لەم ژمارەیەدا

سەروتار

ئەلفبێی کوردی بەشێك لە ئاسایشی زمانی کوردی دەەگەیەنێت ....خاوەن ئیمتیاز 3

لێکۆڵینەوە

ئەلفوبێی کوردی و لاتینی.. سوداد ڕەسول 6

دایەسپۆرای کوردی، دیاردەیەکی تری کوشتنی زمان ....سەلام ناوخۆش 29

ڕۆڵ و گرینگی فۆنیمی (ە – e) لە زماندا............................. ئەحمەد هیرانی 38

دیوە تیۆریەکانی گرێی دەنگسازی.......................... د. شێرکۆ بابان 65

ژیاننامەی زانستی

ژیاننامەی زانستی پرۆفیسۆر ئەوڕەحمانی حاجی مارف.............ئا: نەریمان خۆشناو 82

وەرگێڕان

زمان و بیر... و: نەریمان خۆشناو 91

سەرەتایەك لە واتاسازی .... و: یووسف نووری محەمەدئەمین 120

سیستەمی ڕێزگرتن (ڕێزلێنان) لە زمانی کوردیدا.............. و: ڕۆژگار جەلال 136

ئەرشیفی زمانناسی

حیسابی ئەبجەد..پ.د. وریا عومەر ئەمین 151

بیبلۆگرافیا

بیبلۆگرافیای فەرهەنگی کوردی 1787 – 2009................ د.شوان سلیمان یابە 154

فەرهەنگی

زاراوەگەلی بوا ری وزە و گەرمی بزووتن .... پ.ی . رزگار بەکر وەلی 163

سەروتار

ئەلفبێی کوردی بەشێك لە ئاسایشی زمانی کوردی دەگەیەنێت

دەڵێین نووسین بە ئەلفبێی کوردی نەك عەرەبی یاخود ئارامی، ئیسلامی! چونکە ئەو ئەلفبێیەی نووسینی کوردی پێ دەکرێت جیاوازییەکانی لەگەڵ ئەلفبێی عەرەبی زۆر زیاترن لەخاڵە لەیەکچووەکانی. هەندێ پیتی نەبزوێن لەکوردی هەن لە عەرەبی نین هەروەها هەندێکی تر لە عەرەبی هەن لەکوردی نین. بزوێنەکانی کوردی زۆر لە بزوێنەکانی عەرەبی جودان نەك ڕووی لە ژمارەوە، بەڵکو لەڕووی ئەرکەوەش! ئەمەو زمانی کوردی زمانێکی فۆنیمیە کەچی عەرەبی فۆنیمی نییە!
کوردی زمانێکە چۆن گۆ دەکرێ ئەوهاش دەنوسرێ. ئەو ئەدگارەی کوردی گرفتەکانی زۆر کەمتر کردونەتەوە بە بەراورد بەزمانی عەرەبی و ئینگلیزی و فەرەنسی! ڕەگەزەکانی ڕستە لەهەر شوێنێك بن سەر لە خوێنەر ناشێوێنن، چونکە هەمان شێوەیان هەیە، ناسنامەی ڕەگەزەکە پەیوەستە بەشوێنی هاتنی نەك هەبوونی (سەر) (بۆر) و (ژێر)ەوە! کەچی ئەو سەرو بۆرو ژێرەی عەرەبی زۆرجار خوێنەر توشی هەڵەی لێکسیکی و ڕێزمانی و واتایی دەکات. لە قورئانی پیرۆزدا چەند نموونەیەك هەن، جێگۆڕکێی ڕەگەزەکان یان جێگۆڕکێکردنی سەرو بۆرو ژێرە تەواوی چەمکی ئایەتە دەگۆڕن. ئەمەو لەزمانی عەرەبی چەند دەنگێکی لەیەك نزیك هەن، کە هەموویان فۆنیمن و واتا دەگۆڕن، هەتا عەرەبەکانیش تەواو لەیەکیان جیا ناکەنەوە، کەچی لەکوردی دیاردەی ئەوها نییە... کەچی هیچ عەرەبێکی (مارکسی) و (لیبرالیش) ناڵێت با واز لەو ئەلفبێیە بێنین و بە ئەلفبێی تر بنووسین!! چونکە ئەو هەموو گرفتەی هەیە بە بەراورد لەگەڵ زمانی ئینگلیزی زمانێکی جیهانییە. ئەوەی ئینگلیزی بزانێ لەهیچ شوێنێك شارستانییەتی گەیشتبێتێ بێ چارە نابێ کەچی ڕێنووسی ئەو زمانە ئەوەندە کێشەی هەیە کە چەندان جار بلیمەتێکی وەك جۆرج برنارد شۆ گاڵتەی پێکردووە! ڕێنووسی ئەو زمانە کەمی ڕێساییە، بەڵکو زۆری (ناڕێسایی)یە بەتایبەتی گەردانەکردنی کرداو بەشێك لەشێوەی کۆکردنی ناو و هەروەها پلەی بەراوردی ئاوەڵناو! ئەمەو کێشەی (پیت) و (دەنگ) کێشەیەکی پڕ ئاریشەیە. (26) پیتەکانی ئەم زمانە (44) دەنگ دروست دەکەن هەروەها لەچەندەها شوێن (دوو پیت) بەجۆرەکا دەنگی جیاواز دەخوێنرێنەوە هیچ یاسایەکیش نییە ئەم جیاوازی خوێندنەوەیە شرۆڤە بکا!

زمانی فەرەنسی بەدووەم زمان دێت لەجیهاندا. ئەم زمانەش زۆر گرنگە فەرەنسی لەو زمانانە نییە بە (ئاسانی) بەبێ (مامۆستای فەرەنسی) و (کۆمەڵگەی فەرەنسی) فێری ببیت. وێڕای ئەوەی کێشەی (پیت) و (دەنگ)ی زۆر ئاڵۆزە، ئەوە کێشەی جێندەریشی هەیە. ئەو جێندەرەش زۆربەی بێ ڕێسان وەك عەرەبی دەڵێین (سماعین!) هەروەها ڕێککەوتن Concord دەبێ لەنێوان ڕەگەزە سەرەکییەکانی ڕستەدا هەبێ... ئەمەو بەهیچ جۆرێ وشەی فەرەنسی چۆن دەنووسرێ ئەوها گۆ ناکرێ!!

زمانی ئینگلیزی و فەرەنسی بە ئەلفبێی لاتینی دەنووسرێن و ئەو ئەلفبێیەش "نەتەوەیی!" نییە، بەڵکو ئەلفبێیەکە زادەی عەقلێکی پڕ ستەمکاریی لاتینییەکانە!!

ئایا ئەگەر ئەم ئەلفبێیەی کوردی بە ئەلفبێیی عەرەبی و ئینگلیزی و فەرەنسی بەراورد بکەین دەرك بەهیچ ئاریشەیەك دەکەین؟! نازانم لەسەر بنەماو شەنگستی چ لۆژیکێك "گیروگرفتی" ئەم ئەلفبێیە هەندە مەزن بکرێ و ماستەرنامەو دکتۆرانامەی لەسەر بنووسرێ؟!

ئەوەی ڕاستی بێ، ئەوە ئەو کەسانەی لەبواری زماناتارکار دەکەن گیروگرفت بۆ ئەم ئەلفبێیە دروست دەکەن، نەك ئەلفبێیەکە گرفتی هێندە مەزنی هەبێت!!

هەندەك بەبێ ئەوەی تەواو لە (بزرۆکە!) بگەن هەر دەڵێن ئەو بزرۆکەیە لە "لاتینی" چارەسەرکراوە!! بەڕاستی بزرۆکە نە فۆنیمە واتای وشە بگۆڕێت وە نە ئەلۆفۆنە شێوەی دەنگێکی تر بێت!! لە سیمای "پیت - ڕێنووس" هەر دەرناکەوێ بەڵکو تەنها لەسەر ئاستی دەنگ لە هەندێ وشە دەردەکەوێت، ئەوەش دەکرێ لە تاقیگەی دەنگیی باسی لێوە بکرێ نەك ئەلفبێیەکی کوردی بکرێتە قوربانی ئەلفبێیەکی تر کە هیچ مۆرکێکی نەتەوەیی و دینی پێوە نییە!

لەلایەکی تر، کێشەی بەکارهێنانی ئەلفبێ پەیوەست نییە بە ژمارەی ئاخاوتنکارانەوە، چونکە ئەلفبێ پەیوەستە بە نووسینەوە نووسینی کوردیش بەلاتینی بەقەد چەند ساڵێکی کەمی دوای ڕاپەڕین نییە!! وێڕای هەموو ئەمانەش، لاتینی چارەسەری گرفتەکانی هەردوو زمانی ئینگلیزی و فەرەنسی نەکردووە، جا چۆن دەتوانێ چارەسەرێکی زمانێکی ڕۆژهەڵاتیی وەك کوردی بکات کە چەندەها پیتی وەك (ق، ژ، ش، ڕ، خ، غ، ع، ح، چ...هتد هەیە کە بەهیچ جۆرێ بەتەنها پیتێکی لاتینی نانووسرێن!!

لەم ڕوانگەوە، ئێمە لە (زمانناسی)یدا پەیڕەوی ئەلفبێیەك دەکەین کە کۆنترین دەقی کوردی پێنووسراوەتەوە هەروەها مێژوویێکی پڕ شکۆی هەیەو کتێبخانەکەشی ئەوەندە گەورەیە تەواو گوزارشت لە زۆرینەی نووسەری کورد دەکات. ئەمەش خۆی لەخۆیدا ڕەسەنێتی و گونجانی زمان و ئەلفبێیەکە دەنوێنێ، بۆیە پاراستنی ئەم ئەلفبێیە و پەیڕەوکردنی بەشێك لە ستراتیژیەتی نەتەوەیی و ئاسایشی نەتەوەیی و ئاسایشی زمانی کوردی دەگەیەنێت.

خاوەن ئیمتیاز

ئەلفوبێی کوردی و لاتینی
دەرکەوتن و بیانو و دەرئەنجامەکانی گۆڕینی

سوداد ڕەسول/ بەریتانیا

کێشەی گۆڕینی ئەلفوبێی کوردی بۆ ئەلفوبێی لاتینی ئەمڕۆ بە گرنگترین کێشەی زمانی کوردی دادەنرێت، زمانی کوردی لە ماوەی پەرەسەندنیدا، لەوکاتەی بۆتە زمانی نووسین تاوەکو ئەمڕۆ هیچ کێشەیەك بەرادەی گۆڕینی ئەلفوبێیەکەی بۆ لاتینی تەئسیری خراپی بۆ سەر زمانەکە بەجێنەهێشتووە. گۆڕینی ئەلفوبێی لەسییەکانی سەدەی بیست بەشێوەیەکی عەمەلی زمانی کوردی و نەتەوەی کوردی دابەش کرد ،کە ئەمەش لەدابەشبوونی جوگرافی کوردستان لەلایەن هێزە ئیستعمارییەکانەوە کوشندەتر بوو.

زۆر ڕۆشنبیرو خوێندەواری کورد هەن بەبێ ئەوەی لە دەرئەنجامە خراپەکانی گۆڕینی ئەلفوبێ وردببنەوە، زۆر بەسادەیی و بەکۆمەڵێك بیروڕا و بیانووی بێبنەماو نامەنتیقی پەسندی ئەلفوبێی لاتینی دەکەن و سەرپێیانە مامەڵە لەگەڵ بابەتێکی وا گرنگ و ستراتیجی زمانی کوردی دەکەن. ئەم بیروڕا چەوتانە پەرپوەتە ناو ڕای گشتی خەڵك و زۆر کەس هەیە لە بێئاگاییەوە پەسندی ئەلفوبێی لاتینی دەکا، ئەوەی زیاتر بۆتە مایەی قووڵکردنەوەی ئەم کێشەیە، لەدوای دەرکەوتنی تەلەفزیۆنی کەناڵی ئاسمانی کوردی لەلایەن هەردوو حزبی دەسەڵاتدارەوە لەکوردستانی عێراق لەم ساڵانەی دواییدا، بەشێوەیەکی بەرفراوان برەویان بەنووسینی لاتینی داوە، وەك زەمینە خۆشکردنێك، تا لە پاشەڕۆژدا ڕێنووسی کوردی بۆ لاتینی بگۆڕن.

بۆ گۆڕینی ئەلفوبێ بیانو و بۆچوونی جیاوازو هەمەچەشن دەخرێنەڕوو: هەندێك پێیانوایە کە لاتینی لەبارترین ئەلفوبێیەکە بۆ دەنگەکانی زمانی کوردی و پیتەکانی عەرەبی دەرۆستی نایەت. هەندێکی دی پێیانوایە بەگۆڕینی بۆ لاتینی گەلی کورد لە گەلانی ئەوروپا نزیك دەبێتەوەو دەچێتە ڕیزی گەلانی پێشکەوتووی دنیا، هەندێکی دی بیانوی تەکنەلۆجیاو پێشکەوتنی زانستی بۆ دێننەوە کە بە ئەلفوبێی لاتینی وەرگرتنی ئەو زانستە نوێیە ئاسانترە، هەندێکی دی هەر بەوە ناوەستن و دەڵێن گۆڕینی ئەلفوبێ هەنگاوێك دەبێ بۆ کورد کە خۆی لە ڕابردووە دواکەوتووەکەی دابڕێت، جارێکی دی بە ئەلفوبێیەکی نوێی سەردەمانە خۆی بنیات دەنێتەوە.

لەم باسەدا دەمانەوێ چەند تیشکێك بخەینەسەر ئەم بابەتە و لایەنە تاریکەکانی رونـاك بکەینـەوە، هەروەها ئەو بیانو و بیروڕا جیاوازانەی لەمەڕ ئەم بابەتە هەن دەخەینە بەر باس و لێکۆڵینەوە، پێش ئەوەی بێینە سەر تاوتوێکردنی، کورتـە مێژوویـەکی پەیـدابوونی خـەت و ئـەلفوبێ لـە مێـژوودا بـاس دەکەین ، هەروەها پەرەسەندنی مێژووی هەردوو ئەلفوبێی لاتینی و کوردی دەخەینەڕوو.

پەیدابوونی خەت و ئەلفوبێ لەمێژوودا

ئەمڕۆ لەدنیا زمانەکان بە ئەلفوبێی و ڕێنووسـی هەمەچەشـن و جیـاواز دەنووسـرێنەوە. هـەر زمانێـك پێویستی بە ئەلفوبێیەك هەیە بۆ نووسینەوە. داهێنـانی ئـەلفوبێ بایـەخێکی زۆری هەیـە لەمێـژوودا، بەگرنگترین ڕووداوی مێژووی مرۆڤایەتی دادەنرێت، چـونکە پـاش داهێنـانی خـەت و ئـەلفوبێ، مـرۆڤ توانی مێژوو و سەربردەی ژیانی خـۆی بنووسـێتەوە. لەگـەڵ دەسـتپێکردنی نووسـین قۆنـاغی پـێش مێـژوو دوایـی دێـت و مێـژووی نووسـراو دەسـتپێدەکات. داهێنـانی خـەت و نووسـین لەمێـژوودا وەك پێویستییەکی شارستانی ئینسانەکانی ئەو سەردەمە بووە. لەوکاتەی ئینسـان لەشـوێنێك نیشـتەجێ بووە ، دەستی کـردووە بـە کشـتوکاڵ و مـاڵیکردنی ئـاژەڵ، ژیـانی ئـابوری و گـوزەرانی بـەرەوپێش چووە، پێویستی بە سیستەمێکی نووسین بووە بۆ تۆمارکردن و نووسینەوەی پێویستییەکانی ژیـانی ڕۆژانەی.

مێژوونووس و شوێنەوارناسان بنەچەو سەرچاوەی پەیدابوونی زۆربەی ئەلفوبێیەکان دەگەڕێنـەوە بـۆ دەرکەوتنی شارستانیەتە کۆنەکانی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا بەتایبـەت ئەلفوبێیـەکانی ئـەوروپا و وڵاتـانی ڕۆژهەڵات سەرچاوەی دەستپێکردنی دەگەڕێننەوە بۆ پەیدابوونی یەکـەم شـێوازی نووسـین بەخـەتی بزمـانی Cuneiform لەلایـەن سـۆمەرەکان لـە میزۆپۆتامیـا (3500 پـێش زایینـی) و خـەتی هیرۆگلیفی Hieroglyph لەلایەن میسرییە کۆنەکان لەدۆڵی نیل (3500 پێش زایینی) ن ئـەو دوو خەتە بەڕادەیـەك گـۆڕانی بەسـەردا هـاتووە ، ئـەمڕۆ چـەندین ئـەلفوبێی لەیـەك جیـاوازی لێ بەرهـەم هـاتووە. ئـەلفوبێ لەمێـژوودا هەمیشـە لـەنێوان میللـەتان دەسـتاو دەسـتی کـردووەو نەتـەوەکان لەیەکتریان وەرگرتووەو داویانە بە نەتەوەی دی، هەر نەتەوەیەك وەك پێویسـتییەکی شارسـتانی بـۆ نووسینی زمانەکەی بەکاریهێناوەو بەگوێرەی پێویستیش گۆڕانی بەسـەرداهێناوە بـۆ ئـەوەی لەگـەڵ دەنگەکانی زمانەکـەی بگونجـێ. ئـەوەی ئـەمڕۆ پێـدەگوترێت ئـەلفوبێی عـەرەبی یا لاتینـی هـەردوو ئەلفوبێ بەپرۆسەیەکی دووردرێژی وەرگرتن و دەستکاری و هەموارکردن و سازاندن تێپەڕیوە تا ئەم شێوەی ئێسـتای وەرگرتـووە. پەیـدابوونی خـەت و ئـەلفوبێ لـەماوەی پێـنج هـەزار سـاڵی ڕابـردوودا بەڕادەیەکی ئەوتۆ گەشەی سەندووە بۆ چـەندین نەتـەوەو نـەژادی جیـاواز پـەلی هاوێشـتووە و لـق و پۆپی جیاوازی لێبۆتەوە.

خـەتی بزمـاری هـەتا ڕادەیـەك هیرۆگلیفـیش لەسـەرەتادا بەنووسـینی وێنـەیی Pictographic دەستپێدەکات، واتـە هـەر وێنەیـەك هێمـابوو بـۆ شـتێکی مـادی، لەپاشـان ئەمـە پەرەدەسـتێنێ بـۆ نووسینی ڕەمزی Ideogram واتە هەر نیشانەیەك ئیشارەت بوو بۆ وشـەیەك یـا بیرێکـی تایبـەت، لەپاشان هەر ئەمە گەشە دەستێنێ و قۆناغێکی پێشکەوتووتر لە نووسین دەسـتپێدەکات و نووسـین دەبێ بە بڕگەیی Syllabic کە هەر نیشانەیەکی بزماری بریتی بـوو لـە پیتێکـی بـزوێن یـا نـەبزوێن یانیش بە پێچەوانەوە. تێکڕای پرۆسەی پەرەسەندن و پێگەیشتنی خەتی بزمـاری لەمێـژوودا 3000 سـاڵ دەخایـەنێ ، هەرچـی سـەبارەت بـە سیسـتەمی نووسـینی هیرۆگلیفییـە کـە لەمیسـری کـۆن بەکارهاتووە، هەر وێنەیەك یا ڕەمزێك ئیشارەت بووە بۆ پیتێکی بەدەنگ یا چەند پیتێك. ئیـدی ئـەم جـۆرە خەتـە پەرەدەسـتێنێ و تـا لـە ئەنجامـدا لەسـەدەی پێنجـەمی پـێش زاییـنی خـەتی هیراتیـك Hieratic و خەتی دیمۆتیك Demotic پەیدادەبێت لێکۆڵینەوە.(1)

زۆربەی نەتەوەکانی ئەو ناوچەیە لەو سەردەمە ئەو دوو خەتە بەکاردێنن بـۆ نووسـینەکانیان. خـەتی بزماری بۆ نووسینی زمانەکانی سۆمەری و ئەکـەدی و ئیلامـی و حیتـی و هـوری و ئورارتـو و فارسـی کۆن و فینیقی بەکارهاتووە.

ئەلفوبێی فینیقی

ئـەلفوبێی فینیقـی لـەڕووی مێژووییـەوە بایـەخێکی زۆری هەیـە، فینیقیـە سـەرەتاکان لەسـەدەی یازدەهـەمی پـێش زایینییـەوە دەورێکـی بـاڵا دەگێـڕن لـە پەرەپێـدان و بڵاوکردنـەوەی ئـەلفوبێ لەڕۆژهەڵات و ئەورووپادا.

ئەلفوبێیەکەیان دەبێتە سەرەتایەك بۆ دەرکەوتن و پەرەسەندنی زۆربەی ئەلفوبێ نوێیـەکانی ئـەمڕۆ، فینیقیـەکان ئەلفوبێیەکـەیان کـە لـە کەنعانییـە سـەرەتاکان وەردەگـرن و دەسـتکاری دەکـەن و ئەلفوبێیـەکی پێشـکەوتووتر دەهێننـە بەرهـەم. فینیقیـەکان بـەهۆی چـاڵاکیان لـەبواری بازرگانیـدا لەشارەکانی سەر دەریای ناوەڕاست بەتایبەت شاری قرتاجـە لـە تـونس و شـاری بیبیلـۆس و سـورو سـەیدا لـە لوبنـان، ئـەم ئەلفوبێیـە لـە بـاکوری ئـەفریقاو ئـەورووپا بڵاودەکەنـەوە،(2) ئیـدی ئەمـە سەرەتایەك دەبێت بۆ سەرهەڵدانی چەندین ئەلفوبێی جیاواز وەك ئەلفوبێی عەرەبی، عیبری، براهمـی (هیندی)پەیدابوون، لەولاترەوە هەر لەڕێی ئەلفوبێی فینیقیەکانەوە، ئەلفوبێی گریکی پەیدا دەبێت و ئـەمیش سـەرەتایەك دەبێـت بـۆ دەرکـەوتنی ڕێنووسـی لاتینـی و کریلیـك و کۆپتیـك، ئـەلفوبێی فینیقیەکان لە 22 پیت پێکهاتووە، پیتی بزوێنی نەبووە، بەتەماشایەکی هەردوو ئەلفوبێی فینیقی و ئارامی لەشێوەی 2 و 3 نزیکی هەردوو ڕێنووس لەیەك بەدی دەکرێت.(3)

کۆنترین نووسراوی مێژووی کـە بـە ئـەلفوبێی فینیقـی نووسـرابێتەوە لـە بیبیلـۆس (شـاری جوبـەیلی ئەمڕۆی لوبنان) بووە لە هەزارەی یەکەمی پێش زایینی.

ئەلفوبێی ئارامی

لەمێژووی ئەلفوبێدا، ئەلفوبێی ئارامی لەڕووی بایەخ و خێرایی بڵاوبوونەوەی هەمان ڕۆڵی ئەلفوبێی ڕۆمانی دەگێڕێ، زمانی ئارامییەکان و ڕێنووسەکەیان بۆ ماوەی هەزار ساڵێك لەڕۆژهەڵاتی نزیك جێگەی بایەخ بووە، زمانەکەیان هەر لەسەدەی حەوتەمی پێش زایینی تا سەدەی حەوتەمی زایینی زمانی هاوبەشی Lingua franca زۆربەی نەتەوەکانی ئەو ناوچەیە بووە، کە دواتر زمانی عەرەبی جێگەی دەگرێتەوە. زمانی ئارامی یەکێکە لە زمانە سامییەکان، زمانی سریانی و کلدانی پاشماوەی زمانی ئارامین. ئەلفوبێیەکەیان دواتر جێگەی خەتی بزماری دەگرێتەوە و دەبێ بە ئەلفوبێی ئیمپراتۆریەتی بابلی و ئاشوری و فارسی.(4) پەرەسەندنی ئەلفوبێی ئارامی لە ئەلفوبێی فینیقی لەڕووی مێژووییەوە بایەخێکی یەکجار زۆری هەیە، چونکە ئەمە لەپاشان دەبێتە سەرەتایەك بۆ سەرهەڵدانی گەلێك ئەلفوبێی دی وەك سریانی، تەدموری، عیبری، نەبەتی لە پاشان عەرەبی، هەروەها هەموو ئەو ڕێنووسانەی کە لە عەرەبییەوە وەرگیراون وەك فارسی و تورکی و کوردی و ئوردو.

ئەلفوبێی عەرەبی

ئەلفوبێی عەرەبی ئەمڕۆ لەجیهاندا لەدوای ئەلفوبێی لاتینی بە بڵاوترین ئەلفوبێ دادەنرێت، زۆرێك لەزمانەکان هەتا ئێستاش هەر بەو ئەلفوبێیە دەنووسرێن، سەدەیەك بەر لە ئێستا ڕێنووسی زۆرینەی زمانی نەتەوەکانی جیهانی ئیسلام بووە، تەنانەت ئەمڕۆش ئەو میللەتە موسڵمانانەی کە دەستەبەرداری بوون و لەجێگەی ئەلفوبێی عەرەبی ئەلفوبێی لاتینی یا کرلیکی بەکاردێنن، کەچی هێشتا لەقوتابخانە دینییەکان بۆ خوێندنەوەی قورئان و کتێبە دینییەکان ، ئەلفوبێی عەرەبی فێر دەبن.

سەرەتای دەرکەوتنی ئەلفوبێی عەرەبی دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی چوارەمی زایینی، لە ئەلفوبێی نەبەتییەکانەوە وەرگیراوە، کە ئەویش هەمان خەتی ئارامی بوو بە کەمێك گونجاندنەوە. نەبەتییەکان تیرەیەکی عەرەبی سامی بوون تا سەدەی یەکەمی زایینی لەوڵاتی ئەردەنی ئەمڕۆ شانشینییەکی گەورەیان بووە، پایتەختەکەیان شاری پێترا بووە کە تا ئەمڕۆ شوێنەوارەکانی هەرماوە، نەبەتییەکان لەڕووی شارستانییەوە زۆر لەژێر تەئسیری ئارامییەکان و ڕۆمەکاندا بوون، زمان و خەختی ئارامی و هونەری بیناسازی ڕۆمەکان بەکاردێنن.(5) عەرەبەکانی حیجاز پێش ئیسلام لەسەفەری بازرگانیان بۆ شام و عێراق خوێندن و نووسین بەخەتی نەبەتی و سریانی و عیبری فێر دەبوون، ئیدی ئەو خەتانە دێننە ناوچەی حیجاز دوای فتوحاتی ئیسلام دوو جۆرە خەت لەناو عەرەبەکاندا باوبووە، خەتی نەبەتی (کە لەپاشان خەتی نەسخی لێ پەیدابوو) ،خەتی سریانی (کە لە پاشان خەتی کوفی لێ پەیدابوو)، دوای بڵاوبوونەوەی ئیسلام هەردوو خەت لە جەزیرەی عەرەبی

بـەکاردەهات، سـریانییەکان خـەتی سـریانیان بـۆ نووسـینەوەی تـەورات و ئینجیـل بـەکاردەهێنا، موسڵمانەکانیش خـەتی کوفیـان بـۆ نووسینەوەی قورئـان و کاروبـاری دینـی بـەکاردەهێنا و خـەتی نەبەتیش بۆ نامـەی رەسمـی و ئاسـایی بـەکاردەهات.(6) ئـەو خەتـەی کـە عەرەبـەکان لەسـریانی و نەبەتییەکانیان وەرگرت بێ نوقتەبوو. هـەتاوەکو ئـەمڕۆش خـەتی سـریانی بـێ نوقتەیـە. نووسـین و خوێندنـەوە بـەم خەتـە زۆر سـەخت بـووە، بـۆ نموونـە پیتـی (ب، ن، ت، پ) وەك (ی)نووسـراوە و پێکەوەش نووسراون، یا (ج ح، س ش)جیا کردنەوەیان لە نووسـین ئاسـان نـەبووە. موسـلمانان تـا نیـوەی دووەمـی سـەدەی یەکـەمی هیجـری قورئانیـان بـەبێ نوقتـەو سـەر و بـۆر دەخوێنـدەوە.(7) ئەوەبوو لەسەردەمی ئەمەوییەکان دەست دەکەن بەهەموارکردنی خەتی عـەرەبی بـۆ ئـەوەی لەگـەڵ دەنگەکانی زمانەکەیان بگونجێ، نوقتە بۆ بۆریش بۆ پیتەکان دادەنرێت ، هەرچی پیتی دیکەشی بـۆ زیاد دەکەن کە لە نەبەتییەکـەدا نـەبووە لەپاشـان سـەرو بـۆریش بـۆ پیتـەکان دادەنـێن بـۆ ئـەوەی لەخوێندنەوە هەڵە نەکەن بەتایبەت بۆ خوێندنـەوەی قورئـان، بـەم پێیـە لـە وەرگـرتن و دەسـتکاری کردنــی خــەتی نەبــەتی (ئــارامی) و گونجانــدنی بــۆ زمــانی عــەرەبی، ئەلفوبێیــەك دێتــە ئــاراوە پێیدەگووترێت ئەلفوبێی عەرەبی دەرکەوتنی ئایینی ئیسلام لـە جـەزیرەی عـەرەبی و بڵاوبوونـەوەی بەرۆژهەڵات و باکووری ئەفەریقاو باشووری رۆژهـەڵاتی ئاسـیا ، ئـەم رێنووسـە بـەنێو هـەموو گـەلانی موسڵمان بڵاودەبێتەوە، هـەر نەتەوەیـەکیش بـەگوێرەی زمـانی خـۆی ئەلفوبێیەکـە هـەموار دەکـات، ئیدی دەبێت بە بەشێك لە فەرهەنگ و شارستانیەتی ئەو گەلە موسڵمانانە.

ئەلفوبێی لاتینی

ئەلفوبێی لاتینی ئەمڕۆ لەدنیادا ئەلفوبێیەکە، سەرەتای پەیدابوونی دەگەڕێننەوە بۆ ئەلفوبێی گریکی لەسەدەی نۆیەمی پێش زایینی لە کومای Cumae کە کۆلۆنییەکی گریکی بووە لە باشووری ئیتالیا ئەلفوبێی کومای پەیدا دەبێت، لەوێش ئەلفوبێی ئەتروسکان بـە دەردەکـەوێت، ئیـدی ئەمـەی دوایـی سەرەتایەك دەبێ بۆ دەرکەوتن و پەرەسەندنی رێنووسی رۆمانی یا لاتینـی. ئـەلفوبێی کـۆنی گریکـی وەك لەسەرەوە ئیشارەتی پێدرا لە ئەلفوبێی فینیقیەکانەوە وەرگیراوە.

ئەلفوبێی لاتینی شانبەشانی زمانی لاتینـی بـە ئـەورووپادا بڵاوبـووەوە، لـەنیوەی جـەزیرەی ئیتاڵیـا و دەورووپشتی دەریای ناوەڕاست ، هەروەها بەهۆی فراوان بـوونی ئیمپراتۆریـای رۆمـانی بـە ئـەورووپادا بڵاودەبێتەوە، هەرچی نیوەی رۆژهەڵاتی ئیمپراتۆرییەکەیە بـە یۆنـان و ئاسـیای بچووکەوە بـەزمانی یۆنـانی ئـەلفوبێی گریکـی مایـەوە. بڵاوبوونـەوەی مەسـیحییەت لەسـەدەکانی ناوەڕاسـت بـەباکورو رۆژئاوای ئەوروپا، ئەلفوبێی لاتینی بە نێو نەتەوەکانی ئـەو ناوچـەیەدا بڵاوکـردەوە کـە بەزمانـەکانی کێلتیك و جەرمەنییـەکان و باڵتیـك و فینـۆ ئۆگریـك دەدوێن، بـەڵام ئەوانـەی لـە رۆژهـەڵاتی ئـەوروپا

بەزمانە سلاڤییەکان دەدوێن ، سەر بە مەسیحیەتی ئەرتۆدۆکسن ئـەلفوبێی (کرلیـك)یـان بـەکارهێنا، بێجگە لەیۆنان کە هەر بە ئەلفوبێی گریکی مایەوە.(8)

لەماوەی پێنج سەدەی رابردوو لەگەڵ هێزە ئەوروپییـە کۆلۆنیالییـەکان ڕێنووسـی لاتینـی بەهـەردوو ئەمەریکاو ناوچەی ئۆقیانوس و بەشێك لە ئاسیاو قارەی ئەفەریقاو ئوسـترالیادا بڵاودەکەنـەوە. هـەر بەهۆی تەئسیری ئیستیعماری ئینگلیز و هۆلەندی دوو وڵاتی موسلمان مالیزیـا و ئەندەنۆسـیا واز لـە ئـەلفوبێی عـەرەبی(کـە لـەوێ پێـی دەڵـێن جـاوی) دێـنن و دەیکـەن بـە لاتینـی .(9) لـە سـەدەی حەڤدەهـەمی زایینـی لـە ژێـر تەئسـیری ئیسـتعماری فەرەنسـی و میسـیۆنێری پورتوغـالی ئـەلفوبێی ڤێتنامی (کە لەسەر بنەڕەتی ئەلفوبێی چینی بوو) دەگۆڕێ بۆ لاتینی. زمانی سـەواحیلی Swahili کە زمانێکی هاوبەشی کۆمەڵێك نەتەوەیە لە ڕۆژهەڵاتی ئەفەریقاو زمانێکی رەسمییە لەتەنزانیاو کینیا و ئۆگەنـدە، لەسـەرەتادا بەئـەلفوبێی عـەرەبی دەنووسـرا ، لەپاشـان لەسـەدەی نۆزدەهـەم بـەهۆی ئیسـتیعمارە ئەوروپییەکانـەوە گـۆڕا بـۆ لاتینـی . هاوسـا Hausa کـە زمـانی چـادییە و زمـانێکی هاوبەشـی کۆمـەڵێك نەتەوەیـە لـەڕۆژئاوای ئـەفریقیا بەتایبـەت لـەنێو موسـلمانەکاندا، لەسـەرەتای سەدەی حەڤدەهەمەوە بە ئەلفوبێی عەرەبی (کە پێیدەڵێن ئەلفوبێی عەجەمی) دەنووسـرا. لەسـاڵی 1930 لەلایەن کۆلۆنیالە ئینگلیزەکان دەگۆڕێ بۆ لاتینی .(10)بەمجۆرە ڕێنووسی لاتینی بەهـەموو جیهاندا بڵاوبووەوە و بوو بە رێنووسێکی سەرەکی بۆ زۆربەی زمانەکانی دنیا.

لەسەرتای سەدەی بیستەوەش کەمپێنێکی بەلاتینی کردن دەستپێکرد بەتایبەت لـە وڵاتـە موسـڵمان نشینەکان. کەمال ئەتاتورك لە تورکیا لە سـاڵی 1928 وەك بەشـێك لەهەوڵـەکانی بـۆ بـە ڕۆژئـاوایی کردنی تورکیا ، ئەلفوبێی عوسمانی (عەرەبی) گۆری بۆ لاتینی. لەوڵاتە موسـلمان نشـینەکانی تـورك زمان لە ئاسیای ناوەڕاست، هەر بە چاولێکەری ئەتاتورك، ئازەربایجان و کازاخسـتان و قەرغیزسـتان و ئۆزبەکستان و بەشکیرو تەتارستان و تورکەمەنستان، هەروەها تاجیکسـتان کـە بـەزمانی تـاجیکی دەدوێن، لە دەوروبەری ساڵەکانی 1930 ئەلفوبێیەکەیان لە عەرەبییەوە گۆڕی بۆ ئـەلفوبێی لاتینـی (تورکی) ، بەڵام دواتر کـە ئـەو وڵاتانـە دەکەونـە ژێـر حـوکمڕانی یـەکێتی سـۆڤیەت لەسـاڵی 1940 لەسـەردەمی سـتالین ئـەلفوبێی کرلیکیـان بەسـەردا سـەپێنرا، هـەردوای هەڵوەشـانەوەی یـەکێتی سـۆڤیەت لەسـاڵی 1991 سـێ وڵاتـی تـازە سـەربەخۆی نێـو یـەکێتی سـۆڤیەت، تورکەمەنسـتان و ئازەربایجان و ئۆزبەکستان گەڕانەوە سەر ئەلفوبێی لاتینی، بێجگـە لـە کازاخسـتان و قەرغیزسـتان و تاجیکستان کە تا ئێستا هەر لەسەر کرلیکی ماونەتەوە.(11)

باهۆزی ئەم بەلاتینی کردنـە هـەر لـەو سـەروبەندەدا زمـانی کوردیشـی گرتۆتـەوە. لەلایـەن ئێلیتـەی کوردەوە لەسەرەتای ساڵەکانی سەدەی بیست بانگەشەی گۆڕینی ئەلفوبێی کوردی بۆ لاتینی کراوە، جەلادەت بەدرخان بەعەمەلی ئەم کارەی جێبەجێ کردووە ، لەساڵی 1932 لەشام گۆڤاری هاوار بـە

ئەلفوبێی لاتینی دەردەکات. ئیدی ئەمە دەبێتە زەمینە خۆش کردنێك بۆ کوردەکانی تورکیا و سوریا بۆ نووسینەکانیان ئەلفوبێی هەموارکراوی لاتینی بەکاربێنن.

میللەتی سۆمالی هەر لەسەدەی سێزدەهەمەوە ئەلفوبێی عەرەبی (کە پێیدەڵێن واداد) بۆ نووسینیان بەکاردەهێنا. لەساڵی 1972 دەیگۆڕن بۆ ئەلفوبێی لاتینی.(12)

هەر لەگەڵ ڕەوتی بەلاتینی کردن، لەساڵەکانی 1960 (ماوتسی تۆنگ)وەك بەشێك لە شۆڕشە فەرهەنگییەکەی لەچین بەنیازبوو ئەلفوبێی چینی بگۆڕێ بۆ لاتینی بەبیانوی ئەوەی کە ئەم ئەلفوبێیە فێربوونی سەختە و کۆسپێکە لەبەردەم حکومەت بۆ نەهێشتنی نەخوێندەواری لە چین. لەئاست ئەم هەنگاوەی (ماوتسی تۆنگ) باڵی موحافەزەکاران زۆر بەهێزبوون بەتوندی داواکەیان ڕەتکردەوە.(13)

لەبەر ڕووناکی ئەم پێشینە مێژووییە بۆمان دەردەکەوێت کە خەت و ئەلفوبێ لەسەرەتادا وەك پێویستییەکی مێژوویی داهێنراوە، لەپاشان نەتەوە و میللەتان وەك پێویستییەکی شارستانی ئەو ئەلفوبێیانە وەردەگرن و بۆ پێویستی زمانەکانی خۆیان بەکاری دێنن و لەگەڵ زمانەکەیان دەیگونجێنن، ئەوانیش بەدەوری خۆیان داویانە و دەیدەن بە میللەتانی دی. هەر بۆیە ئەوەی ئەمڕۆ پێیدەڵێن ئەلفوبێی لاتینی یا عەرەبی یا براهمی موڵکی تەنها نەتەوەیەك نییە، بەڵکو بەرهەمێکی شارستانی مرۆڤایەتییە هەر نەتەوەو نەژادێك بەپێی سەردەمی خۆی لەبەرهەم هێنان و پێشخستنیدا بەشداری کردووە.

بیانووەکانی گۆڕینی ئەلفوبێی کوردی بۆ لاتینی

زۆربەی ئەوانەی کە بانگەشەی گۆڕینی ئەلفوبێی کوردی بۆ لاتینی دەکەن، بیانوی ئەوەیان هەیە کە ئەلفوبێی لاتینی بۆ دەنگەکانی زمانی کوردی گونجاوترە لەو ئەلفوبێ هەموار کراوە عەرەبییەی کە ئەمڕۆ لەکوردستانی عێراق و ئێران بەکاردێت. لەسەرەتای سەدەی بیستدا ئەوانەی لەناو کورد برەوپێدەری ئەو بانگەشەیە بوون لەپێش هەموویان (فائیز بەگ)و (عەبدوڵلا جەودەت)بوون ، کە لە ساڵی 1913 لەسەر لاپەڕەکانی گۆڤاری (ڕۆژی کورد) بڵاویان دەکردەوە کە ئەلفوبێی لاتینی گونجاوترین ئەلفوبێیە کە بۆ زمانی کوردی.(14) لەپاشان (جەلادەت بەدرخان) کە بە دامەزرێنەری ئەلفوبێی لاتینی دادەنرێت، هەر بە هەمان بیانوو دەستی کرد بە گۆڕینی ئەلفوبێی کوردی و لە ساڵی 1932 لە شام گۆڤاری (هاوار) دەردەکات بۆ بڵاوکردنەوەی ئەلفوبێ نوێیەکە بەنێو کوردا.(15)

ئەگەر بەراوردێکی سەرپێی هەردوو ئەلفوبێ بکەین، ئەوا دەبینین ئەلفوبێی کوردی (هەموارکراو بە پیتی عەرەبی) بۆ زمانی کوردی گونجاوە، لاتینیەکە ئەوەندە گونجاو نییە. لە ئەلفوبێی لاتینی کۆمەڵێك دەنگ وەك (ح، ع، غ، ڵ، ڕ،...) هیچ هێمایەکیان بۆ دانەنراوە، لەکاتێك بۆ ئەلفوبێی کوردی بە (پیتی عەرەبی) بۆ هەموو دەنگێك پیتێك هەیە، گومانی تێدا نییە کە ئەلفوبێی کوردی پێش

هەمواركردنی گیروگرفتی زۆربووه، بەڵام دوای ئەوەی لەسەرەتای سەدەی بیست دەستكرا بەگونجاندنی، زۆربەی گرفتەكانی ڕێنووسی كوردی چارەسەركرا. هەندێك پیت لەفارسی وەرگیراو هەندێك هێماو پیتیش كورد خۆی بۆی زیادكردوون، ئێستاش هەندێك گرفتی بچووكی دیكەی ماوە، وەك دەرنەكەوتنی دەنگی بزرۆكە (i) وەك لە وشەی (دڵ) لەنێوان دال و لامی قەڵەو كە لە لاتینیدا ئەم گرفتە نییە و بزرۆكە بەدەردەكەوێت وەك (dil) ،ئەمە و چەند گرفتێكی دیكەی بچووك كە ئەم جۆرە گرفتانە دەكرێ بڵێین كە هەموو زمانێك كەم هەتا زۆر هەیە، ئەمە هەرگیز نابێتە بیانویەك لەسەر چەند كەموكورییەكی ڕێنووسی كوردی ئەلفوبێی بگۆڕدرێت و بەناڕەوا هەرچی میراتی فەرهەنگی كوردی هەیە وێرانی بكەین، وەك لەم بارەیەوە فەرهاد شاكەلی دەڵێ: "ئەلفوبێی ئەمڕۆی كوردی ئەلفوبێیەكی ڕێكوپێكەو بەجوانترین شێوە لەگەڵ دەنگەكانی زمانی كوردیدا گونجێنراوە. ڕەنگە یەك دوو وردە كێشەی تێدا مابێتەوە، بەڵام ئەوانە بە ئاسانی چارەسەر دەكرێن. ئێمە ئەگەر لەماڵەكەماندا پەنجەرەیەكمان درزی بردبوو، نایەین هەموو خانووەكە بڕووخێنین بەنیازی چاككردنی پەنجەرەكە. پەنجەرەكە خۆی چاك دەكەین و تەواو. ئەوجا ئەگەر ئەو خانووە شوێنەوارێكی مێژوویی بوو، هەزار ساڵ تەمەنی بوو، وەك زمانی كوردی، ئەوە هەر تاوانێكی نەبەخشراوە بەرانبەر بەكوردو بەشارستانێتی و بەرانبەر بە هەموو مرۆڤایەتی، ئەگەر تێكی بدەین و بیرووخێنین" (16) ، تەنانەت خودی زمانی عەرەبیش گرفتی زۆری هەیە لەگەڵ ئەلفوبێیەكەی، ئەگەر یەكێك عەرەبی باش نەزانێ ڕەنگە نەتوانێ سەرو ژێرەكان بەچاكی بخوێنێتەوە، لەزمانی ئینگلیزی و فەرەنسیش كێشەی ڕێنووسیان هەیە ، پێموانییە هیچ زمانێك لەدنیا هەبێ و كێشەی ئەلفوبێی بەدەستكاری دەكەن تاوەكو ئاسانتر بێ بۆ خوێندنەوە. دەكرێ بڵێین ئەمڕۆ ئەم ئەلفوبێیەی كە لەكوردستانی عێراق و ئێران بۆ نووسینی كوردی بەكاردێت، سەرەڕای چەند گرفتێكی بچووك، لەبارترین و گونجاوترین ئەلفوبێیەكە بۆ دەنگەكانی زمانی كوردی، بۆیە ئەگەر لەڕووی زمانەوانی و دەنگسازییەوە سەرنجی بدەین هیچ بیانوویەك نامێنێ بۆ گۆڕینی ئەم ئەلفوبێ لەبارە بۆ ئەلفوبێیەك كە گیروگرفتی هەیەو لەگەڵ سیستەمی دەنگەكانی زمانی كوردی ناگونجێت.

هەندێكی دی زۆر بەسادەیی و سەرپێی مەسەلەی گۆڕینی ئەلفوبێ تاوتوێ دەكەن و پێیانوایە بەلاتینی كردنی ئەلفوبێی كوردی هەنگاوێكە كە كورد لەو ڕێیە لە ئەورووپای پێشكەوتوو نزیك دەبێتەوە و لە وڵاتانی دواكەوتووی عەرەبی و ئیسلامی دادەبڕێت، ئەوەی ڕاستی بێ ئەمە بۆچوونێكی پڕ لە هەڵە و نامەنتیقی و ساویلكانەیە، چونكە ئەم جۆرە بۆچوونە لەناو هیچ تیۆرێكی شارستانی و پێشكەوتنی زانستییەوە جێگەی نابێتەوە، هەروەك (كەمال ئەتاتورك) لە ساڵی 1928 بەهەمان مەبەست ئەلفوبێی توركی بۆ لاتینی گۆڕی، پێیوابوو كە بەم گۆڕینە میللەتی تورك لە ئیسلام دادەبڕێت و بە ئەورووپای پێشكەوتوو دەبەسترێتەوە. كەچی وەك دەبینین دوای ئەو هەموو

ساڵ لە گۆڕینی ئەلفوبێ ، میللەتی تورك نە لە ئیسلام دابڕا و نە بوو بە ئەورووپیش، لەناو کوردەکانیش هەر لەو سەروبەندەدا لەو جۆرە بۆچوونانە هەبووە بەتایبەت لە گۆڤاری (دیاری کوردستان) کە لەساڵی 1925 لە بەغدا دەردەچوو، لەو گۆڤارە بەگەرمی مشتومڕی گۆڕینی ئەلفوبێ دەخرایەڕوو، هەندێك پێیانوابوو کورد لە ڕەگەزی ئارییە و زمانەکەی بە ئەلفوبێی زمانێکی سامی نانووسرێتەوە، هەروەها پێ لەسەر ئەوە دادەگرن کە بە گۆڕینی بۆ لاتینی کورد لەگەڵ ڕۆژئاوا نزیك دەبێتەوە.(17) (مەیجەرسۆن) یەکێك بوو لەوانەی کە زۆر بەجیدی داوای گۆڕینی ئەلفوبێی دەکرد، زمانی کوردیشی باش دەزانی، بۆ ئەم مەبەستەش نامیلکەیەکی بچووك دەردەکات، تیایدا باس دەکات کە ئەلفوبێی عەرەبی بۆ دەنگەکانی زمانی کوردی گونجاو نییە.(18)

ڕۆژگار بە بەڵگە سەلماندویەتی کە ئەم بۆچوونە هەڵەیە بەدرێژایی مێژوو میللەتێك نەبووە بەگۆڕینی ئەلفوبێیەکەی لەڕووی زانستییەوە پێشکەوتوو بووبێت، چونکە پێشکەوتن و پاشکەوتن مەسەلەیەکی شارستانییەو پابەندە بە بارودۆخی زاتی و مەوزوعی ئەو میللەتە و ئەو وڵاتە، تا ئێستا هیچ میللەتێك و هیچ وڵاتێك بەگۆڕینی ئەلفوبێ نەبووە بە ئەورووپایی. بۆ نموونە زۆربەی وڵاتانی ئەفەریقا ئەلفوبێیکەیان لاتینییە کەچی لەڕووی شارستانییەوە نەبوون بە ئەورووپایی ، میللەتی سۆمال لەساڵی 1972 ئەلفوبێیەکەیان لەپیتی عەرەبییەوە گۆڕی بۆ لاتینی کەچی لەوساوە تاوەکو ئێستا گەلی سۆمالی لەڕووی کولتورییەوە نەبوون بە ئەوروپی و لەڕووی پێشکەوتنی ئابوورییەوەش یەکێکن لە وڵاتە هەژارەکانی ئەفەریقا، کەچی بەپێچەوانەی ئەمەوە وڵاتی (ژاپۆن) کە ئەلفوبێیەکی هەموارکراوی چینی بەکاردێنێ، ئەلفوبێیەکەی نەبۆتە کۆسپێك لەڕێی پێشکەوتنی وڵاتەکەی، ئەمڕۆ (ژاپۆن) لەڕووی پیشەسازی و تەکنەلۆجییەوە پێشکەوتووترین وڵاتانی ئاسیایە ، ئەگەر هی ئەورووپاش نەبێت، باوەڕناکەم (ژاپۆن)بیر لە گۆڕینی ئەلفوبێیەکەیان بکەنەوە.

ئەوانەی کە ڕەگەزپەرستی و دوژمنایەتی کردنی عەرەب و ئیسلام و کولتوری ڕۆژهەڵات بەرچاویانی تاریك کردووە، ئەوەندە کورتبینانە لەمەسەلەی گۆڕینی ئەلفوبێ دەڕوانن، دەیانەوێ بەهەر نرخێك بێت خۆیان لەم ئەلفوبێیە ڕزگار بکەن، چونکە بەخەیاڵی خۆیان دەبن بە ئەورووپایی و لەئیسلام و عەرەب دوور دەکەونەوە، بەڵام نازانن چ زەبرێکی کوشندە لە زمان و کولتوری خۆیان دەدەن، من لێرەدا نموونەی چەند وڵاتێکی موسلمان دێنمەوە تاوەکو بزانین گۆڕینی ئەلفوبێ چەندە تەئسیری لەو موسلمانانە کردووە تا لەدینی ئیسلام دوورکەونەوە، لەو وڵاتە موسلمانانەی کە ئەلفوبێیان گۆڕیوە بۆ لاتینی، وڵاتی مالیزیا و ئەندەنۆسیایە، ئەم دوو وڵاتە لەسەرەتای موسلمان بوونیان لەسەدەی چواردەو پازدەی زایینی ئەلفوبێی عەرەبی بەکاردێنن بۆ نووسینیان کە پێیدەڵێن (ئەلفوبێی جاوی) بەڵام دواتر وەك لەسەرەوە باسکرا لەسەدەی حەڤدەوە بە تەئسیری ئیستیعماری هۆڵەندی و ئینگلیزی ئەلفوبێیەکی ڕەسمییە، بەڵام هێشتا بەیەکجاری دەستبەرداری ئەلفوبێی جاوی

(بەپیتی عەرەبی) نەبوون، لەزۆر شوێن بەهەردوو ئەلفوبێ دەنووسرێن . وەك بە عەمەلی و دوای ئەو هەموو ساڵە دەبینین گۆڕینی ئەلفوبێ نەبۆتە هەنگاوێك بۆ ئەم دوو وڵاتە بۆ ئەوەی لە ئەورووپا نزیك ببنەوە، هەروەها لە ئیسلامیش دوورنەکەوتونەتەوە. بۆ خوێندنەوەی قورئانیش لە قوتابخانە دینییەکان ئەلفوبێی عەرەبی دەخوێنن هەر بە پیتە عەرەبییەکان قورئان دەخوێننەوە، خەڵکی دیکەش بە ئەلفوبێی لاتینی قورئان دەخوێننەوە ، لە خوارەوەش بە تەرجەمەی زمانەکەی خۆیان.

هەر لە ئاسیا، میللەتی بێنگالی کە لە سەدەی دوازدەوە موسلمان بوون، ئەوان بە پێچەوانەی میللەتانی دیکەی موسلمان ، ئەلفوبێی عەرەبیان بۆ نووسینیان بەکارنەهێناوە، ئەلفوبێیەکی هەموارکراوی (براهمی)یان بەکارهێناوە بۆ نووسین کە وەك ئەلفوبێی هیندییە.(19) گەلی بێنگالی لەوساوە کە موسلمانن ئەلفوبێیەکەیان نەبۆتە کێشەیەك یان ڕێگرێك بۆ پەیڕەوکردنی دینەکەیان، ئەوەی پێویستە لەدینەکەیان فێری بن بەزمانی خۆیان و ئەلفوبێیەکەی خۆیان فێری دەبن، بۆ خوێندنەوەی قورئانیش یا بە ئەلفوبێی خۆیان دەیخوێننەوە یانیش بە ئەلفوبێی عەرەبی کە لە قوتابخانەی دینییەکان فێری دەبن، میللەتی پێنگالی و میللەتەکانی ناو ئەفغانستان و پاکستان لەرووی ئاستی موسلمانییەوە هەروەکو یەك وان ئەویان بە ئەلفوبێی خۆی ئەمیان بە ئەلفوبێیەکی هەموارکراوی عەرەبی. ئەگەر میللەتی پێنگالی لەعەرەب دوورن لەبەر جیاوازی ئەلفوبێیەکەیان نییە، بەڵکو لەبەر دووری شوێنی جوگرافی وڵاتەکەیانە لە جیهانی عەرەب، ئەوەی پێویستە لەم بارەیەوە بگووترێ ئەوەیە: دین کۆمەڵێك نرخ و بەهای ئینسانی و ئەخلاقی و رۆحییە لەسنووری هیچ ئەلفوبێیەکدا نامێنێتەوە و بەگۆڕینی ئەلفوبێش لەناو ناچێت، هیچ ئەلفوبێیەکیش ڕێگە لە پەیڕەوکردنی هیچ دینێك ناگرێت، جا ئەو ئەلفوبێیە عەرەبی یا لاتینی یا براهمی یا کرلیکی یا هەر ئەلفوبێیەکی دی بێ.

هەر لەبۆچوونێکی ڕەگەز پەرستانەی دژ بەعەرەب، هەندێك پێیانوایە کە ئەم ئەلفوبێیە بەشێکە لە فەرهەنگ و شارستانییەتی عەرەب، ئەلفوبێیەکەشیان بۆ کورد یەکێکە لە پایەکانی تەعریب، بۆیە کورد پێویستە هەرچی زووتر خۆی لێ دەرباز بکات. هەروەك پێشتر لەمەڕ پەیدابوونی خەت و ئەلفوبێ روونکرایەوە کە ئەلفوبێ بەرهەمێکی شارستانی گشت مرۆڤایەتییە، هیچ میللەتێك داهێنەری تەواو و سەد لەسەدی ئەلفوبێیەکەی نییە، هەر میللەتێك بەجۆرێك پێویستی زمانەکەی خۆی لە میللەتێکی دیکەی وەرگرتووە لەگەڵ زمانەکەی خۆی هەمواری کردووە و بەکاری هێناوەن ئیدی لە پاشان بۆتە بەشێك لە شارستانییەتی ئەو گەلە. میللەتی عەرەبیش ئەو ڕێنووسە لە نەبەتی و ئارامی وەردەگرن لەگەڵ دەنگەکانی زمانی خۆیان سازاندویانە و بۆتە بەشێك لە شارستانیەتی عەرەب، بۆیە دەکرێ بڵێین ئەلفوبێی عەرەبی هی عەرەب و فارس و کوردو ئازەری و بەلوچ و پونجابی و کەشمیری و سندی و تاجیکی و پشتونی و ئوگۆری و.. هتد هی تەواوی ئەو نەتەوانەیە کە لەگەڵ زمانی خۆیان

گونجادویانە و بۆ پێویستی زمانەکەیان بەکاری دێنن. هەر بۆیە لەم رووەوە ئێمە پێویستە بەم ئەلفوبێیە خۆمان بلێین ئەلفوبێی کوردی نەك ئەلفوبێی عەرەبی ، فارس بە ئەلفوبێیەکەیان دەڵێن فارسی، لەزمانەکانی ئەوروپاش بە ئەلفوبێیەکەیان ناڵێن لاتینی، بەڵکو هەر میللەتە بەناوی زمانەکەی خۆی ناوی دەبات.

گۆڕینی ئەلفوبێ هەرگیز نابێتە پاساوێك کە ئێمە لە عەرەب و ئیسلام دووربخاتەوە، ئێمە بەهۆی شوێنی جوگرافی ولاتەکەمان لەگەڵ ئەو نەتەوە هاوسێیانەی کورد وەك عەرەب و تورك و فارس پەیوەندی کولتوری و بەرژەوەندی سیاسی و ئابووری هاوبەشمان هەیە، ئەو پەیوەندییانەش ناتوانین لێی داببڕێین، مەگەر ولاتەکەمان بگوازینەوە(!!) ، دەکرێ لەبارەی تورکیاش هەمان شت بگوترێت، دوای ئەو هەموو ساڵە لە گۆڕینی ئەلفوبێ میللەتی تورك، ئەلفوبێ لاتینیەکەی نەبۆتە هۆی ئەوەی کە پەیوەندی لەگەڵ میللەتانی عەرەب بچڕێت، ئەوەتا تورکیا بەهۆی شوێنی جوگرافییەکەی پەیوەندی سیاسی و ئابووری لەگەڵ ولاتانی عەرەب و موسلمان هەیە ، لێرەدا بۆمان دەردەکەوێت ئەم بیانووە هیچ بنەڕەتێکی زانستی و مەنتیقی نییە، ئەفسانەیەکە خۆیان و خەڵکی سادەو ساویلکەی پێدەخاپێنن.

هەندێك بەگۆڕینی ئەلفوبێ بیانوی تەکنەلۆجیای نوێ و کۆمپیوتەر دێننەوە، ئەمەش بیانوویەکی زۆر لاوازە ، تەکنەلۆجی بەهەر ئەلفوبێیەك بێت دەتوانی وەریگری ، پێموانییە ئەلفوبێ لە هیچ ولاتێك ببێتە کۆسپ لەرێی پێشکەوتنی تەکنەلۆجی، چونکە پێشکەوتن لەم بوارەدا بەندە بە پێشکەوتنی زانست و پێشخستنی زانکۆکان و بەرزکردنەوەی ئاستی خوێندن، ئەوەتا (ژاپۆن) هەر بە ئەلفوبێی خۆیان لە لوتکەی پێشکەوتنی تەکنەلۆجیادان، یاخود (چین) لەرووی پیشەسازی و تەکنەلۆجییەوە هەنگاوێکی باشی بریوە بەبێ ئەوەی ئەلفوبێیەکەیان بگۆڕن بۆ لاتینی ، لە بواری کۆمپیوتەریش دەکرێ هەمان شت بگووترێ، راستە زانستی کۆمپیوتەر هەموو بەپیتی لاتینییە ، بەلام پێشکەوتنی کۆمپیوتەر بەردەوام گرفتی ئەلفوبێی چارەسەر دەکات. ئەمە بۆ هیچ یەك لەو ولاتانەی کە رێنووسی چینی یا براهمی، یا عەرەبی بەکاردێنن لەئاسیاو ئەفەریقا، نەبۆتە بیانوو تا ئەلفوبێیەکەیان واز لێبێنن.

بیانووی دیکە کە بەڕاستی جێگەی گاڵتەجارییە ، ئەویش هەندێك لەو باوەڕدان کە بەگۆڕینی ئەلفوبێ بۆ لاتینی فێربوونی ئینگلیزی ئاسانتر دەکات. ئەمە رەنگە تەنها لە فێربوونی پیتەکانی بێ کە لەو رێیەوە ئاسانکاری دەکات بۆ فێربوونی پیتەکانی ئینگلیزی ، بەلام دیارە فێربوونی زمان تەنها فێربوونی پیتەکانی نییە، فێربوونی زمان: رێزمانە، رێنووسە، رستەسازییە، فێربوونی وشەکانی ئەو زمانەیە... هتد ئەوە میللەتی تورك کە هەر لەمنداڵییەوە بەپیتی لاتینی دەخوێنن ، ئەوە چەند تەئسیری هەبووە بۆ فێربوونی زمانی ئینگلیزی، ئێمە لەکوردستان هەر لەخوێندنی سەرەتاییەوە

لەپاڵ ئەلفوبێی خۆمان ئەلفوبێی ئینگلیزیش فێر دەبین، بۆیە ئێمە هیچ گرفتێکمان لە فێربوونی پیتەکانی زمانی ئینگلیزیدا نییە.

لیکۆڵینەوە

(عەبدولرەزاق بەدرخان)لە ساڵی 1913 لە شاری خۆی لە کوردستانی ئێران ، داوای گۆڕینی ئەلفوبێی کوردی دەکرد بۆ ئەلفوبێی روسی، بۆ ئەو مەبەستەش قوتابخانەیەکی دامەزراند تا منداڵی کورد فێری ئەو ئەلفوبێیە بکات، ئەو پێیوابوو ئەم گۆڕینە سەرەڕای ئەوەی میللەتی کورد لەمیللەتی روس و کولتوری روسی نزیك دەکاتەوە ، بەڵام لەوە گرنگتر ئەوەیە منداڵی کورد لەم رێیەوە دەتوانێ زمانی ڕووسی فێربێ،(20) ئەم بیروڕا چەوتە هەر لە زووەوە لەمێشکی منداڵانی کورد ئاخنراوە.

هەندێك نوسەر لەکوردستانی عێراق پێیانوایە گۆڕینی ئەلفوبێ وەك دیوارێك دەبێ کە پێش لە تەعریبکردنی کورد دەگرێت،(21) بێگومان ئەمەش یەکێکە لە بیروڕاچەوتەکان، چونکە تەعریب پرۆسەی کوشتنی زمان و نەتەوەو کولتورێکە، بەگۆڕینی ئەلفوبێی بۆ لاتینی ناکرێ پێش لە تەعریب کردن بگیرێ ، پرۆسەی بە عەرەبکردن بە گۆڕینی عەقلییەتی ڕەگەزپەرستی رژێمە عەرەبییەکان پێشی لێدەگیرێ ، نەوەك گۆڕینی ئەلفوبێ ، ئەمە مەسەلەیەکی سیاسییە هیچ پەیوەندی بە ئەلفوبێ و ڕێنووسەوە نییە. کورد لە کوردستانی سوریا کە ئەلفوبێی لاتینی بەکاردێنێ، ئەمە نەبۆتە رێگرێك لەبەردەم رژێمی سوری عەرەبی کە نەتەوەی کوردو خاکەکەی تەعریب نەکات.

بیانوی دیکە کە زۆرجار تەئکیدی لەسەر دەکرێتەوە ، ئەویش ئەوەیە بەگۆڕینی ئەلفوبێ ئێمە لە کوردەکانی کوردستانی باکور نزیك دەبینەوە ، یانیش ئەوان بە ژمارەو پانتایی جوگرافی لە ئێمە زیاترن، هەر بۆیە ئێمە پێویستە بچینە سەر ئەلفوبێیەکەیان کە لاتینییە ، هیچ گومانی تێدا نییە بوونی ئەلفوبێیەکی یەکگرتوو و سەرانسەری بۆ کورد و بۆ زمانی کوردی هەنگاوێکی باش دەبێت بۆ یەکێتی زمان و نەتەوە، پیادەکردنی دوو ئەلفوبێ بۆ یەك زمان، بە تێپەڕبوونی کات وردە وردە دوو زمان و دوو نەتەوەی جیاوازی لێ پەیدا دەبێ، کە ئەمە کارێکی پر مەترسییە ، ئەگەر هەروا بهێلرێتەوە، وەك میللەتی تورکی ئازەری (لە سۆڤیەتی پێشوو) بەرێنووسی لاتینی لەگەڵ ئازەرییەکانی ئێران بەرێنووسی فارسی، یەك نەتەوە بەهۆی جیاوازی ئەلفوبێ تەواو لەیەك دابڕاون، هەر یەکەی بە ئاقارێکدا رۆیشتووە، یان میللەتی پونجاجی لە پاکستان بە ئەلفوبێی ئوردو (بەپیتی عەرەبی) لەگەڵ پونجابی هیندستان کە بە دین (سیخی)ن و ئەلفوبێیەك بەکاردێنن کە پێیدەلێن (گورموخی Gurmukhi) لەخەتی براهمیەوە وەرگیراوە .(22)جیاوازی ئەلفوبێ و دین میللەتی پونابی کردووە بەدوو لەتەوە. هەڵبەتە ئەگەر کێشەی ئەلفوبێ لای کوردیش چارەسەر نەکرێ، ئەوا ئێمەش هەمان چارەنووسی ئەو میللەتانەمان دەبێ.

ئەوەی لەم زەمینەدا رۆڵێکی بەرچاو دەگێرێ ، بایەخ و پێشکەوتنی زمانە لەبواری نووسین و زۆری ژمارەی سەرچاوە و چاپەمەنی و بوونی بە زمانێکی رەسمی بۆ خوێندن و سیاسەت و کارگێڕییە،

نـەوەك زۆری ژمـارە قسـە پێکـەرانی و گـەورەیی پانتـایی جـوگرافی ئـەو زمانـە، چـونکە ئـەوە مەسـەلەیەکی زمانەوانییـە، بایـەخ و گرنگـی ئـەو زمانـە ڕەچـاو دەکـرێ، نـەك لایـەنی جـوگرافی و دیمۆگرافی و سیاسی ، ئەوەی شایانی گوتن بێت لەمبارەیەوە ئەوەیە کە زمانی کوردی بە دیـالێکتی کرمانجی باشوورو بە ئەلفوبێی کوردی بە (پیتی عەرەبی) لەم سەد ساڵەی دوایی بە ڕادەیەکی ئەوتۆ پەرەیسەندووە، زمانێکی ستانداردی لێ هاتۆتە بەرهەم، کتێب و نووسراوی چاپکراوی ئەوەنـدە زۆرە دەکرێ بڵێین زیاتر لەسەدا نەوەدی گەنجینەی زمان و کولتورو ئەدەبیاتمان هەر بەم دیالێکتـە و بـەم ڕێنووسەیە، ئەمە سەرەڕای ئەوەی لەسەرەتای سەدەی بیستەوە کاتێك بەرنامەی خوێنـدن بـەزمانی کـوردی هاتۆتـە پـێش ، هـەتاوەکو ئـەمڕۆش هـەر بـەم دیالێکتـە و بـەم ڕێنووسـە بـووە، ئـەمڕۆ لـە سەرانسەری کوردستان لە تەنها بەشێکی کوردستان کـە زمـانی کـوردی بـە رەسمـی ناسـرابێت و بۆ خوێندنی سەرەتایی و دواناوەندی و زانکۆ بـەکاربێت ، کوردسـتانی عێراقـە و بـەدیالێکتی کرمـانجی باشورو بەم ئەلفوبێیەیە. لەلایەکی دیکەوە ئەوەی لە زمانی کوردی بەم ئەلفوبێیە بەدەست هـاتووە، گەنجینەیـەکی یـەکجار دەوڵەمـەنـد و گرانبەهایـە بـۆ گشـت کـورد، هـەروەها لـەڕووی زمانەوانییـەوە زەمینەیەکی باشی رەخساندووە بۆ پەرەسـەندنی زمـانی کـوردی لـە پاشـەرۆژدا پێشـکەوتنی زمـانی کـوردی لـەم بەشـەی کوردسـتان چـرایەکە داگیرسـاوە و تیشـك و رونـاکی بـۆ هـەموو پارچـەکانی کوردسـتان بڵاودەکاتـەوە و لـە بەرژەوەنـدی هـەموو کوردێکـە کـە ئـەو چـرایە بەرۆشـنی بهێڵنـەوەو لێنەگەڕێین بە گۆڕینی ڕێنووسەکەی بکوژێتەوە ، هەر بۆیە بایەخدان و پەرەپێدانی ئـەو زمـانی بـەم ئەلفوبێیە بەرپرسیاریەتێکی گەورەی مێژووییەو لەئەستۆی هەموو کوردێکە کە پارێزگـاری لێبکـەن و زیاتر گەشـەی پێبـدەن، ئەمـە سـەرباری ئـەوەی کـە ئـەم ئەلفوبێیـە تـا سـاڵی 1930 ئەلفوبێیـەکی یەکگرتوو و سەرانسەری کورد بووە ، کۆمەڵێک لێکۆڵینەوە و کتێب لەکورستانی باکوور هـەر بـەم ڕێنووسـە چاپکراون. ئەگەر لەم روانگەوە لەمەسەلەکە بڕوانین ئەوا پێویستە کوردەکانی باکوور هەرچـی زووتـر خۆیان فێرە ئەلفوبێی کوردی بکەن بۆ ئەوەی چیدی لەم فەرهەنگە دەوڵەمەندەی کوردستانی باشور بێبەش نەبن. هەر ئەم ئەلفوبێیەش بکەن بە کەرەستەی خەبات بۆ دژایەتی بیری کەمالیزم لە تورکیا وبوژاندنەوەی زمان و فەرهەنگی کوردی.

نەتەوەی ئوگـۆری تـورك زمـان لـە هـەرێمی سـینکیانگ لەچـین، بـە ڕادەی چەوسـاوەیی گـەلی کـورد لەتورکیا لەلایەن دەوڵەتی چینییەوە دەچەوسێتەوە ، بێجگە لە مافە کولتورییەکانی تەنانەت جێگای عیبادەتیشیان لێ قەدەغەکراوە، ئەو نەتەوەیە هەتاوەکو ئەمڕۆش دەستبەرداری ئەلفوبێی خۆی (بـە پیتی عەرەبی) نەبووە، کە پێیدەڵێن (چاگاتای) و لە سەدەی شازدەهەمەوە تـاوەکو ئـەمڕۆ بـەکاری دێنن، هەرچەندە ئوگۆرەکانی دی لەولاتە هاوسێکانی کە بەژمارە کەمن ، ئەلفوبێی لاتینی یا کرلیکی بەکاردێنن، بەڵام ئەوان لەساڵی 1987 جارێکی دی ئەلفوبێی هەموارکراوی عەرەبیان پەسند کرد بۆ

زمانی ئوگۆری،(23) ئەمە لەکاتێك هەموو نەتەوەکانی دەوروبەری خۆی ئەلفوبێیان گۆڕیوە، ئەوان ئەو ئەلفوبێیەیان کردووە بە سیمبولی خەباتیان دژی دەوڵەتی چەوسێنەری چین، نەکەوتوونەتە ژێر تەئسیری ڕێنووسی چینی یا کرلیکی یا لاتینی وەك نەتەوە تورکەکانی دیکەی ئاسیای ناوەڕاست کە ئەلفوبێی کرلیکی یا لاتینی بەکاردێنن.

یەکێك لەو میللەتانەی کە لەگۆڕینی ئەلفوبێ زەبری کوشندەی بەرکەوتبێت ، میللەتی تاجیکە لە تاجیکستانی کۆنە سۆڤییەت لە ئاسیای ناوەڕاست . زمانی تاجیکی وەك دیالێکتێکی زمانی فارسییە ، کە تاجیکەکانی ئەفغانستان پێیدەڵێن دەری. تاجیکەکانی کۆنە سۆڤیەت وەك هەموو موسڵمانەکانی ئاسیای ناوەڕاست تا ساڵی 1928 ئەلفوبێی فارسی (بەپیتی عەرەبی) یان بەکاردەهێنا، لەو ساڵە بەدواوە ئەلفوبێیەکە دەگۆڕن بۆ لاتینی تا ساڵی 1940 بەردەوام دەبێ، ئیدی دواتر لەلایەن ستالینەوە ئەلفوبێی کرلیکییان بەسەردا دەسەپێنرێت ، هەتاوەکو ئەمڕۆش هەر لەسەر ئەو ڕێنووسە ماون. لەساڵی 1989 حکومەتی تاجیك بڕیارێك دەردەکات داوای گەڕانەوە بۆ ئەلفوبێی فارسی دەکات، ئەم پرۆژەی گەڕانەوە بۆ ئەلفوبێی کۆنی تاجیکی تاوەکو ئێستا لەژێر لێکۆڵینەوەدایە(24)، لەساڵی 2008 جێگری وەزیری ڕۆشنبیری تاجیکستان (فەرهاد ڕەحیمۆڤ)بڕیار دەدا کە حکومەتەکەی بەردەوام دەبێ لەسەر پڕۆژەی گۆڕینی ئەلفوبێ بۆ فارسی، بۆ ئەم مەبەستەش کتێب بەزمانی تاجیکی بە ئەلفوبێی فارسی وەك تاقیکردنەوە بەسەر قوتابخانە سەرەتاییەکان دابەش دەکەن.(25) ئەو هۆکارانە چین وا لەمیللەتی تاجیکی دەکات بگەڕێتەوە بۆ سەر ئەلفوبێی فارسی؟ ئەو فەرهەنگە دەوڵەمەندەی زمانی فارسیە کە بەم ئەلفوبێیە نووسراوە، ئەمە سەرەڕای ئەوەی لە ڕووی کولتورییەوە لەهاونەتەوەی خۆیان لە تاجیکەکانی ئەفغانستان و چین نزیك دەبنەوە کە لەوێش هەر هەمان ڕێنووسی فارسی بەکاردێنن. وەك دیارە میللەتی تاجیك (لە سۆڤیەتی پێشوو) لەگۆڕینی ئەلفوبێ زۆر زەرەرمەند بووە، دوای ئەو هەموو ساڵە وا جارێکی دی دەگەڕێنەوە بۆ ئەلفوبێی پێشینانی خۆیان. ئایا کاتی ئەوە نەهاتووە کە گەلی کورد لە تورکیاو لە سوریا هەمان ڕێچکەی تاجیکەکان بگرنەبەر؟

وەك لە شیکردنەوەی بیانووەکان بەدەردەکەوێت، هیچ کامیان بیانووی زانستی و مەنتیقی نین تا ببێتە پاساوێکی ماقوڵ بۆ گۆڕینی ڕێنووسی کوردی بۆ لاتینی، وەك دەبینین لەپشت بیانووەکانەوە ئامانجی سیاسی و ئایدیۆلۆجی و ڕۆژئاوا پەرستی و ڕەگەزپەرستی هەن، نەك زمانەوانی، لەهەندێك حاڵەت و هەندێك وڵات هێزە کۆلۆنییەکان ڕۆڵێکی ڕاستەوخۆیان هەبووە بۆ برەودان بە ئەلفوبێی لاتینی، گەلی کورد و زمانی کوردیش لە تەئسیری هێزە کۆلۆنییەکان بۆ گۆڕینی ئەلفوبێ، بەدەر نەبووە.

دەرەئەنجامەکانی گۆڕینی ئەلفوبێی کوردی بۆ لاتینی

گۆڕینی ئەلفوبێ وەك کوشتنی میللەتێك وایەو میللەتێکی دی بە ئەلفوبێیەکی نوێ بێتە ئاراوە، چونکە هەر دوای گۆڕینی، بەماوەیەك نەوەی داهاتووی ئەو میللەتە لەتێکڕای ئەو بەرهەمە چاپکراوانە دادەبڕێت کە میللەتەکەی لە مێژوودا بەرهەمی هێناوە، دیوارێك دروست دەبێ لەنێوان ڕابردوو و ئێستای . میللەتی تورك بە گۆڕینی ئەلفوبێ بۆ لاتینی لە مێژووی پێنج سەد ساڵەی عوسمانییەکان دابڕان، ئەوەی تورکە عوسمانییەکان لە مێژوودا نووسیانەو بەرهەمیان هێناوە، نەوەی ئەمڕۆی تورك ناتوانێ بیانخوێنێتەوە.

میللەتی تورك بەڕادەیەك لە مێژووی ڕابردووی دابڕاوە ، ئەمڕۆ لە خوێندنەوەی نووسراوی سەر کێڵی قەبرەکان و نووسینی سەر دیواری مزگەوتەکان دەستەوەسانە، کەچی بە پێچەوانەی میللەتی تورك، میللەتی فارس بە ئەلفوبێی فارسی (بەپیتی عەرەبی) ئەمڕۆ دەتوانێ تێکستێکی هەزار ساڵ پێش ئێستا بخوێنێتەوە، لە بەراوردی ئێران و تورکیا بەروونی دیارە کە ئێران بە ئەلفوبێی فارسی ڕەگ و ڕیشەی قوڵیان لەناو فەرهەنگی وڵاتەکەیاندا هەیە و وەك تورك دووچاری داپچڕان و لێکترازانی کولتوری نەبوون.

لێکۆڵینەوە

ئەلفوبێی کوردی (بەپیتی عەرەبی) بایەخێکی یەکجار زۆری بۆ کورد هەیە، کورد لەوکاتەوە کە دەستی بە نووسینی زمانەکەی کردووە، ئەوەی هەیتی لە ئەدەبی نووسراو گشتی بەو ئەلفوبێیە بووە. لەسەرەتای سەدەی بیستەوەش کە چاپخانە هاتۆتە کوردستان، تاوەکو ئەمڕۆ (لە کوردستانی عێراق و ئێران) تێکڕای چاپەمەنی کوردی بەم ئەلفوبێیە بووە، چەندین نەوەی کورد لەدوای یەك دەرسەکانی مێژوو و جوگرافیا و کیمیا و فیزیاو بیرکاری .. هتد لە قوتابخانەکان هەر بە کوردی (کرمانجی خواروو) بەو ئەلفوبێیە بووە.

گۆڕینی ئەلفوبێ بۆ لاتینی نەوەی داهاتوی کورد لەگشت ئەو چاپکراوانە دادەبڕێت، میللەتێك دێتە کایەوە، بێ فەرهەنگ، بێ مێژوو، بێ رابردوو.. هتد. لەوکاتەوە کوردەکانی تورکیا و سوریا ئەلفوبێی لاتینی بەکار دێنن لەهەرچی چاپەمەنی کوردستانی عێراق هەیە دابڕاون، لەلای ئەوان فەرهەنگی کوردی تەنها ئەوەیە کە بەئەلفوبێیەکەی خۆیان نووسراوە ئەوەی لە دەرەوەی ئەو ئەلفوبێیە نووسراوە ئاگاداری نین و بە کوردی نازانن، ئەمە ئەو دابڕانە دژوارەیە کە گەلی کورد لەوێ تووشی هاتووە، ئەوجا ئەگەر هەموو کورد ئەلفوبێی بگۆڕێ ئاخۆ چ مەرگەساتێکی کەلتووری لێدەکەوێتەوە..؟؟ بەدەستی خۆمان و لەسەر هیچ و خۆڕایی ماڵوێرانییەکی گەورە بۆ فەرهەنگ و زمان و نەتەوە و مێژووەکەمان دروست دەکەین.

لەلایەکی دیکەوە نەتەوەی کورد لە پرۆسەی بەنەتەوەبوونی بەم ئەلفوبێیە پێشکەوتنێکی ئەوتۆی بەدەست هێناوە و کەوتۆتە سەر ڕێچکەی زمانی نەتەوەیی و بەهێز بوونی خەسڵەتە نەتەوەییەکانی،

بێگومان گۆڕینی ئەلفوبێ تێکرایی ئەو پرۆسەیە هەڵدەوەشێنێتەوە، نەتەوەیەکی بێ هێز و لاواز و بێ بەرهەمی کەلتووری و شارستانی لێ پەیدا د

لێکۆڵینەوە

ئەلفوبێی کوردی بەرادەیەك تێکەڵ بەفەرهەنگ و زمان و ئەدەبی میللەتەکەمان بووە، نوسینەوەی ئەدەبی کلاسیکی کوردی بێ ئەم ئەلفوبێیە ناتەواو و شاش دەردەچێت، زۆر وشەی عەرەبی لە شیعری ئەحمەدی خانی و فەقێ تەیران و جزیری و نالی و سالم و کوردی ... هەیە ئەگەر بەلاتینی بنووسرێنەوە مانای خۆیان لەدەست دەدەن، چونکە ئەو پیتە عەرەبیانەی ، وەك (پ، ح ، ژ ، ص، گ، ڤ، ع، غ) لە ئەلفوبێی لاتینیدا نییە، بەم پێیە ئەم بەرهەمە ئەدەبیانە جوانی هونەری خۆیان لەدەست دەدەن. ئەمەش شێواندنی ئەدەبی کلاسیکی لێدەکەوێتەوە.

هەر لەمیانی ئەدەبی کلاسیکی کوردیدا، لە هەندێ شیعری کوردیدا ئیشارەت بەقەدی یارەکەی دەکات کە وەك شێوەی پیتی ئەلفە (ا) یا لێوی وەك شێوەی پیتی میمە (م) و چاوی وەك شێوەی پیتی عەینە (ع) یا زولفی وەك شێوەی پیتی چیمە (چ). وەك نالی لە شیعرێکدا دەڵێ:

لەبت میم و قەدت ئەلف و زولفت چیم

دەزانی بەم سیانە تاڵبی چیم؟

ئەگەر ئەم بەیتە بە ئەلفوبێی لاتینی بنووسرێتەوە، هیچ مانایەکی نییە، ئەوەی دەیخوێنێتەوە ئەگەر شارەزایی ئەلفوبێی کوردی بەپیتی عەرەبی نەبێ ، نازانێ شاعیر مەبەستی چییە. لە ئەدەبی کلاسیکی کوردی بەسەدان بەیتی لەم چەشنەمان هەیە، شاعیر لە نێو شیعرەکەی بۆ وشەکاری و جوانی هونەری ئیشارەت بە پیتە عەرەبیەکان دەکات، نووسینەوەی ئەو شیعرانە بەم ئەلفوبێ لاتینییە ماناکەی تەواو لەبەین دەچێت.

ئەلفوبێی کوردی بایەخێکی دیکەی هونەری هەیە کە ئەویش هونەری خەتخۆشییە.ئەلفوبێی عەرەبی بەچەندین جۆر خەت دەنووسرێتەوە، لەوانە روقعی، کوفی، نەسخ، دیوانی، فارسی، سولس. هونەری خەتخۆشی بەخەتی عەرەبی مێژوویەکی درێژی لەناو عەرەب و ولاتانی موسوڵمان هەیە، هەزار ساڵێك زیاترە ئەو هونەرە سەریهەڵداوە، لەسەرانسەری جیهانی ئیسلامی لە مزگەوت و کۆشك و تەلارەکان دیوارەکانی بە هونەری خەتی عەرەبی رازێنراوەتەوە و نەخش و زەخرەفەی جوانی لەسەر دروستکراوە، بەتایبەتی خەتی فارسی کە لەرووی ناسکی و بەرزی هونەرییەوە بێوێنەیە. هەڵبەتە بە گۆڕینی ئەلفوبێ بۆ لاتینی ئەم هونەرەش لەناو دەچێت و تەنها وەکو شوێنەوار لەسەر دیواری مزگەوتە کۆنەکان دەمێنێتەوە، خەڵکیش هیچی لەسەر نازانن و هیچیشی لێ تێناگەن. وەك مزگەوتەکانی ئەندەلوس لە ئیسپانیا و مزگەوتەکانی تورکیا و ئاسیای ناوەڕاست.

دەرئەنجامەکانی گۆڕینی ئەلفوبێ ئەوەندە کوشندەن، پێموانییە هیچ میللەتێکی هۆشیار و بەئاگا لە هیچ و خۆڕایی ئاگر بەربداتە گەنجینەی فەرهەنگ و زمانی لە پێناو شتێك کە هیچی لێ بەرهەم نایەت بەغەیری ماڵوێرانی، وشکە سەرابێکە دڵی خۆیانی پێخۆش دەکەن.

پوختەی باس:

ئەلفوبێ لەسەرەتادا لەلایەن سۆمەرەکان لە میزۆپۆتامیا و میسرییە کۆنەکانەوە لە دۆڵی نیل (3500ساڵ پێش زایین) بە شێوەیەکی زۆر سەرەتایی بە نووسینی وێنەیی وەك پێویستیەکی مێژوویی داهێنرا. لەپاشان ئەمە پەرەی سەند و نووسینی برگەیی داهێنرا. پرۆسەی پەرەسەندنی خەت و ئەلفوبێ، مێژوویەکی دوور و درێژی هەیە و بە هەزاران ساڵی خایاندووە تا ئەم شێوەی ئێستای وەرگرتووە. ئەلفوبێ لە لایەن نەتەوە و گەلانی ئەو ناوچەیە دەستاودەستی کردووە، چەندین ئەلفوبێی جیاواز و هەمەجۆر پەیدا بوون، وەك ئەلفوبێی فینیقی، کە دواتر گریکی و لاتینی لێ پەیدا دەبێ، ئەلفوبێی ئارامی کەدواتر سریانی و عیبری و نەبەتی و عەرەبی لێ پەیدا دەبێ، ئەلفوبێ وەك پێویستیەکی شارستانی هەر زمانێك بۆ پێویستی خۆی بەکاری هێناوە و لەگەڵ دەنگەکانی زمانەکەی گونجاندویەتی و بۆتە بەشێك لە فەرهەنگی ئەو زمانە و میللەتە.

بۆ گۆڕینی ئەلفوبێی کوردی بۆ لاتینی، هەر لەسەرەتاوە تاوەکو ئەمڕۆ گەلێك بیانووی بۆ دێننەوە: بیانوی دەنگەکانی زمانی کوردی، نزیك بوونەوە لە ئەوروپا، پێشکەوتنی تەکنەلۆجی، ئاسانکاری بۆ فێربوونی زمانی ئینگلیزی ... هتد. بەڵام ئەوانە هیچی بیانوی زانستی و مەنتقی نین بۆ ئەوەی ڕێگا خۆش بکرێ ڕێنووسی کوردی بەپیتی عەرەبی، کە لەبارترین ڕێنووسە بۆ زمانی کوردی، بگۆڕدرێت بۆ لاتینی، هەنگاوی لەم جۆرەش تەنها بە زەرەرو زیانی زمانی کوردی گەلی کورد تەواو دەبێ. ئەم بیانوانە ئەوەندەی ئامانجی سیاسی و فیکری و ئایدۆلۆجی و ڕەگەزپەرستی هەیە، ئەوەندە ئامانجی زمانەوانی نییە.

لێکۆڵینەوە

گۆڕینی ئەلفوبێی کوردی لە کوردستانی عێراق، دەرئەنجامی زۆر سەخت و دژوارو پڕ مەترسی لێ دەکەوێتەوە، نەتەوەی کورد دووچاری دابڕانێکی گەورە دەکات لەگەڵ مێژووی نووسراوو چاپەمەنیەکانی، ڕەنجی زیاتر لە سەد ساڵەی کورد، ئەوەی پێکی هێناوە لە گەنجینەی زمان و ئەدەبیات و مێژوو بە ئەلفوبێی کوردی، بەبا دەدات، ئەمە سەرباری ئەوەی کە نووسینەوەی ئەدەبی کوردی بە ئەلفوبێی لاتینی گونجاو نییە و لەزۆر شوێن شیعرەکان مانای تەواوی خۆیان بەدەستەوە نادەن و جوانی هونەریشیان لەبەین دەچێت. ئەمە بێجگە لەوەی گۆڕینی ئەلفوبێ دەبێتە هۆی لەدەست دانی هونەری خەتخۆشی کە زیاتر لەهەزار ساڵێکە لەنێو وڵاتانی موسڵماندا هەیە.

تەجروبەی گەلان ئەوە نیشان دەدەن کە بوونی دوو ئەلفوبێ لەنێو یەك میللەت، ئەگەر چارەسەر نەکرێ، ئەم میللەتە دەکات بەدوولەتەوە، مانەوە و بەردەوام بوون لەسەر ئەلفوبێی کوردی بەپیتی

عەرەبی، رەوتی پەرەسەندنی زمان و کەلتووری کوردی بەرەو پێش دەبات. کوردەکانی باکور ئەگەر بگەڕێنەوەی سەر ئەلفوبێی کوردی هەنگاوێکی باش دەبێ بۆیان ، کە لەگەنجینەی دەوڵەمەندی فەرهەنگی کوردی لە کوردستانی باشور سوود وەرگرن، کە ئەمەش لەپاشان زەمینە خۆش دەکات بۆ یەکگرتنی زمان و دیالێکتەکانی زمانی کوردی و یەکێتی نەتەوەی کورد.

پەراوێزەکان

1- The story of writing, alphabets,Hieroglyphs & pictograms, Andrew Robinson, London, 1995/P.22-35.

2ـ بڕوانە هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل .164

3ـ بڕوانە وێبسایتی: www.omniglot.com. omniglot,writingsystems&languages of the world.

4ـ The story of writing, p, 172 هەروەها بڕوانە www.wikipedia.org سەیری Aramaic alphabet بکە.

5ـ بڕوانە وێبسایتی www.omniglot.com www.wikipedia.org

6ـ بڕوانە: تاریخ تمدن اسلام، جرجی زیدان، ترجمە علی جواهر کلام، انتشارت امیرکبیر، تهران، 1373، ل .454

لیَكۆلَینەوە

7ـ بڕوانە هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل .456

8ـ بڕوانە وێبسایتی www.wikipedia.org.

9ـ هەمان سەرچاوەی پێشوو.

10ـ هەمان سەرچاوەی پێشوو، هەروەها وێبسایتی www.omniglot.com.

11ـ هەمان سەرچاوەی پێشوو.

12ـ هەمان سەرچاوەی پێشوو.

13- the story of writing,p.15

14ـ الالفباو الکوردیە بالحروف العربیە والحروف الاتینیە، نشوۆها وتگورها 1989 ـ 1932، هوگر گاهر توفیق، مگبعە وزارە التربیە، ص .16

15ـ هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل .70

16ـ زمانی گەردەلول ، خەونی شنە با، فەرهاد شاکەلی، لە بڵاوکراوەکانی پرۆژەی تیشك، 2008، ل .238

17ـ الالفباو الکوردیە، ص .58

18ـ الالفباو الكورديه، ص 63.
19ـ بڕوانە وێبسایتی www.omnigolt.com.
20ـ الالفباو الكورديه، ص 45.
21ـ ئاسایشی نەتەوەیی و پلانی زمان، د. قەیس کاکل تۆفیق، دەزگای موکریانی، ل 75.
22ـ بڕوانە وێبسایتی www.wikipedia.org.
23ـ بڕوانە وێبسایتی www.omniglot.com سەیری وشەی Uyghur بکە.
24ـ هەمان سەرچاوەی پێشوو، سەری وشەی Tajik بکە.
25ـ بۆ ئەم هەواڵە سەیری ئەم ماڵپەڕە بکە: http://www.presstv.ir/detail.aspxid=53991&sectionid=351020406.

لێکۆڵینەوە

دایەسپۆرای کوردی، دیاردەیەکی تری کوشتنی زمان

پرۆفیسۆر یاریدەدەر/ سەلام ناوخۆش

مامۆستا لەزانکۆی سەلاحەددین

چەمکی دایەسپۆرا

لەناو کتێبە زمانەوانیەکاندا زۆر کەم ئاماژە بەو چەمکە کراوە، هەتا دەیڤید کریستەل لە سێ کتێبە ناسراوەکەی خۆیدا ئاماژەی بۆ نەکردووە. لە ڕاستیدا، ئەو چەمکە چەند پەیوەندی بە نەتەوەو بونیادی نەتەوە هەیە، ئەوەندەش پەیوەندی بە زمانی نەتەوە هەیە.

با بۆ ئەوەی لە چەمکی دایەسپۆرا–Diaspora بگەین، ناچار بووین لە فەرهەنگە گشتیەکاندا بەدوای واتاکەی بگەڕێین. فەرهەنگی ئۆکسفۆردی چاپی ئینگلیزی لاپەڕە (347) دوو پێناسەی بۆ دایەسپۆرا کردووە:

یەکەم:

"کۆچی یاخود بزاڤی گەلی جولەکە لەدەرەوەی وڵاتی خۆیان بۆ ئەوەی لە وڵاتی تر بژینو کاربکەن". لێرەدا مەسەلەکە پەیوەستە بە کۆچکردنو کۆچ پێکردن لە وڵاتی یەکەم(زێد) بۆ وڵاتی دووەم: ئۆکسفۆردو زۆر فەرهەنگی تری ڕۆژئاوایی، وشەکە بە (جولەکەو مێژووی جولەکەو ئیسرائیلەوە، گرێ دەدەن!!

دووەم:

"هەڵقەڵانی (کۆچ)ی هەر نەتەوەو گەلو کۆمەڵێکی تر لە دەرەوەی وڵاتی خۆیان. لە فەرهەنگی ماکمیلانی ئینلگیزیشدا ل381 دایەسپۆرا بە "چوون یاخود ڕەوی خەڵکێکی زۆری نەتەوەیەك لەوڵاتی خۆیان بۆ وڵاتانی تر لە جیهاندا" پێناسە دەکات.

ئەمەو وشەکە، لە یۆنانی کۆندا بۆ دیاردەی پەرتەوازە بوون یاخوود پەرشو بڵاوبوون دێت، جا پەرشو بڵاوبوونی (تۆ)و بێت یاخود نەتەوەیەك بێت!

دیاردەی پەرشو بڵاوبوونەوەی نەتەوە چ وەك پرۆسەیەکی خۆ هێشتیو ئارەزوومەندانە، سیاسیانە، دینیانە، یاخود وەك پرۆسەیەکی عەسکەری مێژوویکی کۆنی لە ئەوروپاو ئەمریکاو هەروەها ڕۆژهەڵاتدا هەیە.

مەرج نییە، ئەو دیاردەیە هەر تەنیا لەنێوان دوو نەتەوەی دین جودا، کەلتور جودا ڕوویدات، بەڵکو دەکرێ لە ناو تاکەکانی یاخود سنورەکانی وڵاتێکی فرە نەتەوەو دینیش ڕوودات. هەبوونی گروپێکی دینی وەك کەمایەتییەك Minority لەناو قەلەمڕەوی هەژموونی گروپێکی دینی تردا لە زۆر وڵاتدا بەرپایە. لە باشوری کوردستان، بەتایبەتی لە شاری هەولێرو دهۆك ئەم دیاردەیە هەیە، کریستچیانەکانی ئەو دوو شارە وەك ئەقەلیەکی دینو (ئایین جودا) لەناو کۆمەڵگای کوردستانی دەژین. ئەگەر ئەمانە لەگەڵ کورد ئێستاکە خۆیان هەر ئایین جودا نابینن، بەڵکو لە ڕووی نەتەوەیش جودان، بەڵام ئەقەلیەکی دینی وەك یەزیدیەکان وەك کۆمەڵگایەکی داخراو وان لەهەمبەر کۆمەڵگای کوردستانی، کە زۆربەی هەرە زۆری موسڵمانە، ئەوانەش خۆیان، ئەگەر وەك بەشێك لە کۆمەڵگەی کوردی ببینن، بەڵام خۆیان وەك دایەسپۆرا دەبینن.

راندوکف کوێرکی ڕێزماننووسی ئینگلیزی باوەڕی وایە دیاردەی دایەسپۆرا لەناو کەلتور زمانیش بەرپایە، ئەوەتە ئاماژە بە پەرشو بڵاوی زمانی ئینگلیزی بۆ چەند زمانێکی هاوبەشی لەیەك نەگەیشتو دەکات. ئەمە ئەوە دەگەیەنێ کە دایەسپۆرای زمان لە دەرەوەی کۆمەڵگای ڕەسەنی خۆی سەردەکێشێ بۆ ئافاتی یاخود مۆرانەی زمان!!

وێڕای ئەمەش، ئەم زاراوەیە جەخت لە هاوبەشی ئەنتیکی Sharing common ethnic- لەناو کۆمەڵگای زمانی دەکات، بەڵام ئەم دیاردەیە، ئەگەر لەڕواڵەتیش بەژیانو کەلتوری کۆچەریی یاخود

ڕەوەندی دەچێت، بەڵام لە ئەو جودایە، چونكە ڕەوەند هەر ژیانی كۆچەریو كەلتوری خۆی دەپارێزێ! بە شێوازێكی تر، كۆچەر یاخود ڕەوەند "شوێنی دیاریكراوی نیشتەجێ بوون"ی نییە، ئەو (گەرمیان)و (كوێستان)ی خۆ دەكات، و گەرمیان هەر ماڵی خۆیەتی، كوێستانیش ماڵی خۆیەتی، بەڵام دایەسپۆرا دوو وڵاتی هەیە. لە وڵاتی زێدی خۆی كەلتوری خۆی هەیەو لەناو كۆمەڵگای زمانی ئەتنیكی خۆی دەژی، كەلتوورو زمانی لە خەتەردانیە، بەڵام ئەو شوێنەی بۆی دەچێ زمان، كلتور، دین هەتا جوگرافیاشی جودایە: خۆیشی لە وڵاتی دووەم ئەقەلیەیە، لێرەدا زمان، كەلتورو دین—ی لەختەر دایە. لەو وڵاتەش شیانی ئەوەی نییە بتوانێ لەبەردەم باهۆزی كەلتوریو زمانی وڵاتی كۆچ بۆكردوو بەرگە بگرێ. ئەو كوردانەی ئوردنو میسرو لبنان هەتا ئەو كوردانەی دیمەشق یان ئەو كوردانەی ناسراون بەكوردی كوێتی، تەواو كەوتوونە ژێر كاریگەری زمانو كەلتوری عەرەبییەوە. ئەوەندە نەبێ بەشێك لە هەڵبژاردەی كوردی لە نووسیندا ڕۆحی كورد لە كەسایەتیەكانی ڕۆمانو شیعرەكانیادا بەرجەستە دەكەن.

ئەو خاڵەی ئێمە جەختی لەسەر دەكەین فەوتانی زمانی ئەو گروپەیە یان هەر هیچ نەبێ كاڵبوونەوەی زمانە لە ئاست زمانی دەوڵەتی كۆچ بۆكردوو. دایك، باشترین قوتابخانەیە بۆ پاراستنی زمان، بەڵام ئەگەر ئەو ژێدەرە پاكەی زمان بۆ منداڵانی نەتەوە نەما، جا چ دەقەومێ ئەگەر دایكەكە خۆی بۆ نموونە كورد نەبێ!! یان كوردییەكەی شوڕ بزانێو ئەو منداڵانەی ئەوروپاش دەرفەتی قوتابخانەی دووەمیان، قوتابخانە خوێندن بەزمانی كوردی، نەبوو! یان، هەر دایك و باوكەكە، ئەوەند لەڕقی دەسەڵات یاخود خۆ قەزەم كردن لەبەردەم زمانی بیانی، نەیانەوێ منداڵەكانیان بەكوردی بخوێنن مەحاڵە لەناو قوتابخانەكانی ئەوروپاش هەژموون و كەلتوری زمانی دەوڵەتی زۆر زاڵە بتوانین لەمردنی حەتمی زمانەكەیان ڕزگاریان ببێ، بۆیە چارەنووسی زمانی كوردی لای ڕەوەندی كوردی لە ئەوروپاو ئەمریكا بەدرێژایی مێژوو وەك چارەنووسی زمانی كوردەكانی ئوردنو میسرو لوبنانو كوێتو سوریا(نەك ڕۆژئاوای كوردستان) لێدێت، لێرەدا، بۆ ئەوەی تارماییو لێڵێ زیاتر لەسەر بابەتەكە لابدەین، دەڵێین: فێربوونی زمانی دووەم لە تاراوگە بەهیچ جۆرێ هەرەشە نییە لەسەر زمانی كوردی، بەڵام ئەوەی لە دایەسپۆرا، دەفامرێتەوە ئەوەیە دەبێت ئەو كۆمەڵگا ئەتنیكیە كە خاوەن زمانی خۆیەتی بتوانێ بەرگەی گۆڕانی زمان یاخود فەوتانی زمانی بكات، چونكە لە كۆمەڵگایەكی ئەوروپیدا، سەبارەت بە كوردەوە بە ناسنامەی زمانییەوە، دەتوانێ ناسنامەی نەتەوەیی خۆی بپارێزێ. ئەمەو هەر بە گوێرەی ئەو چەمكەوە وا چاوەڕوان دەكرێ، كە ئایینی خۆیشی بپارێزێ، ئەگەرنا لەناو تقوسی نادینی یان دینی ئەوروپا دەتوێتەوە، بەمەش ناسنامەی ئایینی خۆی لەدەست دەدات! بێگومان پاراستنی دابو نەریتو كەلتوری نەتەوە، ئەگەر بەشێوەیەكی بەشیش بێت، هەر پاراستنی بونیادەكانی نەتەوەی لێدەكەوتەوە، هیندیەكانی بەریتانیا

ئەوە چەند نەوەیەکە لە بەریتانیان، بەڵام نەك زمان، دینو کەلتوری خۆیان نەگۆڕیوە، بەڵکو زمانێکی نوێیان بەو ماوە زەمەنیە دورستکردووە، کە پێکهاتووە لە زمانی Englishو Hindi ناسراوە بە Hinglish – هیندیەکی ئینلگیزی یاخو ئینگلیزیەتی هیندی! !

بنەچەو گەشەکردنی دایەسپۆرا:

بنەچەو نەشو نماکردنی دایەسپۆرا تەواو ڕوونو ئاشکرا نییە. ئەم دیاردەیە، چ بەواتای کۆچکردنی لەخۆوەیی(خۆ هێشتی) بێت یان کۆچ پێکردن بێت، زیاتر ڕۆژئاواییە لەوەی ڕۆژهەڵاتی بێت. هەروەها بەحوکمی ئەوەی زاراوەکە زیاتر جەخت لەسەر پەرشو بڵاوکردنی نەتەوە بە پلە یەكو دین بە پلە دوو دەگەیەنێ، زاراوەکە زیاتر پەیوەست کراوە بە پەرشو بڵاو بوونی جولەکە لەمێژوودا!

یەکەمجار ئەم زاراوە لەئاکامی ئەو نەفی کردنە Exile هات کە لە "Deuteronomy " هاتووە: " ئێوە لەهەموو مەملەکەتەکانی سەر زەوی پەرشو بڵاودەکرێنەوە" ئەم دەسپێکە بەو واتا بنەڕەتییە لەگەڵ وەرگێڕانی ئینجلی عیبری بۆ سەر زمانی یۆنانی پەرەی سەند. ئەو بەکارهێنانەی دایەسپۆرا لەو ساوە وەك ئاماژەیەك بۆ ئەو جولەکانە بەکارهات، کە لەساڵی (607)ی پ. ز بابلییەکان لە ئیسرائیل وڵات بەدەریان کردن، هەروەها کە لەساڵی(70) ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی لە (Judea) دەریکردن! هەروەها ئەو زاراوە دەرهەق بەو نەتەوەو گەلانەش بەکارهاتووە، کە ئاشووریەکان لە زێدی ڕەسەنی خۆیان دووریان کردونەتەوە بۆ ئەوەی لە ئایندە داوای موڵکداری زێدی خۆیان نەکەن!

لە یۆنانی کۆنیش بەواتای پەرشو بڵاوی دەهات، هاوڵاتیانی دەوڵەتی شار بۆ ئەو شوێنانە کۆچیان دەکرد، کە سوپا داگیری دەکرد، ئەوانیش هەوڵیان دەدا خەڵکەکەو خاکەکە وەك پرۆسەیەکی کۆلۆنیالیزمی لەخۆیاندا بتوێننەوە! !

سەبارەت بە کوردانیش ئەو کۆچانەی گەلانی هیندۆ ئەورۆپی بۆ کوردستانیان کردووە، جۆرێك لە فرە ڕەگەزیو فرە زمانیان دروستکردووە، ئەو کۆچانە وایکردووە گەلی ڕەسەنی ئەو وڵاتە بەخۆشی یان نەخۆشی لەگەڵ ئەوانە تێکەڵ ببن! هاتنی عەرەبە موسڵمانەکانیش جۆرێك لە دایەسپۆرای دروستکردووە، بەڵام ئەوە عەرەبەو بۆتە کورد نەك کورد بووبێتە عەرەب– بەواتای پرۆسەکە لەئاکام زیاتر بە کوردیکردنی ئەو عەرەبانەی لێکەوتۆتەوە کە لەناو قوڵایی خاکی کوردستان ماونەتەوە! ئەوانە بەزمان و کەلتور لەناو کورد توانەوتەوە نەك وەك ئەوەی یۆنانیەکانو گەلانی هیندو ئەورۆپی!

لە سەردەمی نوێدا، ئەم زاراوە ڕەهەندێکی تری هەیە، یاخود لەگەڵ " پەنابەر" لەسەر ئاستی تاك "تاراوگە" یاخود "هەندەران" تێکەڵ کراون! ! تۆێژەرێك دەنووسێ: هەندی جار پەناهەندەکانی

بنەچەو ئەتنیکی جودا بە دایەسپۆرا دەبینرێن، بەڵام (پەناهەندە)و (دایەسپۆرا) دوو زاراوەی (هاو واتا)ی یەکتر نین، چونکە بنەماو شەنگستو ئامانجەکانیان تەواو وەك یەك نین!

ئەوەی لە ئەوروپا پێ دەوترێ" ڕەوەند–جالیە" سەبارەت بە هیندیو پاکستانیو جولەکە هەتا عەرەبو تورك یەکێتیەکی نەتەوەیی، دینی یان (زمان)ی کۆیان دەکاتەوە، بەڵام سەبارەت بە کورد لە ئەوروپا، ئەو ڕەوەندە دروست نەبووە گوتاری نەتەوەیی خۆی هەبێت!! ئەمەش، بەشێکی پەیوەستە بە بیرکردنەوەی تاکی کورد، بەشێکی تریشی پەیوەستە بە سیاسەتی حیزبی عەلمانی کورد، کە زیاتر هۆکاری پەرتەوازەی تاکی کوردە، نەك یەکێتی کوردی.

هۆکارەکانی دەرکەوتنی دایەسپۆرا

دایەسپۆرا لەهەندێ ڕواڵەت لە دیگلۆسیا دەچێت، چونکە لە هەردووکیان دەبێ بەراورد لەنێوان دوو دیاردەی کۆمەڵایەتی زمانەوانی بێت، لە دیگلۆسیا زمانی باڵاو زمانی نزم هەیە، ئەمەش خۆی لەخۆیدا پشتڕاستکردنەوەی هەبوونی دوو جۆر(زمان!)و دوو جۆر خەڵك (یاخود دوو چین، دوو توێژ) لە یەك کۆمەڵگا دەگەیەنێ. زمانی وڵاتو زمانی دایەسپۆرا (زمانی دەرەوەی وڵات، زمانی تاراوگە یان دەرەوەی کۆمەڵگا) دوو (زمان)ی دوو چین،توێژ خەڵکی یەكو وڵات دەگەیەنێت، ئەو دوو زمانەش لە زۆر ڕووەوە، بەتایبەتی لەڕووی نەژادپاکی زمان -Language purity لە یەك جودان.

زۆر هۆکار لە دروستکردنی دیاردەی دایەسپۆرا ڕۆڵی خۆیان دەبینن ، لەوانە، وەك هۆکاری سیاسی، کۆمەڵایەتی، کەلتوری، ئابوری، دینی....هتد.

1ـ هۆکاری دینی:

لەدینێکی ئومەمی وەك ئیسلامدا، کە "دین" کەوتە بەر هەڕەشە، نەتەوەو زمان گرنگیەکانیان کاڵ دەبنەوە، بەتایبەتی ئەگەر سەردەمەکە سەردەمی ململانێی دینی بوو نەك ململانێی نەتەوەیی. ئەو هەموو کوردەی ئوردن، لەفەلەستین، میسر هەیە هۆکارەکەی دەگەڕێتەوە بۆ شەڕی خاچپەرستەکان. ئەوانە هەڕەشە بوون، دەسەڵاتی سەرکردایەتی دەوڵەتی ئیسلامی لەدەست سەلاحەددین ئەیوبی بوو، جا ئەو کوردانەی بۆ شەڕ چووبوون، لەو وڵاتانەی مانەوەو لە ئاکام (زمان)ی لەنێو کۆمەڵگەی عەرەبی تواوەتەوە، هەروەك چۆن ئەو هۆزە عەرەبانەی لەسەردەمی وڵاتگیری ئیسلامیدا لەکوردستان مانەوە زمانو کەلتوری خۆیان لەناو کورد ونکرد!

فاکتەری دروستبوونو مانەوەی یەزیدیەکانیش هەر فاکتەری دینییە. یەزیدیەکانو بەشێك لە دیانەکانی کوردستان دوو کۆمەڵگەی دایەسپۆران لەگەڵ زۆربەی کورد تەنها دین جودایان دەکاتەوە. ...هەرچی مەسەلەی دایەسپۆرای جولەکەیە، ئەوە زیاتر کۆچکردنێکی گوشاری دینیە ، هەر بۆیە بەدرێژایی مێژووی جولەکایەتی راڤەیەکی دینیو نەتەوایەتی بۆ کراوە.

2-فاکتەری سیاسی

هەروەك چۆن فاکتەری سیاسی ڕۆڵی گرنگی بینیوە لە"گەورەکردنی" مەسەلەی دایەلێکتو زمانی کوردی هەروەها ڕۆڵی خۆی لەناوچەکەدا بینیوە بۆ دورخستنەوەی بەشێك لە کورد لە "دەرەوەی کوردستان!" پەناگەیەك بۆ خۆی بدۆزێتەوە. سەرەتای ئەو پەناگەیە، پایتەختی دەوڵەتە داگیرکارەکانی کوردستان بوو، بەڵام بە حوکمی ئەوەی زۆربەی ئەوانەی لە ئەوروپا گیرسانەوە بوونە بەشێك، بەشێکی ی تر لە ڕەوەندی کورد هێندە بە ئەوروپا گیرۆدەن بە جورێ دروشمیان "ئەوروپا، ئەوروپا"یە، کەچی ڕۆشنگەرانی ئەوروپا ئینگلیزەوە لە سەدەی نۆزدەمەوە دەیانگوت:"ڕۆژهەڵات، ڕۆژهەڵات!" هەرچی فۆستەری ڕۆماننووس لە ڕۆمانیA passage to India لە زاری یەکێ لەکارەکتەرەکان دەڵێ ڕۆژهەڵات، ڕۆژهەڵاتە، ڕۆژئاواش، ڕۆژئاوایە!!

ئەوەی ئێمە باوەڕی بە دینو کەلتور، دابو نەریتو دنیای وڵاتەکەی نییە.

1- بۆیە بێ ناسنامە پەراگەندەیە لەناو گێژەنی ئوروپادا.

2- دوالیتی لای هەندێك بۆتە دێوە زمە.

3- ڕۆژهەڵاتیە بە بیرکردنەوەو ناسنامە لە واقیعێك دەژی دوورە لەکەلتوورو زمان و دینی خۆی دا.

3- هۆکاری ئابووری

هۆکاری ئابوری بەدرێژایی مێژوو هۆکارێکی ئاکتیڤ بووە لە جولانی ڕەوڕەوەی مێژوودا. هەتا ماتریالیستەکان هەموو ڕوداوەکانی مێژوو بە فاکتەری ئابوری لێکدەدەنەوە!! لە نەزەر ئێمە، ئابووری فاکتەرێکە، هەمووی نییە، دەرکەوت هەمووی نییە!

کورد چ لە کۆن، چ لە سەردەمی ئێستا فاکتەری ئابوریو خراپی بژێوی ناچاری کردووە سەری خۆی هەڵبگرێ شوێنێکی تر بۆ خۆی بکاتە وڵاتی خۆی، وێرای فاکتەری سیاسی، فاکتەری ئابوریش ڕۆڵی خۆی هەبووە، کوردێکی زۆر گوندو شاری خۆی بەجێهێشتووە بەرەو شارەکانی وەك ئەستەمبول، بەغدا، تەهران، دیمەشق چوونە!

لەسەردەمی دوای ڕاپەڕینیش، جگە لە ڕەوشی سیاسی کوردستان، فاکتەری ئابوری ڕۆڵێکی زۆر گرنگی بینی لەدروست بوونی دایەسپۆرای کوردی لە ئەوروپا. ئەم فاکتەرە لەلای هەندێ ئەوەندە کاریگەربووە، بەجۆرێ ئەوانە نەیانتوانیوە هیچ سودێك لە تەکنەلۆژیای ڕۆژئاوای ببینن، بەڵکو خەمی سەرەکیان "خۆ پێگەیاندن" بووە لەڕووی ماددیەوە. ئەمەو ئەو زمانەی لەوێ فێربوونە تەنها دایەلێکتە بازاڕیەکەیە نەك زمانی ستاندەری ئەو وڵاتە کە لەدامو دەزگاکان کاری پێ دەکرێ! چۆن جاران گوندییەکانی باشوری کوردستان لە ناوەڕاستو باشوری عێراقدا لە سەربازی فێری عەرەبییەکی بازاڕی باش دەبوون، بەڵام نەیاندەتوانی هەتا نامەیەکیش بە عەرەبی بنووسن!!

4ـ فاكتەرەكانی تر:

فاكتەری خێڵەكی، كۆمەلایەتیش زۆر دەوری خۆیان بینیوە لە پەرتەوازە بوون و كۆمەڵگای كوردی، بەڵام ئەو پەرتەوازییەی تا ڕادەیەكی زۆر ناوچەیی بووە. یەك بەرەباب یان دوو بەرەباب، كە برا، ئامۆزا، یان بن عام– كوڕانی ئامۆزا– لەسەر موڵك ومەسەلەی ژیان نەیان توانیوە لەگەڵ یەك هەڵبكەن بۆیە لەیەكتر جودابوونەتەوە. ئەمەو تەنها لەناوچەیەك چەندەها (دێ)و (گوندۆكە) بەهەمان ناو هەن، هەروەها هەندێ جار هەر لە ئاقاری گوندێكدا دوو گوندی چەند ماڵی بە پاشگری (خواروو)و (سەروو) سەرگەلو، بن گەلو...هتد هەن.... بەڵام ئەو جۆرە پەرتەوازەییە كاریگەری بەقەد كاریگەری فاكتەری دینیو سیاسیو ئابوری نییە، چونكە ئەو پەرتەوازییە ئەگەر هەر لەسنووری گوند نەبووبێ زۆر كەم لە سنوری دەرەوەی وڵات بووە !.

كاریگەری دایەسپۆرا لەكوشتنی زمان دا

دایەسپۆرا بەهەر جۆرێك دروست بووبێ هێندەی كاریگەری خراپی هەیە هێندە كاریگەری باشی نییە، بەتایبەتی سەبارەت بە كوردەوە، چونكە لەلایەك كورد دەوڵەتی نییە لەلایەكی تریش زۆربەی ئەوانەی لە دایەسپۆرا دەژین بەرانبەر بەشارستانییەت و زمانەكانی ڕۆژئاوا خۆیان زۆر بە "كەم" دەزانن! !

خوێندنەوەیەكی نێگەتیڤانەی زاتی كورد، وەك بڵێی كورد هیچی نییە جێگای شانازی بێت، فاكتەرێكی زۆر گرنگ بووە لە پرۆسی خۆهێشتی كوشتنی زمانی كوردیدا. جا ئەگەر ئەوە (هەست) و (هەڵوێست)ی باوك و دایكەكان بێت كە هێشتا نە خۆیان لە كەلتووری ڕۆژهەلاتی ڕزگاریان بووە نە ڕۆژئاواین وەك ڕۆژئاواییەك مامەڵەیان لەگەڵ دەكات، دەبێ نەوەكانی ئەو دایك و باوكانە چ هەست و سۆزێكیان لەبارەی زمان و كەلتوورو دین و مێژووی كوردەوە لە زەین بمێنێ؟!

ئەوە وەك وتمان لەزۆربەی وڵاتانی ئەوروپا كەم و زۆر دەرفەتی لەبیر نەكردنی زمانی دایك، زمانی نەتەوە هەیە، چونكە قوتابخانە هەیە تایبەت بە پەنابەرانەوە! بەڵام تەمەنی ئەو قوتابخانەیە بەقەد تەمەنی منداڵەكانەوە نییە بەڵكو تەنها چەند قۆناغێكە. ئەو چەند قۆناغە ئەگەر فاكتەری بەهێزی قوتابخانەی ماڵەوە (دایك و باوك) هاوكاری نەكات ئەوا ئەبێ پرۆسەكە لەبەین دەچێ!

لێكۆڵینەوە

هەندێ نموونە لەسەر كوشتنی زمان لە دایەسپۆرا

زۆرێك لەبنەماڵە ناسراو و سیاسی و ڕۆناكبیرەكانی كورد (بەناچاری) یاخود (بەخۆهێشتی) خۆیان لەپایتەختەكانی بەغدا، ئەستەمبۆل، دیمەشق، تەهران، عەمان و قاهیرە نیشتەجێ بوونەو بەسەردان نەبێ جارێكی تر نەگەڕاونەتەوە كوردستان! ئەو بنەماڵانە لەسیاسەت و هزرو ئەدەب و دەوڵەتكاریی

ڕۆڵی گرنگیان هەبووە لەهەندێ سەردەمدا، بەڵام نەوەکانیان لەناو هەژمونی ڕۆشنبیری نەتەوەی باڵا دەستدا زمانی خۆیان لەدەست داوە.

1ـ بنەماڵەی بەدرخانییەکان ڕۆڵێکی زۆر گرنگیان بینیوە لەبواری سیاسەت، ئەدەب و زمانناسیدا، بەڵام نەوەی ئەو بنەماڵەیە ئێستا بەچ زمانێك دەپەیڤن؟! و دەنووسن؟!

2ـ لە ئوردن چەندەها بنەماڵەی کورد هەن زۆربەیان نازناوی (کوردی) یان هەیە. هەندێ لەو بنەماڵانە هێندە ناسراون بەجۆرێ بوونەتە سەرۆك وەزیرانی ئوردن، وەك (سەعد جمعە) هەروەها کەسایەتی وای تێدایە بوونەتە وەزیر (ئەشرەف کوردی) و دبلۆماتکار (سەیدۆی کوردی) کەچی نەوەی هیچ یەکێك لەمانە نەدەزانێ بەکوردی قسە بکات نە بەکوردیش بنووسێت.

3ـ بنەماڵەی سەلیم بەرەکات. سەلیم بەرەکات یەکێ لە نووسەرە دیارەکانی جیهانی عەرەبییە، بەڵام لەبەر ئەوەی لەدایەسپۆرا ژیاوە نەخۆی بە کوردی دەنووسێ وە نەچاوەڕێ دەکرێ منداڵەکانی بەکوردی بنووسن یان بدوێن!

4ـ ئەحمەد شەوقی و عەباس مەحمود عەقاد. هیچ ڕۆشبیرێکی عەرەب نییە هەست بەپێگەی ئەو دوو زاتە نەکەن لە (ئەدەبی عەرەبیدا) بەڵام بەگوێرەی قوتابخانەی بەراوردکاری فەرەنسی، نووسینەکانی ئەو دووە کە هیچی پەیوەندیان بە کوردەوە وەنیە هەروەها هەتا ئەدەبەکەی (سەلیم بەرەکات)یش بەشێك لە ئەدەبی کورد پێکناهێنێ، چونکە بەکوردینەنووسراون!

ئەوانە بەرەنگاریان کرد، ئەوجا نەوەکانیان زمانەکەیان تیرۆرکرد، ئەدی ئەوانەی بەناو لەڕقی دەسەڵاتی کوردی!! هەر خۆیان لێناگەڕێن منداڵەکانیان (نەك نەوەکانیان) فێری زمانی کوردی ببن؟!

حاڵەتێکی تری زۆر کوشندە هەیە، ئەویش پرۆسەی هاوسەرگیرییە لەگەڵ گەلانی غەیرە کورد. لەم بارەیەوە چەندەها پسپۆری زمان و شارەزا لە نهێنییەکانی زمانی کوردی، بەحوکمی ئەوەی ژنەکانیان کورد نین، ئەوە منداڵەکانیان کوردی نازانن و لە ئاکام (کوردی) لەماڵی پسپۆری زمانی کوردی تیرۆر دەکرێت!!

رۆڵ و گرینگی فۆنیمی (ە – e)

لە زماندا

ئەحمەد هیرانی

سەرپەرشتیاری پسپۆریی زمانی کوردی

گرینگی فۆنیمی (ە –e) لە زمانی کوردیدا، هەروا بۆ ئەو رۆڵەی کە دەیگێریٚ لە رستەسازیدا، یەکجار زۆر بە بەهاو گرینگو پڕ بایەخە.....

شارەزاو پسپۆرانی زمان دەرك بەو کارە پڕ کارامەو هەڵسو کەوتە جیاوازە بەرفراوانە دەکەن، لەرووی کاریگەری ئەو فۆنیمە کە پیٚ هەڵدەستیٚو دەیگێریٚت، چونکە پتر لە هەموو فۆنیمەکانی تری زمان چالاك ترە لە هەڵسو کەوتی زمانەوانیدا، بەتابیەتی لەرووی رێزمانەوە، گەلیٚ بنەما دەچەسپێنی وەك رێژەی نەگۆڕو دیاردەی سەربەخۆییو زمانەکەش دەچەسپێنیٚ وەك، رێژەی نەگۆرو دیاردەی سەربەخۆییو زمانەکەش دەسەلمێنیٚ.. قەوارەو کەلەبەری زلزل پڕ دەکاتەوە، لەرووی رستەسازیٚو گۆڕینی وشەکاریشدا، زۆر شتی نویٚ دادەرێژیٚو فەراهەم دێنیٚ...کە دەیانخاتە سەر خەرمانی دەولەمەندی و برەو پێدانی زمانو بەرەو پێشبردنی رۆڵی زانستیانەی رێزمانو توێژینەوەی چەندەها یاسای لەبیر کراوو تۆمارکراو لێکۆڵینەوە

هەر لەبەر ئەو هۆیە یە، کەمنیش وەك بە جێگەیاندنی ئەرکی پیرۆزی نەتەوایەتی دەستم برد بۆ ئەم نووسینە، کە هێما بۆ ئەرکو فەرمانەکانی ئەم فۆنیمە بکەم ....تو بایەخدارە لە زمانەکەمانداو، ئاماژە بەو خالانە بدەم کە لە هالاوی نەو داپەنگخوارونو بە زەبری تەزووی کاریگەری دەگیرسێنەوە بەر لەوەی بیانخزێیتە ناو پۆسکەی ئاشتی زمانو رایان مالێت بۆ هاڕین تا لە گەرمەسێری زمانەکەدا تیشکی گەڕکاریان بەرکەوێت.

لەبەر ئەوەی کە تا ئێستاو لەمەودواش ،هەندیٚ هوردەکاری وا هەیە لە زمانو رێزمانەکەماندا کە: پەی پێنەبراوە، لەلایەن زاناو داناو لێکۆڵەرەوەکان....چونکە بۆیان نەلواوە کە دەریخەنو لێکۆڵینەوەو توێژینەوەی تێرو تەسەلی دەربارە بکەن، هەر بۆیە گەلیٚ شتی هوردو پوختو رێك لەناو زمانەکەماندا ماوەتەوە، بێسوراغ کەجیٚ ی داخە فەرامۆش کراوە لە روونکردنەوەو دەرخستندا، ئەم جۆرە هوردەکارییانە پێویستیان بە چەسپانە دوای لەشایاندانیان لە گۆشەیەکی رێزمانیدا...تا رۆڵەکانی کورد لە قۆناغە پێشکەوتووەکانی خوێندنا وەك پەیمانگاکانو قۆناغەکانی ئامادەییو دواناوەندییەکان سەرەدەریەك لە قوژبنە تاریکەکانی رێزمان دەربکەن، هەستیان جۆش بخوات بۆ شتی نویٚو تازە کە لە زماندا بیدۆزنەوە، هەموو هوردەکاریەکی ناو رێزمانەکە شیتەلٚ بکەن بە گاسنی بیرو ئەندێشە....تۆزو غوباری بێخرمەنیو بابەخنەدان بە زمانو رێزمانی کوردی بتەکێندنەوە لەرووی خۆیاندا، چاو بۆ ئاسۆی نوێخوازیٚو داهێنان هەڵبڕن.

چـــونکە هیچـــمان لـــە میللـــەتان کـــەمتر نیـــە، تـــەنها ســـەربەخۆیی و ئـــازادیو خزمـــەتکردن نـــەبێ...خزمـــەتکردنی زمـــانیش کـــەخۆی لـــە خۆیـــدا خزمـــەتکردنی نەتـــەوەو مانەوەیـــەتی، مایـــەی گەشکەرکردنو پەرەسەندنیەتی لە رووی شارستانیەتی بەرەو ترۆپکی سەرفرازیو سەرکەوتن.

لەوە پتر حەز ناکەم درێ بە پێشەکی یە بدەم، تەنیا ئەوەنەبێ :

بابەتەکە، لەرووی لێکۆڵینەوە داچڕوپڕە، هوردەکاری وای تیایە کەجێ ی سەرسوڕمانو لەوانەیە لای هەندێکیش جێ ی گومان بێت.

بەڵام دەبوایە ئەم جۆرە باسو لێکۆڵینەوانە لای زاناو دانایانی زمانەکـەمان– بەتایبـەتی ئەوانـەی لـە کـۆڕی زانیـاری کـورد– بواریـان درابـوو تیشکی لێکۆڵینـەوەیان بەرویـدا هەڵبدایـە.... لەنموونـە هێنانەوەشـدا وام بـە پەسـند زانـی کەسـەر توێژەکـە هـەڵگرم.. تـا توانیبشـم لـە درێـژدادری خـۆم تریککردوە.

بـا ئێسـتەش لەسـەر سـەکۆکانی رێزمـانی کـوردی، رۆڵـی فـۆنیمی(ە –e) کـە دەنگێکـی بـزاۆو هەرەگرینگە، وەك لە سیستەمی ئەلفبای نەتەوەدا لای زاناو دانـاو دانـەرانو لێکۆڵـەرەوەکانی کـوردو بیانی بەپیتی بزوێن ناوزەد کراوە، ئێمەش رۆڵو گرنگی ئەو فۆنیمە، کـە لـەرووی رێزمـانیو زمانـەوە پێ ی هەڵدەستیو رادەبێت. دەدەینەبەر شەنە بای نوکی پێنووسو خامە، خالخالّ لێ یان دەدوێن. وەك:

یەکەم/ فۆنیمی(ە –e) ناوی تازە لەناو دروست دەکات:

وەك ئاشکرایە زانای رووس پ. ك، ئۆسلار ئەوەی ئاشکرا کردووە، کەلە زماندا دوو جۆرە دەنگ هەیە وەك:

ا–چۆنەکی/ ئەو دەنگانەیە کە دەوترێنو مانا دەگۆڕن وشەیەك لە وشەیەك جیا دەکەنەوە.

ب–چەندەکی/ ئەوانەن کە هەر چەند دەوترێن بەڵام مانا ناگۆڕنو وشەیەك جیاناکەنەوە.

بەپێی ئەو پێناسەی رابردوو، فۆنیمی(ە –e) ئەو دەنگە رەسەنەی زمانی کوردی یە، کە نـاوی تـازە لە ناو دروست دەکات، ناوی تازەش واتە نوێ، کە لەرووی بەکاربردنو مانـا دار زۆر جیـاوازە لەگـەڵ ئەو ناوەی کە بەهۆی ئەو فۆنیمەوە گۆڕانی بەسەر داهاتووە، لە مانا بنچینەکەی لایداوە بۆ واتایەکی نوێ.. .لەم بارەوە لە کتێبی – مۆرفۆلۆژی ناو– ل23) رێزدار دکتـۆر ئـەو رەحمـان حـاجی مـارف، دەربارەی ئەو فۆنیمی(ە –e) یە وای پەخش کردووە:

(پاشکرێکی چاڵاکە، دەچێتە سەر ناو، ئاوەڵناو،کرداری سادە، دەیانکات بە ناو، وەك(شـەو) بـەهۆی ئەو فۆنیمـە کـە دەچـێتە سـەری دەبێـت بـە(شـەوە) (راسـت) دەبێـت بـە (راسـتە)، کـۆکین دەبێتـە بە(کۆکە) جگە لەو نموونانە، میش وای بەپەسند دەزانم کە چەندەها نموونەی تر بخەمە روو تا رۆڵی چالاکی ئەو فۆنیمە بەرفراوانتر بکەینەوە، لەناو رستەدا ئەو راستیە دەربخەین وەك:

1–ئاگر– ناوێکی گشتی نەناسراوە، کاتێ فۆنیمی(ە e–) دەچێتە سەر دەبێت بە (ئاگرە)، ئاگرە ناوی نەخۆشییەکە، کەلەمناڵاندا روو ئەدات لەدەمو چاوانیاندا دەردەکەوێ لە تەمەنی پێنج شەش سالآن.

لێکۆڵینەوە

لەرستەدا:

أ– ئاگر لەماڵی کەس بەرنەبێ

ب– منداڵەکە ئاگرەی لێ هاتووە.

2–دروون– بەهۆی فۆنیمی(ە e–) دەبێت بە(دروونە) هەندێ جار بەهۆی کرداری میکانیزمی فیزیکی زمانەوە، وك پێویستی زمان، لەهەندی هەرێمی کوردنشین– واوی دووەم– لەوشەی (دروونە) دەبێت بە(ی) بە گۆڕینی فۆنیمی (و) بۆ(ی) مانای وشەکە وەکو خۆی دەمێنێتەوە دەبێت بە (درووێنە) بەڵام گرینگە لێرەدا کرداری فۆنیمی (ە e–) یە کە ووشەکەی لەمانا بنچینەکە گۆڕیوە بۆ واتایەکی نوێ، لەرستەدا:

أ–کاری دروون..........

ب–کاتی دروونە(دروێنە) نەهاتووە.

ج–دروونە(دروێنە) لەمانگی جۆزەردان دەستپێدەکات.

3–پل– بە واتای ئەنگوست(ئەموست) بەهۆی فۆنیمی(ە e–) دەبێت بە:

(پلە) ، پلەش بەواتای (پایە) یان(نمرە) دێت بۆ وێنە:

أ–لەهەر دەستێکی مرۆڤ پێنج پل هەیە.

ب– لە (ه.پ.ك) پلەت چی یە؟

ج–لەوانەی ئینگلیزی چەند پلەت بەدەست هێناوە لە ئەزمونەکەدا؟

4–ئەم کۆمەڵە ناوانەش(خشت، بەست، دەست، تەل، کەمەر، میر، تیر، باو،ناو، باز، کوند، ...تر) بەهۆی فۆنیمی(ە e–) لەواتا بنچینەنکەیان لادەدەنو دەگۆڕێن بۆ واتای نوێو دەگوترێ:

(خشتە، بەستە، دەستە، تەلە، کەمەرە، میرە، تیرە، باوە، ناوە، بازە، کوندە...تر) رستەکان:

1–کرێکارەکان خشت دەبڕن، بەرێوەبەری خشتەی وانەکانی داڕشتووە.

2–لەسەر ئاوەکە بەستێ دروستکراوە بۆ پەڕینەوە.

بەستە ووتن هەر لە حەسەن زیرەك دێ.

3–دەست شوشتن پاش‌وپێش نانخواردن پێویستە.

دەستە دەستە پێشمەرگەکان گەڕانەوە، هیوا سەردەستەیە لە پێشمەرگایەتی.

4–یاری بە تەلی کارەبا مەکە، تەلەم داناوە بۆ پشیلەکەکە لەماڵەوە.

5–ئەو کچە کەمەر باریکە یاری منە.

ئەو کچەی کەمەرەی لە پشتە دۆستی منە.

6–ئێوارێ لە دیوەخانی میر یەکتر دەبینین.

میره پۆلیسه سێ پلێتەی هەیە.

7–دانیشتوه بەرامبەرم...تیران داوێ بۆ جگەرم...

نالی لە تیرەو هۆزی میكایلی یە.

8–باوم(بابم) پیاوێكی پیره هێشتا بەگوڕه.

باوەی ئامۆزام خوێندكاره لە پەیمانگا.

9– ناوت چی یە؟ ، ئەم ناوه پڕ ئاژاوەیە.

10– باز تەیرێكی گۆشتخۆره، سی مەتر قوماشی بازەم كڕی.

11–كوند لەهەر شوێنی بخوێنێ نیشانەی كاولكاریە.

كچەكانی لادێ بەكوندە ئاو دێنن لە رووبارەوە.

12–چل/ ئاوەڵناوی ژمارەی بنچی سەرەگرێ یە، بەهۆی تەزووی كاریگەری فۆنیمی(ە –e) دەبێت بە(چلە) بۆ وێنە:

أ–كیلۆ پەنیرێكم كڕی بە چل دینار.

ب– رۆژی هەینی چلەی ماتەمێنی ئیبراهیم ئەحمەدە.

13–گەز/ دوو گەزو نیو كودەری دەكرم

دوو گەز لە روومەتی ژیان ئەدەم.

14–شان/ كۆڵەكە دەخەمە شانم ...وەك خەمی دەزگیرانم.

كچەكە بە شانە پرچی دادێنێ.....

دووەم/ فۆنیمی (ە –e) ناوی داڕژاو دروست دەكات.

لە پەراوێزی ژمارە– 141 – دا، لە كتێبی مۆرفۆلۆژی ناو ل 169. رێزدار د. ئەورەحمان حاجی مارف دەلێ:

(لە زمانی كوردیدا (ە –e) بە چەند جۆرێ خۆی دەنوێنێ، لەبەر ئەوە، هەڵەیە، ئەگەر هەموویان یەكجۆر بدەینە قەڵەم، ی بەڵكو راستتر وایە كە بە هاوبێژ Homenym مشترك لفقی– یان، دابنێنین بۆ وێنە: (ە –e) ناسیاوی ، كەنیشانەیەكە ، ئاوڵناوی پێدەكرێتەوە ناسیاو، زۆر جیاوازە لەگەڵ پاشگر(ە –e) كە یاریدەدەری رۆنانی ناوی داڕژاو دەدات وەك:

خراپ(خراپە) ، چاك(چاكە)، بەند(بەندە) ، كردن(كردە) دیتن(دیدە)

گومان لەرایەكەی دكتۆردا نی یە كەراستە ئەوەڕاستەمە(ە –e) دەبێتە هۆیەكی كاریكەر لە داڕژانی چەندەها ناوی داڕژاو، ناوی دارژاویش ئەوەیە بەهاتنی پاشگرەكانی بۆ سەر ناوەكە، واتا مەبەستی وشەكە دەگۆڕێت بۆ واتاو مەبەستێكی نیوێ بۆ نموونە:

(دان) بەهاتنی فۆنیمی(ە –e) بۆ سەری دەبێت بە(دانە)

(خان) دەبێت بە (خانە)، (قان) دەبێت بە (قانە)

(تان) دەبێت بە (تانە)، (لان) دەبێت بە (لانە)

با کاریگەریەتی ئەو فۆنیمە لە رستەدا دیاری بخەین وەك:

1- دان – دانە

أ- کە دانم ئێشا چوومە لای دکتۆر.

ب- دۆێنی چوار دانە کتێبنم کڕی.

2-خان- خانە

أ- کەریم خانی زەند سەرکردەیەکی کورد بوو.

ب- ئایشەخان شەنگەبێری یە.

ج-شەترەنج چەند خانەیە؟

ء -خدر وولاخەکانی بردە خانە.

هـ-مەسعود شەو لەخانە دەنوێت.

وشەی(خان) لە رستەی یەکەمدا ناوێکی لێکدراوی دروست کردووە.

لەدووەمدا وەك نازاناو بە کاربراوە، لە سێیەمدا بەهۆی فۆنیمی(ە e-) لەوتا بنچینەکە لایداوە بۆ واتایەکی تر بەواتای چوار گۆشە یان بەش دەگەیەنێ لە چوارەمیشدا بەواتای شوێنی حەوانەوەی ولاخ دێت.

لە پێنجەمدا ژووری حەوانەوەی کاروانچییەکانە، چونکە ئەوساتە ئۆتۆمبیل نەبووە.

3-قان/ باوك بەکورەکەی وت با ئەمجارە قان بێ، بەڵام جارێکی تر درۆنەکەی،

سێ قانە بلوریو دوو قانە خامم کڕی بۆ لێفە.

4-تان/ تانم(هانم) مەدە بۆ کاری بێ جێ

چاوی چەپم تانەی لەسەرە.

5-لان/ بەواتای شوێن دێت وەك قامیشەلان، بەردەلان..تر. کە فۆنیمی(ە e-) ی دەچێتە سەر دەبێتە شوێنی حەوانەوە بۆ شێر وەك (لانە) ..لەلانەی شێران..رێو دانیشتوەو دەیکات ویران...

لە جێ ی (هێلانە) ی مەلیش بەکار دەبرێت وەك دەلێ ی – وەك مەلی بێلانە بە ئاسمانا خول دەخوات، لە فۆلکلۆری کوردیشدا هاتووە: لَیکوٚلَینەوة

لان، هەی لانم کە..با بە مۆرە جوانێ... با بچێتە سەیرانێ....

سێ یەم / فۆنیمی(ە e-) دەبێتە ناواخن-ناوبەند- لەناوی لێکدراودا، وەك:

سەرەمر، بەردەقارەمان، تاتەنوێژ، بنەسلاوە، مێرگەسوور، قەلاتەسوور، رەشەبا، شۆرەبی، تەرەپیاز، سەوزەگیا، گۆرەپان، دارەتوو، دارەبەن، گۆرەتوو، بانەمورتکە، لەتکەهەرمی، شۆرەسوار، مامەجەلکە، بنەباوی، سەلکەتوو، دارەبەن، باوەخەلان، گۆرە شێر، گردەسۆر، شاخە

پیسـکە، گۆمەشـین، کۆزەپانکـە، پیرەمـەگرون، بەکـەرەجۆ، گلـەزەردە هیلکـەڕۆن، گوڵلـەباران، چاوەنواڕی.

چوارەم/ فۆنیمی(ه —e) ناو بچووك دەكاتەوە

ناو لەبەر دوو هۆ بچووك دەكرێتەوە، یان لەبەر خۆشەویستیو ڕێزلێنان یان لەبەر رقو داشۆڕین، لەو لێکۆڵینەوەماندا، بـاس لـەو هـەموو پاشـكرانە ناكـەین كـە ڕۆڵـی گـرینگو بوزورگیـان هەیـە لـە بچوككردنەوەی ناودا، تەنها تیشك دەخەینە سەر فۆنیمی(ه —e) لەو بارەدا وەك.

نازەنین بەهۆی فۆنیمی(ه —e) دەبێتە (نازە)، فاتیمە دەبێتە (فاتە) خاتوون دەبێتە (خاتە) ، ساڵح دەبێتە (سالە)، قادر دەبێت (قالە)، ئیسماعیل دەبێتە (سمە).

محەمـەد دەبێتـە (حەمـە)، سـەعید دەبێتـە(سـەعە)، ئەحمـەد دەبێتـە(ئەحـە)، مسـتەفا (مچـە)، محێدین(محـە)، مەجیـد(مەجـە)، خـدر (خلـە)، ئەدیبـە(ئـەدە)، نەجیبـە(نەجـە)، نەسـیبە(نەسـە)، بەدریە(بەدە)، دڵدار (دڵە)، دڵشاد (دڵە)، عەبدوڵلاّ(عەبە)، عەلی(عەلە)، ڕۆژیدە(ڕۆژە)، قانیعە(قانە)، برایم(بلە)، پلك(پلە)، خۆشك(خوچە).....تد.

پێنجەم/ فۆنیمی(ه —e) لە چاوگەكان ناوی دانایی لەدەنگە سروشتیەكان دادەڕێژێ:

تێكڕای چاوگەكان ناوی واتایین، بەڵام لەو چاوگانەوە، بەهۆی تەزووی فۆنیمی(ه —e) چەندەها ناوی واتایی تر، زمانەكە دەوڵەمەندە دەكات لەخەرمانی وشەدا لێكۆڵینەوە وەك:

گرماندن— بە كـارتێكردنی فـۆنیمی(ه —e) نـاوێكی واتـایی تـری لـێ فەراهـەم دەبێـت كـەدەبێت بـە (گرمە)، هاڕاندن(هاڕە)، باراندن(بارە)، تەقاند(تەقە)،كۆخین(كۆخە)، پژمین(پژمە)، نەڕاندن(نـەڕە)، قۆقان(قۆقاندن) (قۆقە) مراندن(مڕە)، قیژان— قیژاندن(قیژە)، گمان — گماندن(گمە).

بـۆڕان— بۆڕانـدن(بـۆڕە)، زریكـان — رزیكانـدن(زریكـە)، جریـوان— جریوانـدن(جریـوە)، گریـان — گریاندن(گریە)، جولان— جولاندن(جولە)....هتد.

شەشەم/ فۆنیمی(ه —e)وەك ئامرازی بانگكردن بەكاردێت.

بانگكردن لای هەر نەتەوەیەك شێوەی تایبەتی خۆی هەیـە...ئامـارازو وشـەی تایبـەت بـۆ بـانگكردن هەیە، جگەلە بەكارهێنانی، سەرو چاوو دەمو دەست دەستو لاق..كەبە هێمـا ئامـاژەیـان پێـدەكرێت بۆ مەبەست ئەمەیان لای هەر هەموو میللەتان وەك یەكە........

ئێمـە بـاس لـەو زمانـە نهێنی یـە ناكـەین، چـونكە تـێ ی ناگـەین...بـەڵكو باسـی هـەموو وشـەكان ئامارازەكـانی بـانگكردنیش ناكـەین كـە لـەئاراداین بـۆ بـانگكردن لای نەتـەوەی كـورد...شـێوەی جیاوازیشیان هەیە بە گوێرەی زاراوەكانی زمان لە هەرێمێكەوە بۆ هەرێمیو بەگوێرەی دیالێكتـەكانی زمان.

باسی رۆڵی کاریگەری فۆنیمی(ە –e) دەکەین کە وەك ئـامرازی بـانگکردن خـۆی دەردەخـاتو دەور دەگێڕێ وەك:

بانگی ئافرەتی دەکەی کە نایناسی، ناوی چی یە، پێی دەڵێی:

(خۆشکە) یـان(دایکـە) یـان(پلـە) یـان(نەنـە) یـان (داپـیرە) زۆر جـار وشـەی(هـۆ) لەگـەڵ وشـەکانی (خۆشکە، دایکە، پلە، نەنە، داپیرە) بەکاردەبەی، واتە بانگی دکەی(هۆ خۆشکە....هتد)

بۆ پیاوانیش دەگوترێ (خاڵە، مامە، کاکە، باپیرە......) لەو بانگکردنـەدا ئـەو گۆڕانکارییـەی بەسـەر رواڵەتی وشەکانی(خۆشك، دایك، پلك، نەن، خاڵ، مام، کاك، باپیر....) دێت بەهۆی زەبری فۆنیمی(ە –e) پێکدێ جگە لەوەش لەو گازکردنەدا، رێزو نەوازشێکی تیایە بەرامبـەر بانگهێژەکـە ئـەوەش لـە جـێ ی خۆیـەتی کـەوا بکـرێ چـونکە گـەلی کـورد هەمیشـە شـایەنی رێـزو نـەوازش بـووە، بـۆە بەرامبەرەکەی ، ئەگەر تاك بوبێ یان کۆ.....

وەك(هۆ خەڵکە، هۆ خەڵکینە...هۆ براینە، هۆ خزمینە....هتد)

حەوتەم/ فۆنیمی(ە –e) وەك راناو لە دەلیکی ئیکتی تەواوکەردا لە رستە دیار دەبێ

أ–لە دەوری بکەردا، لەگەڵ فرمانی داخوازیدا وەك:

بنووسە، مەکرە، ببرە، داگرە، هەڵوەشێنە، بدرە، پێ لێ هەڵمەبرە...هتد.

ب–جار هەیە راناوەو تەواوکەری وشەی پێشخۆیەتی وەك:

دارچنار بەرزە، کورەکە ژیرەو بێدەنگە، ئەحمەد کورە هەژارە.

کچەکە جوانەو قەشەنگە.

(فۆنیمی(ە –e)دوای وشەکان، بەرز ، ژیـر، بێـدەنگ، هـەژار، جـوان، قەشـەنگ) لەهـەر هەموویانـدا راناوی لکاوە، لە هەمان کاتیشا تەواوکەری وشەکانیشە.

ئەوانەی بەفەرمانی ناتەواو(بێهێز) ی دادەنێین زۆر لە راستیەوە دوورن، چونکە ئەوانەرستەی نـاوینو بێ فرمانن....

ئەو راستیەشمان لەوەدا بۆ دەردەکەوێ، ئەگەر رستەکان لە تاکەوە بگۆڕێن بۆ کۆ وەك:

1–دارچنارەکان بەرزن. 2–کورەکان ژیرو بێدەنگن 3–منداڵەکان کورە هەژارن. 4–کچەکان جوانن و قەشەنگن....

کەواتە ئەوانەی فۆنیمی(ە –e) بە فرمانی ناتەواو دەدەنە قەڵەم، زۆربە هەڵەداچوون.

هەشتەم/ فۆنیمی(ە –e)دەنگێکی بنجیو سەرکەی یە لە ئەلفبای نەتەوە.

ئاشكرايه كه ئەو فۆنيمه، يەكێك لەدەنگە هەر زين‌و بزاڤەكانى ناو زمانى كوردى، لاى هەموو دانەران‌و زانايان‌و لێكۆڵەرەوەكان ناوەزەدكراوه به –پيتى بزوێن– كه رۆڵى سەرەكى دەگێرێت لە پێكهێنانى برگەى كورت‌و دەروست سەددەها وشه بۆوێنه:

ا–كه تۆ قيبلەى دەمت سابێنه قوربان

لەسەر ماچى دڵم مەشكێنه قوربان

ئەگەر دڵ غەيرى حوببى تۆى تيابێ

بەدەستى خۆت دڵم دەربێنه قوربان

ب–حەمه ئەمەشەو دێته دەرەوە. لَيكَوْلَينەوَة

نۆيەم/ فۆنيمى(ه –e) چەسپاوە لەهەندێ وشەدا

بەلابردنى وشەكه گەر دەبێ لادان‌و لابردنى ئەو فۆنيمه له كۆتايى هەزاره ها وشە، لە زمانەكەدا، دەبێته مايەى گەڕ بوونى ووشەكەو ماناكەشى، ئەمە وادەگەيەنێ كه ئەو فۆنيمە لەو ووشانە دا لەكاتى دروستبوونيان بووه بە – مالك– له بنجدا بەهۆى كاريگەرى ئەو دەنگە رەسەنه دروستبووينه بۆ وێنه:

(قسه، گاڵته، چامه، فەله، پەرده، شوشه، هەگبه، قوبچە(قۆپچە) خونچە، لێزمە، گوڕبە، ئاوڵە، پياڵە، پەپوله، كەلله، گيپه، خەنه، رەوە، وزە، بزە(خەندە)، پارچە، پرخە، زللە، گەمە، زوێرە، قالۆچە، پەنجەرە، خەفە، گولله، گوله، قاليچە، كولله، براوە، گيرەو، جدەو گلێنە...هتد

دەيەم/ فۆنيمى(ه –e) ئاوەڵناو دەگۆڕێت بۆ ناو

سەربەخۆيى‌و بەرزى هەر زمانێك لەوەدايە، كەچەند ريساو ياساى رێزمانى تايبەت لەو زمانەدا بەدى بكرێ‌و هەبێ، هەروا هەندێ هوردەكارى بەدى بێت كه لەجغرى، وشەكارى رستەسازيدا ديسا لايەنى فۆنۆلۆژى كه لەو زمانەدا هالاو پەنگخواردووبن.....كەلە زمانە هاوڕەگەزەكانى خۆى ئەو رێساو ياسايانە بەدينەكرێن....بۆ نموونە لەزمانێكى وەك عەرەبى سەير دەكەين لەرووى بەكاربردنى رێزمانيەوه وشەى – ما–ن– و–، به چەند شێوەى جياواز لە كاردايە، ئەم ناولێنان‌و جياوازييەى كه هەر جارەى دەركەوتنيان بەجۆرێكى تايبەت جيا لەوانيتر لە رستەدا، لەژێر سايەى ياسايەكى نەگۆڕ، بەپرەكتيك‌و لێكۆڵينەوەى زانستى‌و زمانەوه لەسەر دەست‌و بۆچوونى زاناكان چەسپيون...

ڕاى منيش ئەوەيه كه دەڵێم:

فۆنیمی(ە –e) بۆ ئەو ڕۆڵو گرنگییەی کە دەبیبینی لە زمانەکەماندا، ناراستەوخۆ ئیسپاتی سەربەخۆییو زمانەکە دەکات... لەگەڵ ئەو هوردەکارییەی کەپێ ی هەڵدەستێ.....ئەو فۆنیمە بوزورەگە چەندەها وشەی ئاوەڵناو لەواتاو مەبەستیدا دەگۆڕێت بۆ ناو بۆ وێنە:

لێکۆڵینەوە

1	سور	گوڵی سور لەباخدا چنیوە	سورە	سوورە پارێزەرێکی سەرکەوتووە
2	ڕەش	ترێ ی ڕەش لە خۆشناوەتی هەیە	ڕەشە(ڕەشۆ)	کاکەڕەش هاتوە !
3	شین	ئاسمانی شینو ئەستێرەکانی بۆ خاك دەچریوێنن تاکو بەیانی	شینە	شینەی مام ڕەحمان شەهید کرا
4	بۆر	سمۆرە کلکی بۆرە	بۆرە	بۆرە شوانی گوندەکەیە
5	ناز	منداڵ بەناز بەخێو مەکە	نازە	مامۆستا نازە شویکرد !
6	تەرز	قوماشێکی تەرزم کڕی	تەرزە	دوێنێ تەرزە باری
7	چاك	پیاوی چاك زۆرە	چاکە	چاکە بکەو بیدە بە ئاو
8	خراپ	ئیشی خراپ مەکە	خراپە	خراپە دەرهەق کەس مەکە
9	تەپ	گوێ ی نازە تەپە	تەپە	دوو پێشمەرگە لەسەر تەپەکە دانیشتوون.
10	هورد	قسەکانت هوردن	هوردە	هوردە لە کاردا
11	کز	پیاوەکە کزە بەدەست خەم	کزە(کززە)	جەرگم کززەی لێوە دێ بۆت.
12	حەوت	ڕۆژی حەوتەمە لە سلێمانی دەمێنمەوە	حەوتە	هەموو کەس دەزانێ حەوتە حەوت ڕۆژە
13	سەد	ڕۆژی سەد کەڕەتم دڵ دەشکێنی...	سەدە	سەدەی نۆزدەهەم بوو کە ئەمارەتی بابانو بۆتان بەهێرشی عومسانلی تێکچوو.
14	کفت	کرێکار کفت دیارە	کفتە	کفتەی برنج خۆشترە لە بڕوش
15	شل	ئەو کچە شلو مل دەڕوا	شلە	هەموو ڕۆژ شلە دەخۆم.
16	گڕ	پیاوی گڕ ناشرینە	گڕە	گڕە هەموو ڕۆژ دێتە ئێرە
17	پیسك	پیاوی پیسکەم خۆش ناوێ	پیسکە	پیسکەکە لەسەفەر گەڕایەوە.

یازدەم/ فۆنیمی(ە –e) ناو دەگۆڕێت بۆ ئاوەڵناو

لەم بارەوە، مامۆستای ڕێزدار محەمەدەمین هەورامی لە کتێب – زاری زمانی کوردی لە قەرازوی بەراورد– لە ل 250 پەخش کردووەو دەڵێ: (پاشبەندی (ە –e) دەکەوێتە کۆتایی هەندێ ناو، دەیکات بە ئاوەڵناو وەك: هامن– هامنە، وەها، وەهارە، واتە هاوینە، بەهارە)، ئێمەش لەراست خۆمانەوە چنگی وشە دەخەینە سەر ئەو خەرمانە تا ئەو راستیە زیاتر بەدەر خەین بۆ وێنە.

ا–لەپ/ بە واتای ناودەست بەهۆی ئەو فۆنیمە دەبێتە(لەپە) واە خوار لەرستەدا.

1–پارەکە بخە ناو لەپت،

2–ئەم خاکەلەیە، واتە خوارە.

پەل/ بە واتای ناو دەست بەهۆی ئەو فۆنیمە دەبێتە (لەپ) واتە خوار لە رستەدا.

1–بارەکە بخە ناو لەپت 2–ئەم خاکەلەپە واتە خوارە.

ب–پەل/ بەواتای لیقدار، بەهۆی فۆنیمی(ە –e) دەبێتە (پەلە). پەلەش وەك ئاوەڵناوو ئاوەڵفرمان دێت بۆ نموونە لە رستەدا:

1–پەلی دار بۆ پەلی بەرز، لەقەش بۆ پەلی بەردار.

2–کاری بە پەلە خاوەنی شەلە.

3–بە پەلە هاتم بۆ لات.

ج–وشەکانی" وجاغ، باخ، پیاو، ژن، دێرین" بەهۆی ئەو فۆنیمە دەبن بە" وجاغە، باخە، پیاوە، ژنە، دێرینە، کوڕە،....هت" کە ئاوەڵناوی دەنوێنن وەك لەو رستەدا:

1–وجاغی من شێخ بوون (وەك ناو)

2–مام خدر پیاوێکی وجاغە قسەی پێ مەڵێ (وەك ئاوەڵناو)

3–پیاوی/ پیاوی مەر کەس ناتوانێ بڵێ لەپشتی چاوت بڕۆ (ناو)

بەراستی هیوا پیاوە بە قسەو بە رەفتار (ئاوەڵناو)

4–دێرین/ لەدێرین زمانەوە کورد لێرە ژیاوە (ناو)

قەلاَی دێرینی هەولێر مایەی شانازیمانە(ئاوەڵناو)

بۆ ئەم چەند نموونە بڕوانە ل 155– ڕێزمانی کوردی – ئەحمەد حەسەن

دوازدەم/ فۆنیمی(ە –e) ئاوەڵفرمان دەگۆڕێت بۆ ناو

فۆنیمی(ە –e) ئاوەڵفرمانیش دەگۆڕێت بۆ ناو وەك ئەم نموونانەی خوارەوە:

ڕستەی ئاوەڵفرمان	ڕستەی ناوی	گۆڕینی بۆ ناو	ئاوەڵفرمان
نەسرین پار یەکەم دەرچوو	هەموو کاری بەپارە دەکرێ	پارە	پار
پیاڵەی بێ بن بۆ میوان دامەنێ	بنە لە گێرەدا کاری قورسە	بنە(بناغە، بنەما)	بن
بێدار سەر کەوتە سەربانەکە	سەرە بگرن لای فرۆشیار	سەرە	سەر
لەکن تۆ دادەنیشم	کنیە نەخۆشەکە بێزاری کردم	کنە(ناوی دنگی نەخۆش)	کن
کوڕەکەم چوە بان دیوارەکە	بانە لە پۆلی شەش دەخوێنێ دوێنی لەبانە گەڕامەوە	بانە	بان
داری بێ بەر بۆ بڕین باشە.	بەرەی هاوپەیمانی کورد چۆك بە دوژمنان ئەدا	بەرە	بەر

سێزدەم/ فۆنیمی(ە e–) هۆیەکە لە دروست بوونی ئاوەڵناوی لێکدراودا

زانای زمانناسی کورد، هێژا دکتۆر ئەوڕەحمانی حاجی مارف لە کتێبی ڕێزمانی کوردیو مۆرفۆلۆژی ناو بەرگی یەکەم لەم بارەوە، فەرموویە: دووپاتکردنەوەی ناوێك بە یارمەتی ئینتەرفێکسی (ە e–) وەك(قرچە قرچ، ملچە ملچ، چەقە چەق، جیرە جیر، لوورە لوور، گفە گف، بۆڕە بۆڕ، ویزە ویز....هتد)

ئەوەی شیاوی سەرنجو لێدوانە، لە دووپاتکردنەوەی ناوی دووەم هۆی کاریگەری ئەو جۆرە گرێیانە دەکەوێتە ئەستۆی فۆنیمی(ە e–) کەلەو حاڵەتەدا ئاوڵناوی لێکدراو پێکدێنێ، واتە ناوی یەکەم بە هۆی ئەو فۆنیمەوە دەبێتە ئاوەڵناو، دوای فۆنیمەکە، ناوەکە دوپات دەبێتەوە، ئەنجام ئاوەڵناوێکی لێکدراو دروست دەبێت.

لەم چەشنە ئاوەڵناوە لێکدراوانە زۆر هەیە لەزمانەکەماندا.

وەك:

لێکۆڵینەوە

(قرە قرِ ، فرە فڕ، فشە فش، جیرە جیر، سێوە سێو، تیوەتیو، شیرە شیر. منجەمنج، جیکە جیك، جوکە جوك، کوتە کوت، خنە خن، پرتە پرت، فنەفن، مشە مش، خۆڕە خۆڕ، مڕە مڕ، فینگە فینگ..هتد

چواردەم/ فۆنیمی(ە e–) ئاوەڵناوی لێکدارو دەگۆڕێت بۆ ناوی لێکدراوە

ئەم کارەی کە فـۆنیمی(ە e–) پـێ ی هەڵدەسـتێ لـەم کردارەدا پێچـەوانەی خـاڵی سـێزدەیە، واتـە ناوەکە خۆی دووپات دەکاتەوە، ئنیجا فۆنیمی(ە e–) د ەچێتە دوای ناوەکە، بە دووبارەکردنەوەی ناوەکە خۆی لە خۆیا ئاوەڵناوەلێکدراوەکە، دەگۆرێت بۆ ناوێکی لێکدراو وەك لەم نموونانـە پیشـانی دەدەین:

(خوڕ خوڕ، نمنمە، ژەمژەمە، تاقتاقە، فیتفیتـە، کوتکوتـە، شەقشـەقە، قلقلـە، تاوتـاوە، دەمدەمـە، سیوسیوە، برپرە. کڕ کڕە، قیچقیچە، پیچپیچە، قرقرە، خولخولە.....هتد)

بۆ دەرخستنو ئاشکراکردنی ئەم جیاوازیە کە دووری لە گومان، بەراستی دەزانم کە هەندێکیان لـەناو رستەدا بەکاربهێنم، بۆ نموونە:

ا–خوڕ/1–وەك ناوەڵناوە، جارناجار، سکم خوڕە خوڕ دەکات.

2–وەك ناوی لێکدراوە، محە لە گوندی خوڕ خوڕە مامۆستایە.

ب–فیت/ 1–ئاوەڵناوی لێکدراو: منداڵی گەمژە فیتە فیت دەکات لەرۆیشتن.

2–ناوی لێکدراو، پۆلیسەکان فیتفیتە هەڵدەگرن.

ج–کوت/ 1–ئاوەڵناو– زڕ دیکم کوتە کوت دەکات لەگەڵما هەموودەم

2–ناوی لێکدراو، کوتکوتەکەم لە ئەورووپا هێناوە.

ء –دەم/ 1–ئاوەڵناوی لێکدراو/ پێم ووتن دەمدەم مەکەن لەگەڵ یەکتردا.

2– ناوی لێکدراو/ دەمدەمە دێمە سەردانتان لەماڵەوە.

هـ–شەق/1–وەك ئاوەڵناوی لێکدراو–ئازاد بە شەقە شەق گەیشتە لات.

2–وەك ناوی لێکدراو –ئازاد شەقشەقەیەکی کڕی بۆ کوڕی.

لە ئەنجامدا دەڵێم: مشتی نموونەی خەربارێکە کەس نی یە دەرك بەو جیاوازییـە نـەکا لـەو رسـتانەی لیکۆلینەوە رابردوو، کە رۆڵی گرینگی فۆنیمی(ە e–) دەوری سەرەکی دەنوێنێ لەو گۆڕانکاریەدا

یازدەم/ فۆنیمی(ە e–) ناو دەکات بە ناسراوە.

لەم بارەوە، لە کتێبی –مۆرفۆلـۆژی نـاو، رێزمـانی کـوردی لـە ل 196 دکتـۆر ئاوەڕەحمـان حـاجی مارف دەفەرموێ:

نیشانەی فۆنیمی(ە e–) ی ناسیاوی کاتی دەچێتە سەر ووشە دەتوانێ مەبەستی شتێ ئاشکرا بکات کە لە پێشدا ناوی هاتبێ بەم نموونانشە ئەو راستیە ساغ دەکاتەوە، وەك:

پیاوێکی کورد چوو بۆبەسرا

سبەینان شیر دەگێرا

مەیموون قەیتان پەیدا بوو

ئەو کێسەی لیرەکەی تیابوو

فڕانیو بەدارا هەڵگەڕا

کوردە ئارامی لێبڕا

دەڵێ : بەمجۆرە نیشانەی ناوبراو ماناو مەبەستی شتێکی ئاشکرا کردووە کە زیاتر ناوی هێنراوە، هەروا دەفەرموێ :

دوور نی یە کە ئەفسانە کورتکراوەی(ەکە) بێت.

لەم لایەنەوە، ئێمەش ئافەرینو پشتگیری لە دەستپێشخەری دکتۆر دەکەین، کە زۆر هۆشمەندانەو هوردبینانە بۆ پێکهێنانی مەبەستی فۆنیمی(ە –e) چووە، کەوەك نیشانەی ناسیاوی داوەتە قەڵەمو کورتکراوەی (ەکە) یە لە راستیدا، ئێمەش بە چەند رستەیەك ئەو راستیە دەردەخەین وەك:

1–کچە هاتو کوڕە رۆیی.

2–دزە کوژرا لە کایەنەکەدا.

ووشەکانی – کچە، کوڕە، دزە....لەبنجدا ئاوەڵ بووینە(کچەکە، کوڕەکە، دزەکە) بەڵام بۆ سووکی دەربڕین وا ووتراوە، کەواتە فۆنیمی(ە –e) نیشانەی ناسیاویو کورتکراوەی(ەکە)یە.

لێکۆڵینەوە

شانزدەم/ فۆنیمی(ە –e) هۆکارە لە روست بوونی ناوی فرمان.

ناوی فرمان لە بنجدا ناوە، بەلام لە وتادا وەك فرمان خۆی دەردەخات، کەواتە هەڵگری واتای فراوانی یە، فۆنیمی(ە –e) لە دروستبوونی ئەو جۆرە ناوانەو سەربەخۆییان لە زماندا دەور، کاریگەر دەبینێ زۆربەی ناوە فرمانیەکانیش لەچاوگەکانەوە سەرهەڵئەدەنو دروست دەبن، هەر لەبەر ئەمەیە کە ناو فراوان بە "ناوی فرمان" چونکە واتای فرمانەکانی کە لە چاوگەکانەوە دادەرێژرێ هەڵدەگرن.

بۆ نموونە، (ژماردن) کەناوی فرمانی لێ دروست دەکرێتو دەبێتە بە– ژمارە– هاتن دەبێت بە – هاتە– یان– داهات، پرسین دەبێ بە – پرسە– خلیسکان دەبێت بە خلسکە، کێشان، کێشە) تەفران– تەفرە، مردن – مردە، جمال، جمە، بژاردن دەبێت بە بژارە..هتد.

هەروەها بەهۆی ئەو فۆنیمە وە ناوی فرمان لە زۆر ووشەی تر کە چاووگ نین دروست دەبێت کە وەك(مات، قات) کە دەبن بە —ماتە– قاتە با ئەو نموونانەی رابردوو لە رستەدا بەکار بەین بۆ دەرخستنی راستی:

1–ئەمسالّ، سالّێکی هاتە، واتە خۆشیو فەرەحنایی‌و هەرزانی دەبیّ

2–لە لیستی ژمارە سێدا ناوی هەیە

3–هەنجیرەکان ماتەن، واتە خەریکن ببن، بۆ نیان تێگەراوە.

4–بۆچ دۆشاو لەپاشا قاتە؟؟

واتە پاشا هەموو شتێکی بۆ مەیسەرە.

5–خلیسکە تۆلّەی پەلەکەرە، واتا کیّ پەلە بکات خلیسك دەبات.

6–ئاهەنگەکە جمەی دێت،

واتا زۆر قەرەبالّغە.

7–بە قسەی دژومن تەفرە مەخۆ

واتا بە فریوت نەدات

لێکۆڵینەوە

8–نەمزانی کە پرسەتان هەبووە

9–سبەی نۆرەی بژارەی مالّی مەلایە.

10–گەندە خۆرو مردەکر مەبە.

هەندیّ ناوی تری فرمان هەیە وەك(قاقبە، چەهچەهە، جریوە، قرێوە، وەڕە، زەرە قوقە، قیڕە، گمە، لوورە، لوشە،.....) ئەمانە گشتیان لە چاوگە ئەلفبەکانەوە فەراهەم بووینە، چاوگەکانیش ئەمانەن: (قاقبان، چەهچەهان، جریوان، قرێوان، قۆقان، قیڕان، گمان، لوران، لوشان، زەڕان، بۆڕان، وەڕان....)

لەگەلّ ئەوەشا هەندیّ ناوی تری فرمان هەیە کە بۆ فەرمانکردن بەکاردەبرێت بۆ گیاندارانی غەیری مرۆڤ وەك:

(وەحە، بۆ هەموو جۆرە رەشەولاّخێك، بۆ لێخوڕینو دەرکردنی)

چەغە/ بۆ سەگو توخمەکانی....بۆ دەرکردنی هەروا(توتە) ش، بەکاردیّ

ختتە/ بۆ دەرکردنی پشیلە.

ئیخە/ بۆ دەرکردنی ئاژەلّو لێخوڕینی

هەچە/ بۆ چوار پیێ بۆ لێخوڕینی- ئوشە- بۆ راوەستانی

ئەم جۆرە ناو فرمانانەش لەبنجدا لەوانەیە لەچاووگی ئەلفیو یائیەوە پەیدابوون هەر بۆیە شێوەی فرمانی ئەمریان وەرگرتووە.

حەڤدەم/ فۆنیمی(ە –e) نیشانەیە بۆنیایی- تەئکید- لەئاخاوتن

ئەگەر سەیری کتێبی-هەندێ لە بابەتەکێشەدارەکان لەرێزمانی کوردیدا بکەین، لە چاپکراوەکانی کۆڕی زانیاری کورد، لە(ل55) لقی – هـ- دەربارەی ئەو فۆنیمە نووسیویەو دەڵێ:

(دەنگی(ە –e) وەکو کرمانجی خوارو رەنگی ئێستای فرمانی بوونە)

مە ئەو رایەم زۆر زۆر بەلاوەسەیرە، دەمخاتە گێژاوی پەنگخواردوی سەرسامیو سەرسوڕمانەوە...چونکە تا ئێستاش هەندێ لە زمانزانو روناکبیرانی نەتەوە، هەر لەسەر ئەو باوەڕەن کە ئەو فۆنیمە بەفرمانو واتاکاری بێهێزی لەقەلەم دەدەنو ناویشی دەبەن بە فرمانی (ناتەواو) داکۆکیشی بۆ دەکەن، بەهەندێ بەڵگەی نادروست و نابەجێ.. بەڵگەشیان تەنها ئەووتەیەیە کەدەڵێن: چونکەزمانی کوردی لە گرۆپی زمانە هیندو ئەورووپیەکانە نابێ رستەی بێفرمانی لەناو دابێنو بەدی بکرێ. بۆ بەرپەرچدانەوەیان دەڵێم: بەر لەهەمو شتێ ئەمەیان تاوانێکی زلە کە دەیخەنە پاڵ زمانی کوردی، چونکە گەر بە ووردی بکەوینە پشکنینی پێکهاتنی رستەکانی ناو زمانەکەمان، هەزاران رستەی بێفرمان سەر هەڵدەبرێو قوتدەبێتەوە، دژ بەو ناراستەییە، خۆیان بەرز دەکەونەوە هەرا چەسپاویشن لەزمانەکەدا، کەواتە لێرەدا دەلوێ بڵێین: (ئایا دەبێ ئەوانە بەرستەدانەنرێن؟) یانیش چونکە فرمانیان لەگەڵدانی یە، رستەکان ناتەواون بن؟!!

یانیش دەبێ بڵێین: دیارە پێشنیانو بابو باپیرانمان، زمانیان نەزانیوەو بە هەڵە داوان دواونو شتیان هەروا دەربڕیووە!!

ئەم هەویرە زۆر ئاو هەڵدەگرێت، بەلام ئەوەی ناچار دەکات هێنانەوەی چەند رستەیەکە، کە فرمانیان تیا بەدی ناکرێت، وەك:

1-هەموو شتێ بەخویێو خۆش بە مانا.

2-ئاش لە خەیاڵیو ئاشەوان لە خەیاڵێ.

3-مێروی کۆنێکین، ئارووی برکێکین.

4-ئێمە پێشمەرگەی گەلو وەلاتین.

چرای رووناکی رێگەی خەباتین.

5–کوردین‌و پاسەوانی دەسکەوتەکانی حکومەتی هەرێمی کوردستانین.

6–ئەرکی ئێمە، پاراستنی خۆمانە

لە ترسی گومڕایی‌و رەشەبایی زەمانە.

بەهەرحاڵ، کاتی خۆی بە ووتارێکی دوورو درێ لەم کێشەیە دواوم لە گۆڤاری کاروان ژمارە 112=113 ساڵی 1997ز.

بڵاو کراونەتەوە لەژێر سەردێری–ئایا راستە رَەستە بێفرمان نابێ؟ لێکۆڵینەوە

ئەوەی لێرەدا پتر لێدوان‌و نووسین‌و هەڵدەگرێت ئەوەیە کە فۆنیمی(ە –e) واتە دەنگی (ە –e) جگە لە کتێبی ناوبراو، زۆربەی پسپۆرانی زمانی کوردی، ئەوانەی لەرێزمانەکەی دواون، ئەو فۆنیمەییان بە زەگی ئێستای فرمانی بوون داناو، بەلای منەوە نەك ئەوە هەر راست نیە یە، بەڵکو ئەوانەی کە داکۆکی دەکەن کە رەگەی ئێستای فرمانی بوون بێ یاساو رێساکانی زمان ئاڵۆێر دەکەن.

بەڵگەش بۆ ئەم هۆیانەی خوارەوەیە:

1–رەگ– بچووکترین بەشە کەلە چاوگەکاندا (فرمانەکاندا) دەست دەکەوێت.

2–لە دۆزینەوەی رەگ لەهەر چاوگو فرمانێکدا، بەهیچ کلۆجی ناتوانرێ کاتی ئێستاو رابردووو ئایندەو داهاتوو، دیار بکرێت. چونکە دیارکردنی – تافەکانی– فرمان، لە گەردانکردنی فرمانەکانەوە دەتوانین رەچاوبکەین‌و بەدەست بێنین.

3–ئەگەر چاوگی(بوون) ئاسایی وەك هەموو چاوگەکانی تری زمان بخەینە ژێر تیشکی دۆزینەوەی رەگەکەی، ئەوا ئەوەی دەستمان دەکەوێت بریتی یە لە فۆنمی –ب– کەلەو پیتە پتر شتێکی تر ناکەوێتەدەست.

4–هەزاران چاوگی تریش کە رەگەکانیان بدۆزینەوە، تەنها ئەوەی کەدەستمان دەکەوێت هەری رەگە، لەهیچ چاوگێکدا دوو رەگ بەدینایەت،....چونکە ئەمەیان مەحاڵە.

کەواتە باڵەو زاناو رووناکبیرانەی کە دەنگی(ە –e) بەرەگی ئێستا کاری –بوون– دادەنێن، دەپرسین‌و دەڵێین، دەبێ چاوگەکانی تریش دوو سێ رەگیان هەبێت، کەئەمەش هەر نابێت.

کەواتە راستیەکەی ئەوەیە، ئەم هەڵەیە، دەمێکە کەوتۆتە زمانەکەمان، داکۆکی کردنیش لەو هەڵەیە، هەر هەڵەیە....... ئەو زاناو دانایانەی کەوا کەرەستەی سەرەتایی رێزمانیان دارشتووە

فەراهەم کردووە، ناهەقیان نـاگرم،و ئەوپـەڕی دڵسـۆزیان نوانـدووە بەرامبـەر ئـەرکی نەتەوایـەتیان، چونکە هەمووکارێکی سەرەتایی‌و بناغەدانان‌و داواو.لە تیورەکانی زانستیدا بەتایبەت تـیری زانسـتی زمان– بێ کەم‌و کورتی‌و هەڵە نەبووە ئەوان بناغەدانەرن، بەلام ئەوانەی دوایی ئەوان چەسـپێەرن‌و تەواوکەرن...بە شیچوەی راست‌و بێگرێ....بەڵام ئەی داخ ئێمەی کورد هەتا لە بواری زانستیشدا بـۆ هەر دەبێ لاسایی کار بین؟

تائ ێستا من تێناگەم چاووگی بوون بۆ بەفرەمانی ناتەواو نا تەوان دانراوە، چ مەرجێکی کـەمترە لـە چاوگەکانی تر لەگەر دانکردن‌و کارەکانیدا؟ بۆ چ لەهەموو زماندا هـەر ئـەو فرمانـە ناتـەواوە بـەدی بکرێت؟...

بۆیە بە پێویستم زانی کە هەندێ رستە بخەمە روو کە فۆنیمی(ە –e) تیایدا رولّی نیابی، واتە ئامرازو نیشانەیە کە بۆ –تەئکید– کردن بەکار دەبرێ، ئەوەش بۆ پاساودانە، بۆ نموونە:

1–ناوت چی یە؟ ناوم ئالآنە، ناوت ئالآنە؟ بەڵێ ناوم ئالآنە

2–ئەحمەدی خانی گەورەترین هۆنەرە لای کورد!

3–نالّی مەزنە...بەراستی شاعیرە.

یان وەك لەم چەند رستەیەدا کە دەنگی(ە –e) بۆنیایی یە، واتە بۆ – تەئکیـدە– بـەلام لـەکتێبی – هەندێ لە بابەتەکیشەدارەکان لە رێزمانی کوردیدا، لە چاپکراوەکانی کۆڕی زانیاری کـورد لـە لاپـەڕە 59 دا واپیەخشکردوەو داوەتە قەڵەم:

(ە –e) ی دوای گوزارە، دیارە لێژنە، فۆنیمی(ە –e) ی ناوزەدە کردووە بە(ە)ی دوای گوزارە، هیچ ناوێکی لێنەناوە ئەگەر چی ئەو دەنگە رەسەنە، رۆلێکی یەکجار بەهاو گرینگ‌و کاریگەر دەگێرێت لە زماندا، لەهەر بارێکدا بجولێتەوە، ناوی تایبەتی خۆی هەیـە، وەك لـەم لێکۆڵینەوەیـە دەرمانخسـتوە خالّ بەخالّ.

لە رستەکانیشدا گوزارە بەدیناکرێ‌و تیایاندانی یە، وەك ئەو کتێبە دایڕشتووەو بەهەڵـە بـۆی چـووە، رستەکانیش بریتین لە:

1–من برسیمە(ە) 2–ئێمە برسیمانە(ە)

3–تۆ برسیتە(ە). 4–ئێوە برسیتانە(ە)

5–ئەوان برسیانە(ە) 6–من مامۆستامە(ە)

7–من تێنوومە 8–من کۆکەمە

9-من گەرمامە. 10-من سەرمامە

11-من هەلأمەتمە 12-من لەرزووتامە.

لەم هەموو رستانەدا فۆنیمی(ە –e) بۆ نیایی یە واتا تەئکیدە، چونکە شتێکی زیادەیە لکاوە بە کۆتایی وشکانەوە بۆیە پیٚ ی دەگوترێت (فۆنیمی نیایی-واتە پێتی تەئکید).

ئەمەو جگە لەو رستانەی رابردوو، کە فۆنیمی(ە –e) بۆنیایی لکاوە کەهەموو رستەکانیش خاڵین لەفرمانی (کار)..ئەو فۆنیمە لەهەندیٚ رستەی تریشدا، گریمان با فرمانیشیان تیادا بیٚ هەر بۆنیای دەلکێت بەکۆتایی ووشەکانەوە بۆ نموونە:

1-پارەیە هەتە 2-خانووە هەمە

3-زێرە هەتانە. 4-سامانو موڵکە هەیانە..

ئەگەر رستەکان بەشێوەیەکی تر دەربڕین ئەوا دەنگی (ە –e) دیسان هەر بونیایی- تەئکید- دەلکێت بەدوای فرمانەکانەوە وەك:

1-پارە، پارەی هەیە، 2-خانووە، خانووت هەیە 3-زێڕت هەیە4-سامانو موڵکیش هەیە.

هەروەها لە هەندیٚ رستەی وەك:

1-منداڵەکە زیرەکە 2-دارا مەردە

3-کۆتری ئاشتی جوانە

فۆنیمی(ە –e) لەدوای ووشەکانی، زیرەك، مەرد، جوان.....

لەهەموویاندا رانانوە، رستەکانیش بێفرمانن...بێفرمانن...

هەژدەم: فۆنیمی(ە –e) چۆن دەبێتە ناواخن- ناوەند- لەناوی دارژاودا

ووشەی سارد ناوە، بەرز بڕی کاری فۆنیمی(ە –e) ووشکە دەگۆڕێت بۆ ئاوەڵناو دەبێت بە سارد، ئەگەر ناوی ساردو ئاوەڵناوی سارده بە ناسراوی لە رستە دا بەکاربەین، دەوتریٚ سارد دەکەسارده.
لێکۆڵینەوە
ئەم رستەیە وك ئەو رستەیەیە کە بلێ ی : سێڤینەکە سارده.

یان هەر ناوێکی تری غازاتەکان بەکاربەی وەك، ببسی، تراوبی، مش ، سیتو، کراش، رستەکە، گێرمەو کێشەی لەسەر نابیٚو دروستە، ووشەی- چاپ-یش ناوە، بەهۆی فۆنیمی(ە –e) کە کرا بە ئاوەڵناو دەبێت بە- چاپە، وەك: دیوانەکەم چاپە دەستنوس نی یە.

ئاوەڵناوێکی وەك(ترش، مزر، شیرین...تد) هەر بەهۆی ئەو فۆنیمە دەگۆڕێن بۆ ناو دەگوترێ(ترشە، مزرە، شیرینە..) دوای ئەم کردارە لە ووشەکانی – سارد چاپ– دا، گۆڕینیان بۆ ئاوەڵناو، هەروا لە ووشەکانی –ترش، مزر، شیرین...،گۆڕانیان بۆناو، کردارێکی تر بەسەر رواڵەتی ووشەکاندا دێت. بەهاتین پاشگری (مەنی) بۆ سەر هەریەکەیان..واتا بەهاتنی ئەو پاشگرە گۆڕانی تر بەسەر ناوو ئاوەڵناوەکاندا دێت...لەواتاو مەبەستدا لادەدەن بۆ واتاو مەبەستی تر، کەواتە ووشەیەکی نوێ دێتە کایە– کەناو دەبرێت بە ووشەی– دارِژاو، واتە ووشەکان دەبن بە: (ساردەمەنی ، چاپەمەنی، ترشەمەنی، مزرەمەنی، شیرینەمەنی..شیرەمەنی..تد) ئەوەی پێویستە لێرەدا ئاماژەی بۆ بکرێت، رۆڵی فۆنیمی(ە –e) یە، کە وەك ناوەند(ناواخن) دەور دەبێنێ لەو پێکهاتنەدا.

لەم بارەوە، لە کتێبی، مۆرفۆلۆژی ناو– ل 128، ل131، دکتۆر ئەورەحمانی حاجی مارف، لەدروستبوونی هەموو ئەو ووشانەدا نووسیویە پاشگری –ەمەنی – واتا حیسابێکی بۆ دەنگو فۆنیمی(ە –e) نەکردووە بەجیا...بەلام دیارو بەڵگەنەویستە کەئەو فۆنیمە بەر لە هاتنی پاشگری– مەنی– کاری خۆی کردووەو براوەتەوە، دوای ئەنجامدانی کارەکە ئینجا پاشگری مەنی هاتووە، رووخسارو ناوەڕۆکی ووشەکەش گۆڕاوە، بۆیە لە دروستبوونی ئەم جۆرە وشە دارژوانە دا رۆڵی ئەو فۆنیمە دەبێتە ناواخن، پاشگری –مەنی– یش وەك پاشگری (خانە) کە هاتە سەر هەر ووشەیەك، وتای – شوێنو جێگە– دەگەیەنێو دەبەخشێ.

هەروا کاری ئەو فۆنیمە لەدروستبوونی چەند هاو ووشەی تریش بەتایبەتی، ئاوەڵناوی لێکدراو، هەر رۆڵی ناوبەند (ناواخن) دەنوێنێ بۆ نموونە وەك:

1–کۆنە قاڵتاخ 2–کۆنە چەرچی

3–کەچە فرۆش 4–تەڕە فرۆش

5–کۆنەفرۆش 6–تەڕەپیاز

7–فشەکار 8–تەڕپیر......هتد.

ئەو کردارەی ئەو فۆنیمە لە هەندێ چاووگی وەك(خواردن –سووتان)

دوای لادانی نونی چاووگ دەبن بە – خواردە، سووتە...کۆشتە...

لەوانەیە یەکەم دیاردەی کورتکردنەوەو سوککردنی ووشە گشتی بێت لە هەموو زمانێکدا بۆ ئاسانیو بەکاربردنی گفتو گۆ.

لەراستیدا هیچ هەلچەیەکی زمانیو رێزمانی بەدیناکرێت لەوەی کە بەگوترێو یان بنووسرێ ...خواردنەمەنی– باڵە دیالێکی باکور– خارنەمەنی –یانیش ئەگەر بگوترێ– خواردەمەنی ....

لە هەر سێباردا بەکاربردنەکە راستە، بەڵام بۆ سوکیو رەوانی لە دیالێکتی باشوور دەگوترێ– خواردەمەنی، هەر وا دەگوترێ سوتەمەنی نەك – سووتامەنی...چونکە قورسەزمان قەبوڵی نی یە.

مەبەستمان ئەوەی لەو حاڵەتانەدا رۆڵی فۆنیمی(ە –e) ناوبەندە واتە(ناواخن)ە، لەو ووشە دارێژراوانەدا.

نۆزدەم/ فۆنیمی(ە –e) ناوی بکەر– کارا– دروست دەکات

لە کتێبی،زمانی کوردی لەبەر رۆشنایی فۆنەتیکدا، دکتۆر ئەورەحمانی حاجی مارف، ل 15، دەڵێ:

هەر دەنگی کە توانای جیاکردنەوەو گۆرینی مانای ووشەی هەبێ لە زانستی زماندا پێدەگوترێ فۆنیم –phoneme– وەك دەزانین ناوی بکەر– کارا، لە زەمانێکی وەك عەرەبی لە فرمانەکانەوە لەسەر کێشی بکەر –فاعل– دروست بێت.

بەلام بۆ دروست بوونی ناوی کارا– بکەر– لە زمانی کوردیدا ئەو بنەماو رێسایە نی یە، تەنانەت ئەوەندە هەیە کە لەزمانی کوردیشدا ناوی بکەر هەر لەفرمانو چاوگەکانەوە دێتە کایەو فەراهەم دەبێت بەهۆی فۆنیمی(ە –e).

ئاشگرایە کە ناوی بکەر –کارا– ئەرکی جێبەجێ کردنی کارەکە(فرمانەکە) هەڵدەگرێتو واتا کارکەی کردووە یانیش دەیکات، ناوی بکەریش ئەرکەکەی هەروەك بکەرە...بەلام وەك بکەر خۆی دەرناخات لەرواڵەتدا شاراوەیە.هەروا ناوێچکی دروستکراوە، بەلام بکەری راستەقینە ناوێکی ئاشکرای سادە یان دارژاو یان لێکدراوە، هەردوکیش لە بەجێهێنانی کاردا یەکدەگرنەوە، چاوگەکانی زمانیش سەرچاوەی دروستبوونی ناوی کاران– بکەر–

دەبێ دەرکیش بەو جیاوازیە بکەین کە لەنێوان ناوی بکەرو ئاوەڵناوی بکەردا هەیە، چی ئاوەڵناوی بکەری دارژاوو یان لێکدراوبێت.

چونکە ئەماینش، ووشەی دروستکراون سەرچاوەی دروستبوونیشیان هەر چاوگەکانە.

جیاوازیش لەنێوان ناوی بکەرو ئاوەڵناوی بکەر بەهەر دوو جۆری، لەئەرکەکانیاندایە، هەرچی ناوی بکەرە، وەك بکەر بە ئەرکی بەجێگەیاندنی کار رادەبێت. بەلام ئاوەڵناوەکان وەك سیفەتێکی هەمیشەیی دەدرێتە پاڵ ناوی یان راناوی، لەرووی دروستبوونەوەش ئاوەڵناوەکان لە رەگەی

چاوگەکانەوە لەگەڵ پێشگرو پاشگر دروست دەکرێن، هەرچی ناوی کارایە–بکەر– زیاتر لە قەدی چاووگەکانەوە دێتە کایەوە، بەهۆی فۆنیمی(ە –e) وە.

بەلام نابێ ئەوە فەرامۆش بکەین دەرهەق ئاوەڵناوەکان دارژاو بن یان لێکدراو، کە وەکو ناو بەکار دەبرێن لەرستەدا، واتا هەموو ئەو ئەرکەکانی دەبینن، کەواتە لەم رووەوە لەگەڵ ناوی بکەر یەکدەگرنەوە.

گوتمان ناوی بکەر– کار– بەزۆری لەقەدی چاوگەکانەوە دروست دەبن وەك ئەو نموونانەی خوارەوە:

1–خواردنم بەلادانی نونی چاوگی دەمێنێتەوە قەد(خوارد) بە هاتنی فۆنیمی(ە –e) بۆ سەرقەدەکە دەبێتە(خواردە) خواردەش ناوی کارایە– بکەر، بۆ وێنە لە رستەدا.

أ–هەرکێ خواردە بێ چاوتێرە، ب–مرۆڤ دەبێ خواردەبێ لەژیاندا.

ج–ئەوەی خواردەبێ چاوچنۆك نی یە.

ء –لە بنەماڵەو وەجاغمدا هەموویان خواردەن

هـ–ئەوەی لە رەچەڵەکی بابانەکانە خواردەیە.

2–کوشتن/ بەلابردنی نوونی چاووگ دەمێنێتەوە (قەد) ، کۆشت، بەهاتنی فۆنیمی(ە –e) دەبێتە (کۆشتە) کوشتە ناوی کارایە، بەکەر – وەك لەم رستانە دیارە.

چاوەکەم چاوت هەڵێنە سورمەیی چاوم ئەتۆی

ناو سی باخی بەهە

شتی یا بەقەستی وادەڕۆی

هەموو خەڵکیم کردە شاهید کۆشتەیی من هەر ئەتۆی

بۆچی چیم کردووە گوڵم دەمکوژیو خوێنم دەخۆیی! ؟

ب–چنارولاو لاو قەدیان لەیەککێر

من کۆشتەی ئەوم بەکێ دەمکەن ژێر

3–لە هەندێ چاوگی یان وەك(فڕین، دزین، حەپین، وەڕین..) دوای لابردنی نونی چاوگەکان دەمێنێتەوە قەدەکانی(فڕی، دزی، لە وێ، حەپی، وەڕی....) کە فۆنیمی(ە –e) بەکاری دروستکردنی ناوی کارا– بکەر– هەڵدەستێ ..لەبەر ئەوەی ئەو فرمانانە تێکڕا کۆتاییان بەدەنگی بزوێنی (ی) هاتووە، ئەو کردارە نایەتەدی، ئەگەر فۆنیمی(ە –e) بزوێنێ ....جگە لەوەش لەرووی

پێویستی زمانو میکانیزمی فۆنەتیکو فیزیکی زمانەوە، دەبێ ئەم گۆڕانکاری بێ ئەو ساتە ناوی بکەر- کارا- لەو فرمانانە پێکدێت بەهۆی فۆنیمی(ە e-) واتە فرمانەکان دەبنە" فرە، دزە، لەرە، حەپە، وەڕە..."

کەناوی بکەرن، یا ناوی کاراکان- بکەرەکان لەرستە بەکاربیەین:

لێکۆڵینەوە

1-کا کەرەش لە راپەڕینی کاردا دزە دەکات.

2-زۆرن ئەوانەی لە کۆمەڵدا دزە دەکەن

3-دەرِوا دەڕوا بۆ سەرکانی چارۆگی مەرەزەی کەتانی

دەم نوقوڵیو چاو کلدانی تۆ کچە شێخی لای خۆمانی

بەلارو لەنجە، لەرەی مەمانی

هێ کچێ بۆچ دەردم نازانی

تۆ مۆمی شەوی ژیانی پەروانەیە بۆت سووتاوە هیرانی

4-بەرد بڕە لەئاسن لەرەی دێت (واتە ترینگەی دێت)

5-فرِەی کەوەکان ئاگای کردمەوە.

6-سەگە رەشەکە هەر حەپەی دێت.

7-گوتەی من نی یە گووتەی شەماڵە گوتی یارەکەت تۆی لە خەیاڵە.

چاوگە ئەلفیەکانیش هەمان دەستووری چاوگە یائییەکان وەردەگرێت لە دروستکردنی ناو ی- کارا(بکەر)دا، وەك (قیژان، جمان، قرچان) دوای لابردنی فۆنمی (ا)، بەهۆی فۆنیمی(ە e-) کردارەکە پێکدێ وەك(قیژە، جمە، قرچە) لەرستەدا وەك:1-ئەو قیژە لە کوێوە دێ؟

2-ئەو ژنە زۆر قیژە دەکات.

3-لەدەست قیژەی ژنان نازانم بۆ کوێ رابکەم.

4-مۆڵەکە جمەی دێ لەخەڵك. جمەی خەڵك وەك پۆرە هەنگە.

5-فرچەی خوێنو گڵپەی برِوام دائەپۆشی دونیای بەزام

قرچی دەروونم وەك قرچەی رۆنە لەئاوەدا

وەك کچ لەبەر ئازار هەڵدەپەڕن

نابی ئەوەش فەرامۆش بکەین کەهەموو ناوێکی کارا- بکەرە ناوێکی واتاییە.

سەرچاوەکانی ئەم لێکۆڵینەوەیە.

1–زاری زمانی کوردی لە تەرازووی بەراوردا– محەمەدەمین هەورامانی/ 1981ز

2–فیلۆلۆژی زمانی کوردی– محەمەدەمین هەورامانی 1973ز

3–رێزمانی کوردی– مۆرفۆلۆژی ناو. د.ئەورەحمان حاجی مارف 1979ز

4–دستور زبان کردی– ئەحمەد قازی 1347هـ

5–گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد– بەرگی8 /1981 ز

6–هەندی لە بابەتە کێشەدارەکان لەرێزمانی کوردی – کۆڕی زانیاری کورد .1985

7–رێزمانی کوردی– ئەحمەد حەسەن ئەحمەد .1976

8–ورد بوونەوە لەچەند بابەتێکی رێزمانی کوردی – مسعود محمد / .1974

9–زمانو ئەدەبی کوردی – شەشەمی ئامادەیی 1981

10–زمانو ئەدەبی کوردی – پێنجەمی ئامادەیی 1980.

دیوە تیۆریەکانی گرێی دەنگسازی
بڕگەی دەنگسازی ئاخاوتنی کوردی بە نموونە

د. شێرکۆ بابان
پرۆفیسۆری هاریکار

سەرنج:

سەبارەت بە (گرێی دەنگسازی)، کە زاراوەیەکی نوێیە، خوێنەر و توێژەری زرنگ دەتوانن رووبکەن لە گۆڤاری (زماننناسی) ژمارە (2/ 2009 هەولێر) و بابەتی (دیوە تیۆریەکانی فۆنیم و گرێی دەنگسازی لەئاخاوتنی کوردیدا) بە سفتی و بە هوردی بخوێننەوە و هەرسی بکەن و ئەمجار لە ئەم بابەتەدا گەمەی توێژینەوە دەست پێ بکەن.

1 : چێوەی بڕگەی دەنگسازی:

لەبەر ئەوەی لە هەر بڕگەیەکدا هەر یەك (بزوێن) هەیە، دەتوانین ئەو بزوێنە ناو بنێین (ناوك)ی بڕگە. ئەو بزوێنە لە دوو لاوە دەخشێت لە دوو دەنگی (نەبزوێن) و بە هەرسێکیان چێوەیەکی سێخانەیی چێ دەکەن، وەك لەسەر نەخشەی (1) دەرخراوە.

ء   جـ   ب   أ

نەبزوێن	بزوێن (ناوك)	نەبزوێن

هـ   و   ن   ی

نەخشەی (1) چێوەی بڕگەی دەنگسازی

لە ئەو چێوەیەدا، ئەم سەرنجانە هەن:

یەکەم: خانەی ناوەند, بارگەیەکی (بزوێن) هەڵ دەگرێت و ئەو بزوێنەش بۆی هەیە یەکێك بێت لە هەشت بزوێنەکەی زمانی کوردی, وەك لە نەخشەی (2)دا, ریزکراون.

بزوێن	برگەی (نموونە)		
بزوێنی (ا)	د	ا	ر
بزوێنی (ـە)	د	ە	ر
بزوێنی (ی)	ش	یـ	ر
بزوێنی (ێ)	ش	ێـ	ر
بزوێنی (و)	ک	و	ڕ
بزوێنی (وو)	ک	وو	ڕ
بزوێنی (ۆ)	ک	ۆ	ڕ
بزوێنی (بزرۆکە)	ک	(i)	ڕ

نەخشەی (2) برگەی دەنگسازی بەپێی بزوێنەکان

دووەم: خانەی بەرایی و خانەی دوماهی,, بۆیان هەیە, هەر یەکێکیان, یەکێك لە نەبزوێنەکانی زمانی کوردی هەڵ بگرن.

سێیەم: لەسەر هێڵی (جـ, و), واتە لە نێوان خانەی بەرایی و خانەی ناوەنددا, نەخشەی (1), لکانێکی پتەو هەیە و ئەو لکانە پتەوە بریتییە لە (گرێی دەنگسازی). ئەو گرێیەی کە دەتوانێت بە باجگەی زاردا تێ بپەڕێت, نەخشەی (3).

چوارەم: گرێی دەنگسازی دەبێت بە ساکارترین (دەردوو), کە زمان بتوانێت پێکی بهێنێت. هەر کەسێك کە نەتوانێت ئەو دەردووانەی سەرەوە دروست بکات, پێی دەگوترێت (لاڵ).

لێکۆڵینەوە

پێنجەم: لە ئەو دەردووانەی سەرەوەدا, لکانەکە پتەوە و نەشکە و ناپسێت و ئەگەر بپسێت چشتێك نا مێنێتەوە کە پێی بگوترێت یەکەی گوفتار. هەر لەبەر ئەوە, دەتوانین ئەو لکانەی لە نێوان (کلکی نەبزوێن) و (سەری بزوێن)دا هەیە, بە ئەم چەشنە نیگار بکەین نەخشەی (4).

نموونە	گرێی دەنگسازی	
دا	د	ا
دە	د	ە
دی	د	ی

دێ	د	ێ
دو	د	و
دوو	د	وو
دۆ	د	ۆ
د (i)	د	(i)

نەخشەی (3): جۆرەکانی گرێی دەنگسازی

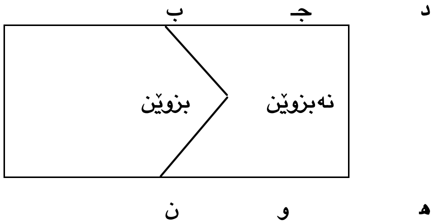

نەخشەی (4): لکانی پتەو لە نێوان سەری (بزوێن) و کلکی (نەبزوێن)دا.

شەشەم: لە نەخشەی (5)دا, ئەو لکانەی لە نێوان خانەی (ناوەند) و خانەی دوماهیدا هەیە لەسەر هێلی (ب ن)، زۆر ناسکە و بە ئاسانی دەشکێت. هەر لەبەر ئەوە, هەر بڕگەیەك بۆی هەیە, دەنگێکی (نەبزوێن) پەنا بدات, ئەگەر بزوێنی لێ نەخشابێت, وەك:

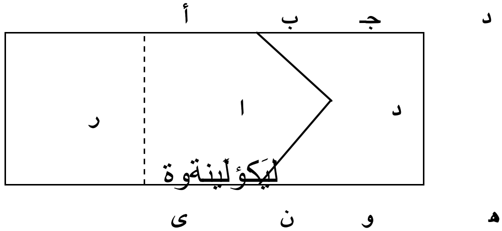

نەخشەی (5): دەنگێکی نەبزوێنی پەنادراو لەخانەی دوماهیدا.

حەوتەم: زۆرجار و زۆربەی بڕگە زمانەکە دەنگی کۆتایی هەڵ ناگرن و خانەی دوماهی بەتاڵ دەبێت, وەك نەخشەی (6) دەرخراوە.

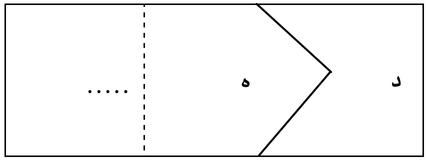

نەخشەی (6): خانەی دوماهی هەیە و بەرجەستەیە, بەڵام دەشێت بۆش بێت.

هەشتەم: لە هەندێك بڕگەدا, دوو دەنگی (نەبزوێن) دەتوانن پێكەوە لـە خانـەی دوماهیـدا خـۆ پـەنا بدەن. ئەم جۆرە دەنگانە بە (بڕار) یەك دەگرن, وەك وشەی (سارد), نەخشەی (7).

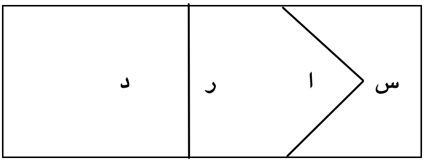

نەخشەی (7): دوو دەنگی (نەبزوێن) لە خانەی دوماهیدا.

نویەم: ئەو سێ بڕگەیەی كە لەخاڵەكانی شەشەم و حەوتەم و هەشتەمدا باس كران بریتین لە بڕگـەی ئاسایی و لە نووسینەكانی ئێمە بە ئەم چەشنە ناو دەبرێن:

یەكەم: بڕگەی سووك, لە چەشنی (دە), بە چێوەی (CVO).

دووەم: بڕگەی پڕ, لە چەشنی (دەر), بە چێوەی (CVC).

سێیەم: بڕگەی گران, لە چەشنی (دەرد), بە چێوەی (CVC_1C_2).

لە ئەو چێوانەدا, هێمای سی (C) لە جێی (نەبزوێن) و هێمای ڤی (V) و لە جێی (بزوێن) و هێمـای ئۆ (O) لە جێی خانەی (بۆش), یان خانەی بێ بارگە, بە كارهێنراون.

لێكۆڵینەوە

2: پۆلین كردنی بڕگە بە پێی چێوە:

لە گشت ئیشەكانی ئێمەدا, سێ جۆر لە بڕگە دیاری كراوە, وەك:

جۆری یەكەم: بڕگەی ئاسایی, واتە ئـەو بڕگەیـەی تـەنها یـەك گرێـی (بـزوێن)ی تێدایـە و بـە ئاسـانی دەتوانرێت گۆ بكرێت بە زار. ئەم جۆرە بڕگەیەش سێ چێوەی هەیە, نەخشەی (8).

بڕگەی ئاسایی	چێوە	نموونە
بڕگەی سووك	CVO	بـا, دە, سـێ, سـی, دو, دۆ, دوو, چـ(i)
بڕگەی پڕ	CVC	بـار, دەم, سـێو, دوگ, دۆز, دوور, دڕ.
بڕگەی گران	CVC_1C_2	سـارد, بـەرد, مێـرد, بسـت,

		گورد, مۆرد, درز.

نەخشەی (8): جۆرەکانی برگەی ئاسایی بە هێماو بە نموونە.

جۆری دووەم: برگەی لێکدراو, واتە ئەو برگەیەی لە برگەیەکی سەرەکی پێك هاتووە لە چەشنی جۆری یەکەم و هەر برگەیەك لە ئەو برگە ئاساییانە بۆ یان هەیە (باری لێکدراو) دروست بکەن و نیمچەبرگەیەکی لاواز و بچووك (.Cv)لە پێش خۆیانەوە بە زاردا تێ بپەڕێنن, نەخشەی (9).

برگەی ئاسایی	چێوەی ئاسایی	چێوەی لێکدراو	نموونە
برگەی سووك	CVO	Cv.CVO	نیا, چیا, پشوو, شکۆ, ترێ, فیرۆ.
برگەی پڕ	CVC	Cv.CVC	بنار, سروود, دروود, نوێژ, کوێر, کلۆر.
برگەی گران	CVC_1C_2	$Cv.CVC_1C_2$ لێکۆڵینەوە	بنێشت, تەوانج, درشت,.....

نەخشەی (9): جۆرەکانی برگەی لێکدراو بە هێما و بە نموونە.

جۆری سێیەم: برگەی ناتەواو, ئەم جۆرە برگەیە چێوەیان ناتەواوە و ناتوانن بە زاردا تێ بپەڕن, مەگەر (گرێ) دروست بکەن لەگەڵ ئەو دەنگانەدا کە گرێیان نییە و نە لکاون بە بزوێنەوە, واتە لە خانەی سێیەمی برگەی پێشتردا پەنادراون.

لە راستیدا, هەر سێ برگەی ئاساییەکە (سووك, گران, پڕ) دەتوانن ببن بە برگەی ناتەواو, نەخشەی (10).

برگەی ناتەواو	چێوەی ئاسایی	چێوەی ناتەواو	نموونە
سووك	CVO	OVO	وەك واوی بەستن (و)
پڕ	CVC	OVC	وەك نیشانەی کۆ (ان)
گران	CVC_1C_2	OVCC	وەك پاشگری سووتـ(اند)

نەخشەی (10): جۆرەکانی برگەی ناتەواو بە هێماو بە نموونە.

به كۆی گشتی، دەتوانین بڵێین، سێ چێوەی بڕگەی ئاسایی هەیە لە چەشنی (CVC_1C_2, CVC, CVO) و ئەم سێ چێوەیە سێ چێوەی لێكدراوی هەیە لەگەڵ (نیمچەبڕگە)دا، لە چەشنی ($Cv.CVC_1C_2$, Cv.CVC, Cv.CVO). بە هەمان شێوە، ئەو سێ بڕگە ئاساییە سێ چێوەی ناتەواوی هەیە لە چەشنی (OVC_1C_2, OVC, OVO). ئێستاش، دەتوانین ئەم نۆ چێوەیە لە نەخشەیەكدا كۆبكەینەوە و بە نموونە روونیان بكەینەوە، نەخشەی (11).

وا پێ دەچێت، كە بڕگەی ناتەواو جۆرێكی تری هەبێت و لە ئەو جۆرەدا دەنگی (بزوێن) نەبێت، لە جیاتی دەنگی (نەبزوێن). بۆ نموونە، نیشانەكانی رابردوو (ت، د) لە نموونەی (كەوت) و (مرد)دا لە تاكە دەنگی (نەبزوێن) دەچن، چونكە بە هیچ جۆرێك بە بزوێنەوە دەرناكەون و دەبن بە دەنگی (پەنا دراو). لە راستیدا، ئەم بیرۆكەیە هێشتا لە لێكدانەوەدایە و هێشتا نەبووە بە بابەت.

لێكۆڵینەوە

جۆری بڕگەی	چێوەی ئاسایی	چێوەی لێكدراو	چێوەی ناتەواو
بڕگەی سووك	CVO زوو، زێ، زی، دۆ، كا، دە	C.CVO چزوو، پشوو، شنۆ، سپی، چرۆ، درۆ.	OVO نیشانەی رابردوو (أ) وەك (سووتان).
بڕگەی پڕ	CVC مار، مێر، تێر، تۆڕ، زڕ، تەڕ.	C.CVC ژیان، جوان، نیان، برووش، بزێو، نشێو.	OVC جێناوی (یت، ێت، ین)
بڕگەی گران	$CV\ C_1C_2$ ئارد، مەرد، مێرد، پرد، كەرت، دەست، دۆست، رەنج.	$C.CV\ C1C_2$ درشت، بنێشت، توانج، سرەوت.	OVC_1C2 پاشگری (أندن)، وەك سووت(اند)

نەخشەی (11): جۆرەكانی بڕگە بە هێما ە بە بەراورد

3: وەچانی دەنگسازی:

لە وشەیەكدا، وەك (چۆلەكە) سێ بڕگەی دەنگسازی هەیە لە چەشنی (CVO)، نەخشەی (12):

چۆ | لە | كە: CVO | C | CVO

له نێوان بڕگەکانی ئەو وشەیەدا, دوو (وچان) هەیە و لە ئەو دوو وچانەدا, زمان دووجار دەهێتەوە سەر (بۆش), وەك:

لێکۆڵینەوە

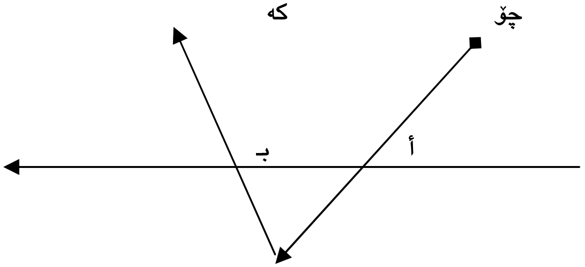

نەخشەی (12): وچانی دەنگسازی, خاڵی (أ) و خاڵی (ب).

لە ئەو نەخشەیەدا, ئەگەر ئاراستەی گۆ کردن بشوبهێنرێت بە ئەو تیرە ئاسۆیییە, دەبینین کە دوو خاڵی یەکتربڕش پەیدا دەبێت (خاڵی أ و خاڵی ب). ئەو دوو خاڵە بریتین لە باری (بۆش), کە تێیدا زمان پاك دەبێتەوە لە گۆ کردنی بڕگەی (چۆ) و ئامادە دەبێت بۆ گۆ کردنی بڕگەی (لە) و پاشان جارێکی دی پاك دەبێتەوە لە بڕگەی (لە) و دەست دەکات بە گۆ کردنی بڕگەی (کە). کەواتە, گۆ کردنی وشەی (چۆلەکە) بە ئەم چەشنە چێ دەبێت:

﴿چۆ | وچان | لە | وچان | کە﴾

یان, ئەگەر هێمای یەك هێڵی ستوونی (|) بخینە جێی وچانەکان, وەك:

﴿چۆ | لە | کە﴾

کەواتە, وشەی (چۆلەکە) بە سێ قاڵبی فیزیاوی گۆ دەکرێت و لە نێوان هەر قاڵبێك و ئەوی پاشتردا (وچان)ێك هەیە و لە ئەو وچانەدا, زمان دەگەڕێتەوە سەر باری ئاسایی, وەك چۆن گێڕی

ئۆتۆمبیل دەچێتەوە سەر گێری (بۆش). ئەم جۆرە وچانە (|) دەشێت ناوبنرێت (وچانی بڕگەیی)، چونکە دەکەوێتە نێوان دوو بڕگە. لەگەڵ ئەوەشدا (وچانی وشەیی)یش هەیە لە نێوان دوو وشەدا. بۆ نموونە، وشەی (چۆلەکە) بە وەچانی وشەیی (#) لێکۆنووسێت پێ دەکات بە وەچانی وشەیی تەواو، نەخشەی (13):

چـــۆ | لـــــــــــــــــــــــە | کـــە

نەخشەی (13): وچانی وشەیی (#) و وچانی بڕگەیی (|).

لە راستیدا، وچانی بڕگەیی و وچانی وشەیی، ئەگەر بەوردی و بەشێوەیەکی زانستی بکەونە بەر توێژینەوە، دەبن بە دیارییەکی گەورە بۆ کێشەی رێنووس.

4: جۆری بڕگە لە ئاخاوتندا:

لە ریزی بڕگەدا دەبێت دەنگی یەکەم، دەنگی سەرەتایی و بەرایی، نەبزوێن بێت. پاشان دەبێت دەنگی دووەم (بزوێن) بێت. دەنگی سێیەم دەتوانێت هەبێت یان نەبێت بەڵام ئەگەر هەبێت دەبێت (نەبزوێن) بێت. لە ئەو جۆرە بڕگەیەدا کە باس کرا چەند راستییەك هەیە:

یەکەم: دەنگەکەی ناوەراست بزوێنە و ناوکی بڕگەیە و قەوارەی بڕگەیەك دادەبەسێت و بە شێوەیەکی پتەو دەلکێت بە ئەو نەبزوێنەوە کە لە بەراییدایە و لە کۆئەندامی ئاخاوتن دەربازی کردووە. حیکمەت لە ئەو لکانە پتەوەدا ئەوەیە، بڕگەکانی گوفتار خۆ دەگرن و ریزێکی پتەو دروست دەکەن و پەیام دەگەینن. بە ئەم پێیە دەبێت لە ریزەکەدا چەند (بزوێن) هەبێت، هەمان ژمارەی بڕگەش هەبێت، بەبێ کەم و زۆر. واتە:

ژمارەی بڕگە = ژمارەی (بزوێن)

بە ئەم پێیە گوفتاری رەنگین و نموونەیی بریتییە لە ریزێك لە بڕگە، کە لە دوو دەنگ پێکهاتووبن، وەك:

CVO | CVO | CVO | CVO |CVO | CVO | ....

بەڵام لە ئەو بڕگانەدا خانەیەکی سێیەم هەیە بۆ پەنا دانی (نەبزوێن)ێك، وەك:

لێکۆڵینەوە

CVC | CVC | CVC | CVC |CVC | CVC | ....

ئیستاش ئەگەر ئەو دوو جۆرە بنووسین, نموونەیەك دروست دەبێت لە چەشنی:

	ا	د		ی	د		ێ	د		ۆ	د

	ە	د		وو	د		و	د

بەلاّم, ئەگەر هەموو خانە بەتاڵەکان پڕ بکەینەوە بە دەنگێك وەك (ت) دەبێت بە:

ت	ا	د	ت	ی	د	ت	ێ	د	ت	ۆ	د

ت	ە	د	ت	و	د	ت	وو	د

لە راستیدا, گوفتاری سروشتی بە هیچ جۆرێك نە لە جۆری یەکەمە و نە لە جۆری دووەمە, بەلاّم لە جۆرێکی سێیەمە, کە ئاوێتە لە جۆری یەکەم و دووەم. واتە مەرج نییە گوفتار هەر هەمووی (CVO) بێت, یان هەر هەمووی (CVC) بێت. گوفتاری رەسەن بریتییە لە تێکەڵەیەك زۆربەی زۆری لە (CVO) و هەندێك (CVC). واتە, زۆر دەگمەن نییە ئەگەر رستەیەك بدۆزینەوە کە هەر هەمووی لە چەشنی (CVO) بێت, وەك:

کە | مە | وا | تۆ

CVO |CVO |CVO |CVO

یان, زۆر دەگمەنە ئەگەر هەر هەمووی لە چەشنی (CVC) بێت, وەك:

دوون | نار | ئەم | من

CVC | CVC | CVC |CVC

لێکۆڵینەوە

بەڵام لە ئەوە دەگمەنتر ئەوەیە کە هەندێك برگەی گرانیش لە رستەدا خۆی ریز دەکات, کەچی ناتوانێت چێوەی رسستەکە بە گشتی پڕ بکاتەوە, وەك

تۆ | نەت | برد

CVC₁C₂ |CVC| CVO

سەرەڕای ئەو سێ جۆرە برگەیە, برگەی لێکدراویش هەیە, وەك:

بنار | بڕۆ | بخە | وە

CVO | Cv.CVC | Cv.CVC | Cv.CVC

وەك لە سەرەوە باس کرا, گوفتار لە ریزێك برگە پێك هاتووە و تەو ریزە برگەیەش پەیوەندی نێوانیان نەختێك ئاڵۆزە, لەبەر ئەم هۆیانە:

یەکەم: لە برگەدا بزوێنی ناوەند و دەنگی بەرایی یەکتر بەرنادەن بە هیچ هێزێك. لەبەر ئەوە, هیچ کێشەیەك نیە لە ئەو دوو خانەیەدا.

دووەم: کێشە لە ئەوەوە دروست دەبێت کە رەگەزی رێزمانی هەبێت و ئەو رەگەزە ناتەواوبێت لە رووی برگەرێژییەوە. واتە, برگەی لە چەشنی (OVO), یان (OVC), یان (OVC1C2) هەبێت لە ریزەکەدا. لە برگەی ئاوهادا, کە دەنگی بەرایی نموونەی نییە و بزوێنە کە بێ پەرژینە, دەبێت پەرژینێك پەیدا بکرێت, بە هەر نرخێك بێت, بە ئەم چەشنە:

- جاری وا هەیە دەنگی سێیەم (ت) وەردەگیرێت:

OVC (یـــت) + CVC (خـۆت)

ت	یـ	–

ت	ۆ	خـ

کە لە گۆکردندا دەبێت بە: لێکۆڵینەوە

CVC (تیـــت) + CVO (خـۆ)

ت	يـ	ت

←	ۆ	خـ

ـ جاری وا هەیە ناوگرێك لە هیچەوە پەیدا دەبێت, وەك:

وەســـــــتا + ــــــەوە ← وەستا (يـ)ـەوە

5ـ جۆرەكانی (بزوێن) لە چێوەی بڕگەدا:

ئەگەر بە بابەتەكانی پێشتردا بچینەوە, دەبینین خانەی (ناوەند) هەموو كاتێك بە بزوێنێك پـر كراوەتـەوە ئێسـتاش, ئەگـەر ئـەو خانەیـە بكـەین بـە مەبەسـت, دەبیـنین كـە لەسـەر تاسـەری زمانەكەدا هەشت ڤاوڵ هەیە, وەك:

1− بزوێنی (ـە), وەك:

CVC	ر	ه	د
CVO	--	ـە	بـ
CVC	ر	ـە	سـ

2ـ بزوێنی (ا), وەك:

CVO	--	ا	بـ
CVO	--	ا	د
CVC	ر	ا	شـ

ليَكؤلَينةوة

3ـ بزوێنی (و), وەك:

CVC	ڕ	و	كـ

CVC	ڵ	و	کـ
CVC	ڵ	و	گـ

1− بزوێنی (وو)، وەک:

CVC	ڕ	وو	کـ
CVC	ر	وو	د
CVC	ك	وو	بـ

2ـ بزوێنی (ۆ)، وەک:

CVC	ڕ	ۆ	لۆ
CVC	ر	ۆ	ب
CVC	ر	ۆ	خـ

3ـ بزوێنی (ی)، وەک:

CVC	ر	یـ	شـ
CVO	--	یـ	د
CVC	ك	یـ	لـ

4ـ بزوێنی (ێ)، وەک:

CVC	لێکۆڵینەوە		شـ
CVC	ش	ێـ	کـ
CVC	ژ	ێـ	لـ

5ـ بزوێنی (i)، کە لە نووسینی ئێستادا نانووسرێت، وەک:

ڕ	(i)	د	دڕ
پ	(i)	کـ	کپ
ڕ	(i)	و	وڕ

ئەم بزوێنانە, کە ژمارەیان هەشتە, دەبن بە هەوێنی بڕگەکان و لە هەر بڕگەیەکدا دەبێت یەکێکیان هەبێت. لەلایەکی ترەوە, دەورێکی گەورە دەبینن لە ڕۆنانی بڕگەدا, وەك ئەم چوار نموونەیە, کە تەنها بە چوار بزوێنەکە لە یەکتری جودا دەکرێتەوە :

(کوڕ, کووڕ, کۆڕ, کڕ): CVC

بەرەنجام

* چێوەبەندی بڕگەی دەنگسازی بریتییە لە چێوەیەکی سێخانەیی وەك خانەی یەکەم (بەرایی), خانەی دووەم (ناوەند) و خانەی سێیەم (دوماهی). خانەی یەکەم و سێیەم بە دەنگی (نەبزوێن) داپڕ دەکرێن و خانەی دووەم هەر دەنگێکی (بزوێن)ی تێدایە و بارگەی هەردوو خانەی دووەم و سێیەم داپڕ دەکات.

* پێ دەچێت، لەخۆڕسکەوە، ئەو چێوە سێخانەییەی بڕگە بە (بزوێن)ەوە و بە وزەی ئاخاوتنەوە ڕسکابێت و لەپاشتردا، لەتافی (زمان گرتن)ی منداڵدا بە دەنی (نەبزوێن)ی (بەرهەم هێنراو) پڕ بکرێتەوە.

* لە نێوان دوو چێوەبەندی بڕگەدا وچانی دەنگسازی هەیە ئەو وچانە کۆئەندامی ئاخاوتن بە شێوەیەکی خۆڕسکی و میکانیکی دەخاتەوە سەر باری (بۆش), بۆ ئەوەی سنووری بڕگەی یەکەم لە کلکەوە تەواو بێت و ئەوسا سنووری بڕگەی دووەم لە نووکەوە دەست پێ بکات.

* لە ریزی ئاخاوتنی گۆ کراودا، هیچ دەنگێك نیە، کە گەردنی ئازاد بێت لە چێوەی بڕگە. واتە, دەبێت لە چێوەی بڕگەدا بەسترابێتەوە و دالێکۆڵینێتەوە تا بتوانێت بە کۆئەندامی ئاخاوتن گۆ بکرێت و لە باجگەی زار بهێتە دەر. واتە فۆنیم, چی (بزوێن) و چی (نەبزوێن), بۆی نییە بە تەنهایی لە زار دەربچێت, مەگەر سەری (بزوێن) و کلکی (نەبزوێن) پێکەوە بلکێن و گرێیەکی دەنگسازی چێ بکەن.

* گوفتار بریتییە لە ژمارەیەکی بێکۆتا لە ریزە چێوەی سێخانەیی بۆش (چێوەبەندی بڕگە) و ئەو چێوە سێخانەییە بۆشانە هەر دەنگی بزوێنی تێدا هەیەو بە پێی ڕێسا دەنگییەکان, لە یەکەی (پڕ کرنەوە) پڕ دەکرێنەوە بە (دەنگی نەبزوێن).

* دابەشبوونی ئەو دەنگانە لە ئەو چێوە سێخانەییە بۆشانەدا, هەڕەمەکی و بە ئارەزوو نییە و بنەمای زانستی ڕەبەق و داچێنراوی خۆی هەیە .

* لە ریزی گوفتاردا، دەنگی (بزوێن) بریتییە لە فەرمانڕەوا (governer)یەکی دانیشتوو لە خانەی دووەمی چێوە سێخانەییە بۆشەکەدا و دەنگە نەبزوێنەکان دابەش دەکات بە بەستنەوە (binding) و لە خانەی یەکەم و سێیەمدا داپڕینیان دەکات.

* لە خانەی دووەمی چێوە سێخانەییە یەکەدا, نووکی (بزوێن)ەکە (لکانی دەنگسازی) چێ دەکات لە گەڵ کلکی دەنگە (نەبزوێن)ەکەی نێو خانەی یەکەم و ئەو دەنگە (نەبزوێن)ە دەبێت بە (شاژن) لە بۆ ئەو دەنگە (بزوێن)ەی کە خودانی چێوە سێخانەییەکەیە.
* وەك درێژەیەك بۆ خاڵی پێشوو, ئەو جۆرە لکانە گرێی دەنگسازی دروست دەکات لە نێوان نووکی (بزوێن) و کلکی (نەبزوێن)، و بریتییە لە کورتترین برگەی گۆکراو. لە جۆرە برگەی ئاوهادا, ژمارەی(بزوێن)ەکان یەکسان دەبێت بە ژمارەی (نەبزوێن)ەکان.
* لە بەر رووناکی خاڵی پێشوو، زۆربەی هەرە زۆری دەنگە بزوێنەکان و دەنگە نەبزوێنەکان، جووتیان دروست کردووە و پێکەوە لکاون.
* لە ئەو دوو دەنگە بترازێت کە لکانی دەنگسازی چێ دەکەن لە گرێی دەنگسازیدا, ژمارەیەکی زۆر کەم لەئەو دەنگە نەبزوێنانە دەشێت بە نەلکاوی بپەڕێتەوە، چی لە خانەی یەکەمدا وەك نیمچەبڕگەیەکی کورت, چی لە خانەی دووەمدا وەك هەر دەنگێکی نەبزوێنی پەنا بەر و چی وەك دوو دەنگی نەبزوێنی ریَك کەوتوو بە بژار.
* وەك سەرەتا و کۆتا هەیە لە روخساری لێکۆڵینەوە گشت ئەوکۆلکەکانەدا کە بە فۆن بنیاد دەنرێن, سەرەتا (سەر)و کۆتا (کلك) هەیە. واتە, لەسەر باری درێژی, گرێی دەنگسازی و برگەی دەنگسازی (سەر) و (کلك)یان هەیە و ئەو (سەر و کلك)انە بە ئاراستەی گوفتار دەناسرێتەوە.
* لە ئاستی یەکەمدا, جۆرەکانی برگە دابەش دەبن بۆ سێ جۆری سادە, برگەی سووك وەك (دا), برگەی پڕ وەك (دار) و برگەی گران وەك (دارد).
* لە ئاستی دووەمدا, ئەو سێ جۆرە برگە سادەیە سێ دیوی لێکدراویان هەیە, برگەی سووکی لێکدراو وەك (ددا), برگەی پڕی لێکدراو وەك (ددار) و برگەی گرانی لێکدراو وەك (ددارد).
* لە ئاستی سێیەمدا, ئەو سێ جۆرە برگە سادەیە لە ناخی بیردا سێ دیوی ناتەواو و عەیبداریان هەیە، لە مۆرفیمە رێزمانییەکاندا, برگەی سووکی ناتەواو وەك (–ـا), برگەی پڕی ناتەواو وەك (–ـار) و برگەی گرانی ناتەواو وەك (– ـارد).
* بەرانبەر بە ئەو سێ خاڵەی پێشەوە, دەتوانین گشت جۆرەکانی برگە لە سەر نموونەی بێ واتای (ددارد) کۆ بکەینەوە, وەك:

جۆری برگەی	چێوەی ئاسایی	چێوەی لێکدراو	چێوەی ناتەواو
برگەی سووك	CVO دا	C.CVO ددا	OVO – ـا
برگەی پڕ	CVC دار	C.CVC ددار	OVC – ـار

OVC_1C_2 - ـارد	$C.CV\ C_1C_2$ ددارد	$CV\ C_1C_2$ دارد	بڕگەی گران

* لە ئاستی گۆکردندا, ئەو سێ بڕگە سادەیە و ئەو سێ بڕگە لێکدراوە بۆیان هەیە بە روونی بە رەوانی لە باجگەی زارەوە گۆ بکرێن, کەچی ئەو سێ بڕگە ناتەواوە (– ـا, – ـار, – ـارد) بە هیچ ئامانێك بۆیان نییە لەباجگەی زارەوە گۆ بکرێن, مەگەر لە پێش باجگەی زار عەیبەکەیان بۆ چارەسەر بکرێت و ببنەوە بە بڕگەی بێ عەیب و تەواو وەك (دا, دار, دارد).

* ئەو سێ جۆرە بڕگەیە و هەر سێ دیوە لێکدراوەکەو هەر سێ دیوە ناتەواوەکەی, کە نۆ شەقڵ پێك دەهێنن, رەنگە بتوانن کۆتایی بهێنن بە کێشەی دەنگسازی, چونکە لە رەگێشەوە وا رسکاون و سیمای گشتگری (universal features) هەڵ دەگرن.

سەرچاوە:

1- John a. Goldsmith, Phonological theory, black well publisher, u.s.a 1999.

2- Peter Ladeforged, A course in phonetics, Thomson corporation, U.S.A 2006.

3- Peter Roach, English phonetics and phonology, Cambridge university press, U.K 1999.

4- Parviz Birjandi, An introduction to phonetics, Zaban kadeh publication, Tehran, Iran 2005.

5- P. Carr, Phonology, the Mac Milan press, U.K 1993.

6- John a. Goldsmith, The handbook of the Phonological theory, Black well publishers USA. 1999.

7- J Gordes-Tamine, Grammaire, phonologie, morphologie, lexicologie, Armand Colin, Paris 2008.

8– غازی فاتح وەیس, فۆنەتیك, بەغدا 1984

ژیاننامەی زانستی

پرۆفیسۆر ئەورەحمانی حاجی مارف

ئا: نەریمان خۆشناو

یەکەم : زانیاری گشتی

لە 1940/9/11 لە شاری سلێمانی لەدایکبووە، خوێندنی سەرەتایی لە قوتابخانەی (گۆیژە)ی کوڕان و ئامادەیی (سلێمانی)کوڕان و ساڵێکیش لە بەشی کوردی کۆلێجی ئادابی بەغدا خوێندوویەتی و دواتر چۆتە یەکێتی سۆڤییەت ، سیانزە ساڵ لەوێ ژیاوەو بەشی رووسی کۆلێجی ئادابی لینگرادی بە پلەی نایاب بەکالۆریۆس و ماجستێری لە زمان و ئەدەبی رووسی وەرگرتووە، پاشان لە ئامۆژگای رۆژهەڵاتناسی ئەکادیمیای زانستی سۆڤیەت لە لینگیراد خوێندوویەتی و بە پلەی ئیمتیاز بڕوانامەی دکتۆرای لە زمانی کوردی پێ دراوە ، دواتر دەگەڕێتەوە وڵات و لە بەشی کوردی کۆلیژی پەروەردە(ئیبن ڕوشد)ی زانکۆی بەغدا دادەمەزرێ و کۆتایی ژیانی هەر لەم بەشە قوتابیانی کورد پێڕادەگەنێت ، بە هۆیەوە دەیەها ماجستێر و دکتۆرا لە مامۆستایانی تری ئەم بەشە

دەبەخشێتە کوردەکانی عێراق و کوردستان ، بە جۆرێك زۆربەی مامۆستایانی ئێستای زانکۆکانی کوردستان لە ژێر دەستی ئەم بەڕێزە خوێندوویانە .هەربۆیەشە جەنابی بە یەکێك لە مەرجەعەکانی زمانەوانی کوردی دادەنرێت.جگە لەوەش ماوەیەکی زۆر ئەندامی کارای کۆڕی زانیاری کوردی لە بەغدا دەبێت ، تەنانەت دوای دامەزراندنی کۆڕی زانیاری کوردستان و لە خووڵی دووەم کە ناوەکەی گۆڕا بۆ ئەکادیمیای کوردی دەبێتە سکرتێری گشتی ، بەڵام بەداخەوە لە شەوی 7-8 /2007/7 لە گەڕەکی ڕاپەرینی شاری سلێمانی بە کارەساتێکی دڵتەزێن کۆچی دوایی کرد .

دووەم : ئەم وتار و کتێبانەی لە بواری زمان نووسیوە یاخود وەریگێڕاون :

1- چی لە بارەی زمانی کوردییەوە نووسراوە ، بەغدا ، 1973 .

2- چەند وشەیەك دەربارەی کۆمەڵە دەستنووسە کوردیەکانی ئەلێکساندەر ژابا ،گ.(بەیان) ، ژ 10 ، بەغدا ، 1973 ، ل 10 و 13 .

3- بنچینەی دانانی فەرهەنگێکی کوردی – عەرەبی بۆ قوتابخانە ،گ.(پەروەردە و زانست) ، ژ 6 ، ساڵی 3 ، بەغدا ، 1973 ، ل 57 – 84 .

4-چی لە بارەی زمانی کوردییەوە نووسراوە ، بەغدا ، 1974 .

5- کورتەیەکی مێژوویی نووسینی کوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی ، (گ،کۆڕی زانیاری عیراق – دەستەی کورد) ، ب 2 ، ژ 1 ، بەغدا ، 1974 ، ل 499 – 568 .

6-لەبارەی فۆنەتیکی زمانی کوردییەوە،گبەیان، بەشی یەکەم، ژ12، 1974، لا 14و 26 – 27، بەشی دووەم، ژمارە 13، 1974، ل 2-3، بەشی سێیەم، ژمارە14، 1974، ل13-15.

7-لێکسیکۆلۆژی زمانی کوردی ، (گ،کۆڕی زانیاری کورد) ، بەشی یەکەم ، ب 2 ، ژ 3 ، بەغدا ، 1974 ، ل 81 – 116 . بەشی دووەم ، ب 3 ، ژ 1 ، بەغدا ، 1975 ، ل 207 – 240 .

8-وشەی زمانی کوردی ، بەغدا ، 1975 .

9- کارە زانستییەکانی (پیۆتەر لێرخ) ،گ.(بەیان) ، ژ 32 ، بەغدا ، 1975 ، ل 1 – 5 .

10- زمانی کوردی لەبەر ڕۆشنایی فۆنەتیکدا ، بەغدا ، 1976 .

11- هەوڵێکی سەرەتایی بۆ دۆزینەوەی نیشانەکانی ناسیاوی و نەناسیاوی لە دیالێکتی کرمانجیی خوارووردا ،گ.(زانکۆ) ، ب 3 ، ژ 2 ، کوردستان – سلێمانی ، 1977 ، ل 122 – 166 .

12- وشەڕۆنان لە زمانی کوردیدا ، بەغدا ، 1977 .

13- کورتەیەك لە زانستی ڕێزمان ،گ.(ڕۆشنبیری نوێ) ، ژ 67 ، بەغدا ، 1978 ، ل 45 – 48 .

14- کۆی ناو لە زمانی کوردیدا ،گ.کۆڕی زانیاری کورد ، بەرگی شەشەم ، ل 185 – 225 .

15- بەرکولێکی هەڵە زانستییەکانی کورتەی نامەی دکتۆریەکەی (د.کوردستان موکریانی)،گ.(رۆشنبیری نوێ) ژ(70)،س (1978)، ل 11-18.

16–ڕێزمانی کوردی ، بەرگی یەکەم (وشەسازی) ، بەشی یەکەم (ناو) ، کۆڕی زانیـاری عێـراق ، بەغدا ، 1979. 384 ل.

17– با ڕێزی لێکۆڵینەوەی زانستی بگرین ،گ.(ڕۆشنبیری نوێ) ، بەشی یەکەم ، ژ 72 ، بەغـدا ، 1979 ، ل 17 – 25 . بەشـی دووەم ، ژ 73 ، بەغـدا ، 1979 ، ل 19 – 29 . بـەشـی سێیەم ، ژ 74 ، بەغدا ، 1979 ، ل 16 – 21 . بەشی چوارەم ، ژ 75 ، ، بەغدا ، 1979 ، ل 47 – 53 . بەشی پێنجەم ، ژ 76 ، بەغدا ، 1979 ، ل 11 – 17 .

18– بزانین یەگیزارۆڤ دەربارەی کورد چی نووسیوە ؟ ،گ.(بەیان) ، ژ 34 ، بەغدا ، 1976 ، ل 1 – 5 .

19 – ڕێزمانی کوردی ، بەرگی یەکەم (مۆرفۆلۆژی) ، بەشی یەکەم (ناو) ، بەغدا ، 1979 .

20– کارێکی گەورە لە باسی ئیدیۆم لە زمان و فەرهەنگ نووسیی کوردیدا ،گ. (بـەیان) ، ژ 63 ، بەغدا ، 1980 ، ل 2 – 6 .

21– (هەڵسەنگاندن) ... بەڵێ ، بەڵام بە کام تەرازوو ؟ ،گ.(ڕۆژی کوردستان) ، بەشی یەکەم ، ژ 61 ، بەغدا ، 1981 ، ل 64 – 71 . بەشی دووەم ، ژ 63 ، بەغدا ، 1981 ، ل 84 – 98 . بەشی سێیەم ، ژ 64 ، بەغدا ، 1981 ، ل 54 – 61 فیلنامەی زانستی

22– کارێکی گەورە لە باسی ئیدیۆم لە زمان و فەرهەنگ نووسیی کوردیدا ،گ.(ڕۆشـنبیری نـوێ) ، ژ 84 ، بەغدا ، 1981 ، ل 1 – 4 .

23– مووردووی ماڵاوسێ مەگەر بـە شـەو بکرێتـە مـل ،گ.(نووسـەری کـورد) ، ژ 9 ، خـولی دووەم، بەغدا، 1982، ل 51– 74 .

24– کرداری کارا دیار و کرداری کارا بزر لە زمانی کوردیدا ،گ.کۆڕی زانیاری کورد ، بەرگی بیست و پێنجەم و بیست و شەشەم ، ل 66 – 97 .

25–بنەما سەرەکییەکانی زمان،گ.کۆڕی زانیاری کورد، بەرگی بیست و سێیەم و بیست و چـوارەم، ل 78 – 91 .

26– کورتەیەکی مێژوویی نووسینی کوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی ،گ.کۆڕی زانیـاری کـورد ، بـەرگی هەشتەم ، ل 66 – 120 .

27– گیروگرفتەکانی ڕێنووسی کوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی ،گ.کۆڕی زانیاری کورد ، بەرگی نۆهـەم ، ل 16 – 77 .

28– پێداچوونەوەیەکی هەندێ بیروڕای زمانەوانی مامۆستا مەسعوود محەمەد ،گ.(ڕۆشنبیری نوێ) ، بەشی یەکەم ، ژ 90 ، کانوونی دووەم و شوباتی 1982 ، ل 10 – 15 . بەشـی دووەم ، ژ 92 ، ئایاری 1982 ، ل 16 – 18 .

29– ڕێنووسـی کـوردی لـە ڕۆژنامـەی (تێگـەیشـتنی ڕاسـتی) دا ، (،گ،کۆڕی زانیـاری عێـراق – دەستەی کورد) ، بەرگی دەیەم ، بەغدا ، 1983 ، ل 76 – 132 .

30- ڕێنووسی کوردی لە ڕەگ و ڕیشەوە ،گ.(کاروان) ، ژ 4 ، کوردستان – هەولێر ، کانوونی دووەمی 1983 ، ل 39 – 47 .

31- چەند وشەیەك دەربارەی (لەگەڵ دەنگسازیی کوردیدا) ،گ.(بەیان) ، ژ 90 ، بەغدا ، ئەیلوولی 1983 ، ل 62 – 69 .

32- چی تریش لە بارەی زمانی کوردییەوە نووسراوە ، ،گ،(کاروان) ، بەشی یەکەم ، ژ 23 ، کوردستان – هەولێر ، ئەیلوولی 1984 ، ل 14 – 26 .

33- هەوڵێکی مەزنی نوێ لە جیهانی فەرهەنگ نووسی کوردیدا ،گ.(کاروان) ، ژ 17 ، شوباتی 1984 ، ل 22 – 29 .

34-چۆنیەتی لکانی جێناوی کەسیی لکاو بە کردارەوە لە دیالێکتی خوارووی کوردیدا ،گ.(ئۆتۆنۆمی) ، بەشی یەکەم ، ژ 2 ، ساڵی نۆیەم کوردستان – کوردستان – هەولێر ، 1985 ، ل 112 – 123 . بەشی دووەم ، ژ 3 ، ساڵی نۆیەم ، کوردستان – هەولێر ، 1985 ، ل 72 – 81 .

ذیاننامەی زانستی

.105-

35- جێناوی کەسیی لکاو لە دیالێکتی کرمانجیی خوارووداا ،گ.(کاروان) ، بەشی یەکەم ، ژ 33 ، کوردستان – هەولێر ، حوزەیرانی 1985 ، ل 27 – 38 . بەشی دووەم ، ژ 34 ، کوردستان – هەولێر ، تەمووزی 1985 ، ل 16 – 25 .

36- جێناوی کەسیی لکاو لە دیالێکتی کرمانجیی ژووروودا ،گ.(کاروان) ، ژ 38 ، کوردستان – هەولێر ، تشرینی دووەمی 1985 ، ل 13 – 20 .

37- جێناوی کەسیی جودا لە زمانی کوردیدا ، (،گ،کۆڕی زانیاری عیراق – دەستەی کورد) ، ب 12 ، بەغدا ، 1985 ، ل 45 – 95 .

38- بە زمانی رووسی چ لەبارەی زمانی کوردییەوە نووسراوە ،گ.کۆڕی زانیاری کورد ، بەرگی شازدەهەم و حەڤدەهەم ، ل 56 – 90 .

39-کورتە هەڵسەنگاندنێکی ئەو کارانەی لە مەیدانی لێکۆڵینەوەی (جێناوی کەسیی لکاو) دا کراون ،گ.(کاروان) ، ژ 19 ، شوباتی 1985 ، ل 22 – 33.

40- بیبلیۆگرافیای وتاری زمانەوانی لەبارەی زمانی کوردییەوە لە،گ،ە کوردی و بێگانەکانی ساڵانی 1940-1970 دا.

– بەشی یەکەم ،گ.(رۆشنبیری نوێ) ، ژ(105)ی ئادار، س (1985)، ل 121-134.

41-بەشی دووەم ،گ.(رۆشنبیری نوێ) ، ژ(106)ی حوزەیران ، س (1985)،ل 90-102.

42- پلەکانی ئاوەڵناو لە زمانی کوردیدا ،گ.کۆڕی زانیاری کورد ، بەرگی هەژدەهەم و نۆزدەهەم ، ل 356 – 396 .

43- کێشەی جێنا و ،گ،(رۆشنبیری نوێ) ، ژ(109)، س(1986)، ل 216-228.

44- جێناوی خۆیی لەزمانی کوردیدا ،گ.(رۆشنبیری نوێ)، ژ (111) ، س(1986) ، ل161-168.

45-نووسینی کوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی ، ئەمینداریێتی گشتی ڕۆشنبیری و لاوانی ناوچەی کوردستان ، کوردستان – هەولێر ، 1986 .

46- تایبەتێتیی ژمارە لە زمانی کوردیدا ،گ.کۆڕی زانیاری کورد ، بەرگی بیست و یەکەم و بیست و دووەم ، ل 158 – 204 .

47-ڕێزمانی کوردی ، بەرگی یەکەم (وشەسازی)، بەشی دووەم (جێناو) ، دەزگای ڕۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی ، بەغدا ، 1987.

48-لە بواری فەرهەنگ نووسیی کوردیدا، ئەمینداریێتی گشتی ڕۆشنبیری و لاوانی ناوچەی کوردستان ، بەغدا ، 1987 .

49- کورتە هەڵسەنگاندنێکی شەش کار لە لێکۆڵینەوەی (ئاوەڵناو)دا ،گ.(ڕۆشنبیری نوێ)، ژ(117)ی ئادار، س(1988) ل36-.45.

50- جۆرەکانی ئاوەڵناو لەڕووی واتاوە ، گ. ڕۆشنبیری نوێ، ژ (119)، ئەیلوولی (1988)، ل99-105 .

51- ئاوەڵناو بەشە ئاخاوتنێکی سەربەخۆیە،گ.(رۆشنبیری نوێ) ژ(118)، س(1988)، ل99

52- ژمارە وەك بەشێك سەربەخۆی ئاخاوتن و جۆرەکانی ژمارە لە زمانی کوردیدا،گ.(رۆشنبیری نوێ) ژ(124)ی کانونی یەکەم ،س(1989)، ل96-.116.

52-ڕابەری سەرچاوە لەبارەی زمانی کوردییەوە ، دەزگای ڕۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی ، بەغدا ، 1989 .345 ل.

53- وشەسازی ،گ.(رۆشنبیری نوێ)ژ(121ی ئادار، س (1989) ، ل 60 -.71.

54- ئاوەڵکردار لەڕووی واتاوە ،گ.(رۆشنبیری نوێ)، ژ(125) ،س(1990)، ل93-.100.

55- ئاوەڵکردارو جۆرەکانی ،گ،(رۆشنبیری نوێ)، ژ(127)، س (1991)، ل63-78.

56- کرداری یاریدەدەر لەزمانی کوردیدا ،گ.(رۆشنبیری نوێ)، ژ(129) ،س (192) ، ل9-.17.

57-ڕێزمانی کوردی ، بەرگی یەکەم (وشەسازی) ، بەشی سێیەم (ئاوەڵناو) ، کۆڕی زانیاری عێراق – دەستەی کورد ، بەغدا ، 1992 .

58- ئەو کارانەی ڕێژەیان لەدەستوور لادەدەن،گ.(رۆشنبیری نوێ) ژ (131) ، س(1993)، ل 25-.33

59-کرداری کارا دیار و کرداری کارا بزر لە زمانی کوردیدا ، کۆڕی زانیاری عێراق – دەستەی کورد ، بەغدا ، 1994 .

60- وتاری کارپۆلین کردن بەپێی ڕۆنان و چەند سەرنجێك،گ.(رۆشنبیری نوێ)ژ (139) ،

س(1997)، ل 8-19.

61- چاوگ و کێشەی کردار لەزمانی کوردیدا،گ.(ڕۆشنبیری نوێ)، ژ(140) ، س (1998) ، ل12-21.

62- ڕەخنەی ناڕەختە ، بەرگی یەکەم ، کوردستان - سلێمانی ، 1998 .

63-سەرەتایێکی زمانناسی ، وەرگێڕانی لە ڕوسییەوە بۆ سەر کوردی ، بەرگی یەکەم ، کوردستان - سلێمانی ، 1998 .

64- ڕێزمانی کوردی ، بەرگی یەکەم (وشەسازی) ، بەشی چوارەم (ژمارە و ئاوەلکردار) ، کۆڕی زانیاری عێراق - دەستەی کورد ، بەغدا ، 1998

65- ڕەخنەی ناڕەختە ، بەرگی دووەم ، کوردستان - سلێمانی ، 1999 .

66- بنج و بناوانی هەندێ وشە ، بەشی یەکەم ، بەغدا ، 2000 .

67-دیاردەکانی دەنگی (د) لە شێوەی سلێمانیدا ، بەغدا ، 2000 .

68- زمانی کوردی و خەوشی هەندێ وشە و زاراوەی نوێ ، بەشی یەکەم ، بەغدا ، 2000 .

69-ڕێزمانی کوردی ، بەرگی یەکەم (وشەسازی) ، بەشی پێنجەم (کردار) ، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم ، کوردستان - سلێمانی ، 2000 .

70-بەرهەمە زمانەوانییەکانم ، نووسین و وەرگێڕان ، بەرگی یەکەم ، کوردستان - سلێمانی ، 2002 .

71-بەرهەمە زمانەوانییەکانم ، نووسین و وەرگێڕان ، بەرگی دووەم ، کوردستان - سلێمانی ، 2004 .

72-فەرهەنگی زاراوەی زمانناسی کوردی - عەرەبی - ئینگلیزی ، کوردستان - سلێمانی ، 2004 .

73-بەرهەمە زمانەوانییەکانم ، نووسین و وەرگێڕان ، بەرگی سێیەم ، کوردستان - سلێمانی ، 2005 .

74- ڕێزمانی کوردی، بەرگی یەکەم (وشەسازی)، بەشی دووەم (جێناو)، دەزگایی ڕۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی، بەغدا، 1987.

75- ڕێزمانی کوردی، بەرگی یەکەم (وشەسازی)،بەشی سێەم (ئاوڵناو)، کۆڕی زانیاری عێراق- دەستەی کورد، بەغدا، 1992.

76- ڕێزمانی کوردی، بەرگی یەکەم (وشە سازی) ،بەشی چوارەم (ژمارەو ئاوڵکردار) کۆڕی زانیاری عێراق- دەستەی کورد، بەغدا، 1998 .

77- نووسینی کوردی بەئەلف و بێی عەرەبی، ئەمینداریێتی گشتی ڕۆشەنبیری لاوانی ناوچەیی کوردستان، کوردستان - هەولێر، 1986.

78- لە بواری فەرهەنگی نووسنی کوردیدا، ئەمینداریێتی گشتی ڕۆشەنبیری لاوانی ناوچەیی

کوردستان، بەغدا، 1987.

79-ڕەخنەی ناڕەختە، بەرگی یەکەم، کوردستان - سلێمانی، 1988.

80- ڕابەری سەرچاوە لەبارەیی زمانی کوردییەوە،دەزگایی رۆشنبیری و بلاوکردنەوەی کوردی، بەغدا، 1989.

81-ڕێزمانی کوردی، بەرگی یەکەم،وشەسازی،، بەشی سێیەم،ئاوڵناو،، کۆڕی زانیاری عێراق دەستەی کورد، 1992.

82- کرداری کارادیار و کرداری کارابزر لە زمانی کوردیدا ، کۆڕی زانیاری عێراق- دەستەی کورد، بەغدا، 1994.

83- ڕەخنەی ناڕەخنە، بەرگی یەکەم، کوردستان - سلێمانی، 1998.

84- سەرەتاییێکی زمانناسی، وەرگێڕانی لەڕوسییەوە بۆ سەر کوردی، بەرگی یەکەم، کوردستان - سلێمانی، 1998.

85-ڕێزمانی کوردی، بەرگی یەکەم،وشەسازی،، بەشی چوارەم،ژمارەو ئاوەلکردار،، کۆڕی زانیاری عێراق- دەستەی کورد، بەغدا، 1998.

86-واتە واتەو ورێنەی وریا، کوردستان - سلێمانی، 1999.

87- ڕەخنەیی ناڕەختە، بەرگی دووەم، کوردستان - سلێمانی، 1999.

88- بنج و بناوانی هەندێ وشە، بەشی یەکەم، بەغدا، 2000.

89- دیاردەکانی دەنگی (د) لەشێوەی سلێمانیدا، بەغدا، 2000.

90- زمانی کوردی و خەوشی هەندێ وشەوزاراوەی نوێ، بەشی یەکەم، بەغدا، 2000.

91- ڕێزمانی کوردی، بەشی یەکەم،وشەسازی،، بەشی پێنجەم،کردار،، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، کوردستان - سلێمانی، 2000.

92- فەرهەنگی زاراوەی زمانناسی کوردی - عەرەبی- ئنگلیزی،کوردستان - سلێمانی 2004.

93- بەرهەمە زمانەوانییەکانم ، نووسین و وەرگێڕانی، بەرگی یەکەم، سلێمانی ، 2002 .

94-بەرهەمە زمانەوانییەکانم، نووسین و وەرگێڕانی، بەرگی دووەم، سلێمانی، 2004 .

95- بەرهەمە زمانەوانییەکانم، نووسین و وەرگێڕانی ، بەرگی سێیەم، سلێمانی، 2005 .

97- مشتێك لە فرۆفیلی کتێبی (چەند ئاسۆیەکی تری زمانەوانی)، بەغدا، 2005.

98- لە نۆژەنکردنەوەی لە مەڕ کێشەی نیگاری هەندێ دەنگ، گ. کوردلۆژی، ژ(1) ، 2008، ل-33.

99- لێکۆاینەوەی مارکییانە لەبارەی پەیدابوونی زمانەوە، ئاسۆ، ژ(474)، چوارشەممە2007/7/4، ل 14 .

100- زمانناسی و فەلسەفە، ڕ. ئاسۆ، ژ(479)،سێشەممە2007/7/10، ل14 .

101- بۆچی زمان بەدیاریدەیێکی سروشتی دانانرێت؟ ،ڕ. ئاسۆ، ژ(480)، چوارشەممە 7/11/

2007، ل.14
102– ترازانی زمان و نزیك كەوتنەوەی زمـان، ڕ. ئاسـۆ، ژ(481)، پێـنج شـەممە 2007/7/12، ل14 .
103– خەوشی وشەی زانكۆ، ڕ. ئاسۆ، (501)، چوارشەممە 2007/8/22 ، ل 12 .
104–زمانی كوردی لەبەر ڕۆشنایی فۆنەتیكدا،بەغدا،چ.كۆڕی زانیاری كورد،1976، 85 ل.
105–مێژووی فەرهەنگنووسی كوردی شێوازی دانانی فەرهەنگی رووسی– كـوردی، 1972، نامـەی دكتۆرا.

سەرنج:

1ـ خوێنەر و توێژەری كورد دەتوانن سوودێكی زۆر لەم بیبلۆگرافیایە ببینن بۆ توێژینەوەكانیان.

2ــ لەبـەر ئـەوەی گۆڤارەكـەمان تایبەتـە بـە زمـان، بۆیـە تـەنها بەرهەمـە زمانەوانییـەكانی (د. ئەورەحمان)مان خستەڕوو و نەچووینە سەر بابەتەكانی ئەدەب و مێژوو …… هتد.

وەرگێڕان

زمان و بیر

و: نەریمان خۆشناو

یەكەم: پێناسەی هەردوو وشەی ناونیشانەكە:

أـ زمان: (ئیبن سیدە) زمانی بەوە پێناسە كردووە ،كە چەند دەنگێكە هەر نەتەوەیەك گوزارشتی بـۆ پێویستیەكانی خۆی پێ دەكات.[1] زانایانی دیش سەبارەت بە زمان گوتویانە ((زمان ئەو ئاخاوتنەیە كە هۆزەكان لەسەر دەربڕینی ڕێك كەوتوونە)).[2]

هەرچی زمانەوانی هاوچەرخیشە، زمان بەوە پێناسە دەکات کە سیستەمێکی دەنگی ئەوتۆیە کە لە بنەڕەتدا لە هێمای زاراوەیی پێك دێت و تاکەکانی کۆمەڵگا بۆ دەربڕینی سۆز و ئەندێشەکانی خۆیان بەکاری دەهێنن. [3]

ئێمەش لەمەڕ ئەم پێناسانە سێ هەڵوەستە دەکەین، یەکەم هەڵوەستەمان لەگەڵ گوزارشتی پێکهاتەیەکی دەنگی کە ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە زمان دەبێ (درکاو)بێ، چونکە پێناسەکە خۆی ئاماژە بۆ ئەوە دەکات، یان دەبێ (نووسراو) بێت ئەویش بە بەکارهێنانی هێما گەلێك کە ئاماژەی ڕوون و ڕەوان بۆ دەنگەکان بکات. هەرچی وشەکەشە لە ڕووی زاراوەییەوە کە دووەم هەڵوەستەیە، مانای ئەوەیە کە هیچ هۆکارێك یان پەیوەندیەکی هۆکارانە لە نێوان شێوازی وشە یان پێکهاتەیەك بە واتاکەیەوە لە ئارادا نییە، چونکە گەر ئەم پەیوەندیە هۆکارئامێزە لە ئارادا هەبوایە ، ئەوا بۆ نموونە گەر قەلەمێك پیشانی عەرەبێك و چینییەك و ڕووسیەك و ئەمریکیەك بدەین و لێیان داوا بکەین کە ناوی بەرن ، ئەوکات هەموو یەك ناوی دەدەنێ، یان هەر نەبێ چەند ناوێك دەڵێن کە هاوشێوە و نزیکی یەکدی بن، بەڵام مەسەلەکە لە راستیدا وانییە، چونکە هەرشتێك لەوانەیە لەناو خودی زمانەکەدا دوو ناوی جودای لە دوو شێوازی جیادا هەبێت ، بۆنموونە قەلەم لە شێوازی سعودیدا پێی دەڵێن (مرسمە) و لە شێوازی میسریشدا پێی دەڵێن (قەلەم ڕەساس)، وا دەردەکەوێ کە بیرۆکەی نەبوونی پەیوەندیەکی هۆکارانە لە نێوان شت و ناوەکەی تۆزقاڵێك نامۆیی و سەرسورهێنەر بێ، هۆی ئەم نامۆیی و سەرسوڕهێنەش بۆ ئەو پەیوەندیە تۆکمەیە دەگەڕێتەوە کە لە هزرماندا لە نێوان شتەکە و ناوەکەیدا هەیە، هەڵوەستەی سێیەم و کۆتاییشمان لەگەڵ وشەگەلی پێناسەکەیە سەبارەت بە گوزارشتی (بیر و سۆزەکان)ە، کە لە پێناسەکەدا هاتووە ، لێرەدا ئاماژەیەکی خێرا بۆ ئەوە دەکەم کە زمان وەزیفەی دی هەیە، جگە لە گواستنەوە و ئاڵوگۆڕکردنی بیر و سۆز، واتە (کردەی گەیاندن)، لەوانەشە لەهەموو ئەو وەزیفانە گرنگتر وەزیفەی ئەندێشەیی بێ کە لەم وتارەدا خوازیاری ڕوونکردنەوەین ، لێرەشدا ئاماژە بە شتێك دەکەین کە بەناو (زمانی بیر)ەوە ناسراوە کە زمانێکە هەر کەسێك کاتێك بەکاری دەهێنێ ،کە بە تەنها بێ و لەگەڵ خۆیدا قسەی پێ دەکات.

مەرجیش نییە کە زمانی بیرکردنەوە هەروەك یەکەم زمانی ئەو کەسە بێت، لەوانەیە زمانی زگماکی کەسێك زمانی عەرەبی بێت، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لەوانەیە بە زمانی ئینگلیزی بیربکاتەوە، چونکە ئەو زمانە خۆی بەسەر بیرکردنەوەیدا سەپاندووە یان لەوانەیە ماوەیەکی درێژ لەناو ئینگلیزدا ژیابێ، یان لەبەر ئەوەی بەشێکی زۆری خوێندنی بەو زمانە بووبێ[4] ، من لەو بیروڕایەدام ئەم حاڵەتە دووچاری ئەو کەسانە دەبێ کە لەزانستێکدا بە زمانێکی بیانی پسپۆڕ دەبن، لەو باوەڕەشدام کە پێچەوانەی ئەم حاڵەتە دووچاری ئەو قوتابیانە دەبێت کە بە زمانی ئینگلیزی دەنووسن کەچی بەزمانی عەرەبی بیردەکەنەوە، چونکە ئەو قوتابیانە ئەو شتانە وەردەگێڕن بۆ زمانی ئینگلیزی کە

بەزمانی عەرەبی لە هزر و بیریاندا چەسپیون، بگرە هەندێك لەو قوتابیانە وتارەکە بە عەرەبی دەنووسن پاشان وەری دەگێڕنە سەر زمانی ئینگلیزی.

ب ـ **بیر:** فەرهەنگی (الوسیگ) کە لەچاپکراوەکانی (کۆڕبەندی زمانەوانی عەرەبی)ە لە قاهیرە، بیر بەوە پێناسە دەکات کە بەکارهێنانی تواناکانی عەقڵە لە شتە زانراوەکان بۆ گەیشتن بەشتە زانراوەکان، لەکاتێکدا بیرکردنەوە پێناسە دەکرێت کە بەکارهێنان و جوڵاندنەوەی عەقڵە بۆ چارەسەرکردنی گرفتەکان.

ئەم دوو پێناسەیەش ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە بیر فراوانتر و گشتگیرترە لە بیرکردنەوە، هەمان ئەو فەرهەنگە ئاماژە بۆ (کردار)ی بیری کردەوە دەکات، بەو ئیعتیبارەی کە رۆچوونە لە بەکارهێنانی بیرکردنەوەکە.جگە لەوەی کە ئەم وشەیە بەشێوازە رۆچووەکەی زیاتر بەکاردەهێنرێت هەر ئەم مانایەشە کە (فەرهەنگی وشەکانی قورئانی پیرۆز) ئاماژەی بۆ دەکات کە لەلایەن کۆڕبەندی زمانەوانی عەرەبیەوە لە قاهیرە دەرچووە، کە وشەی (بیری کردەوە)ی یەکجار تیادا هاتووە، (إنهُ فكرَّ وقدَّر) (ئایەتی 18 لە سورەتی المدپر) ، وشەی (ئێوە بیردەکەنەوە)ش سێ جار (لعلكم تتفكرون) ئایەتی (19) البقره ، (وتتفكروا)بیرکرنەوەش بەهەمان شێوە یەکجار هاتووە ئایەتی(46)ی سورەتی (سبأ) ، و وشەی (یتفكرون) (11) جار و وەکو (یتفكرون في خلق السموات والأرچ) ئایەتی (191)ی سورەتی (ئاڵ عمران) و (یتفكروا) دووجار هاتووە، وەکو (أو لم یتفكروا) کە لە ئایەتی (184) سورەتی (اعراف) دایە.

ج ـ پیتی (و): ئەم پیتە بە تەنهایی بە پازدە شێوە بەکاردەهێنرێت ،لەوانە (واو)ی (عەتف- بەستنەوە) ماناکەشی کۆکردنەوەیەکی ڕووتە، واتە شتێك دەخاتە سەر شتەکەی دی کە لەگەڵیدایە ،وەکو بۆ نموونە (فانجیناه وأصحاب السفینه)، واتە خۆی و خاوەنانی کەشتیەکەمان ڕزگارکرد، بەهەمان شێوە شتەکە دەخاتە سەر شێوەی خۆی ، وەکو (ولقد أرسلنا نوحاً وابراهیم)، واتە : نوح و ئیبراهیمان وەك پێغەمبەر نارد، یان دەیخاتە سەر دواوەی خۆی ، وەکو (كڑلك یوحی الیك والی الڑین من قبلك)[5] ، واتە بەهەمان شێوە سروشت بۆ تۆ و بۆ ئەو پێغەمبەرانەی پێش تۆش دەنێرێت.

جا (واو)ی عەتف کردن (15) تایبەتمەندی لە خۆ گرتووە کەلە پیتەکانی دی (عەتف)دا بەدی ناکرێت، لەو تایبەتمەندیانە وەرگرتنی سێ حاڵەت لەلایەن (مەعتوفەکەیەوە) کە ئەمانە:

عەتفی شتێك لەسەر ئەو شتەی کە لەگەڵیایەتی، و عەتف لەسەر پێشو و عەتف لەسەر ئەو شتەی کە لە پاش خۆیدا دێت، ئەم تایبەتمەندیەش پرسیارێکی سەرەکیمان بۆ ڕوون دەکاتەوە کە ئەمەیە: ئایا زمان لەگەڵ بیردا هەماهەنگە و هاوشانەیان لە پێش یان لە پاشگریدا دێت؟ ئەم پرسیارە هەندێك لە زمانەوانان و دەروونناسان هەوڵی وەلامدانەیان داوە؟ ئێستاش دێینە سەر باسکردنی هەندێك لەو وەلام و کۆششانە.:

دووەم: کامیان لە پێشترە زمان یان بیر

دەروونناسان لەسەر وەڵامی ئەم پرسیارە ناکۆکن، (گلبرت رایل) پێی وایە کە تەنانەت بیرکردنەوە وا پێویست دەکات کە پێش ئەو بیرکردنەوەیە ، مرۆڤ بەدەنگ بەرزی فێر بووبێ قسەبکات، جابۆ ئەم بۆچونەی خۆی ئەو بەڵگەیە دەهێنێتەوە کە منداڵ بۆ یەکەمجار پێش هەموو شتێك زمان فێر دەبێ ، واتە پێش ئەوەی کە لەگەڵ خۆیدا بیربکاتەوە ، فێری زمان دەبێ .[6]

کەچی هەندێك دەروونناسی دی وەکو (جین بیاجیە) پێیان وایە کە گەشەسەندنی زمانەوانی لە پاش گەشەی بیرو هزری منداڵدا دێت، چونکە بیر بە سەربەخۆیی لەلای منداڵ گەشە دەکات [7] ، هەروەها (بیاجیە) باسی ئەوە دەکات کە منداڵ ناتوانێت گوزارشتەکانی ئاخافتن پێش تێگەیشتنی چەمکە سەرەکیەکەی ئەو گوزارشتەدەربڕێ ، بەو مانایەی کە منداڵ گوزارشتەکانی وەکو (هەفتەی داهاتوو) (پارە) (مردن) تێ ناگەن.[8]

بەڵام دەروونناس (ڤیجۆتسکی) [9] پێی وایە کە بیرکردنەوەو زمان لە دوو چالاکی جوداوە دەست پێ دەکەن، و بیرکردنەوەی منداڵی بچکۆڵە لە بیرکردنەوەی ئاژەڵ دەچێ ، چونکە بەبێ زمان ئەو بیرکردنەوەیە ئەنجام دەدرێ! جا نمونەی ئەو حاڵەتەش لەو منداڵەدا بەرجەستە دەبێ کە هێشتا قسەکردن فێر نەبووە کەچی دەتوانێت هەندێك گرفتی سادە چارەسەر بکات وەکو شت وەرگرتن و خواردن و دەرگا کردنەوە (واتە بیرکردنەوە بەبێ قسەکردن).

لەلایەکی ترەوە دەنگەکانی (تەتەڵەکردن) لەلای منداڵ ،قسەکردنێکی بێ بیرکردنەوەیە، کە بۆ بەدەستهێنانی هەندێك مەخسەدی کۆمەڵایەتی ئاراستەی دەکات ، وەکو سەرنج راکێشانی دەوروپشت بۆ لای خۆی و شادی بەخشین بەوانی دی واتە (ئاخافتن بەبێ بیرکردنەوە).

تاکە خاڵی هەستیاریش لە پەیوەندی بیرکردنەوە بە زمانەوە لە کاتێکدا ڕوودەدات کە منداڵ دەگاتە تەمەنی دووساڵان ، لەم تەمەنەدا دەبینین کە چەماوەی ئەو بیرکردنەوەیەی کە پێش زمان دەکەوێت و چەماوەی ئەو زمانەی کە پێش بیرکردنەوە دەکەوێت هەردووك بەیەك دەگەن و پەیوەست دەبن بەیەکەوە ، بۆ ئەوەی جۆرێکی تازەی ئاکار و ڕەفتار دەست پێ بکات ، کە بیرکردنەوەی تیادا زارەکی بێت و قسەکانیشی تیادا مەعقول بن (ئەم حاڵەتەش بۆ ئاژەڵ دروست نابێت کە بیرکردنەوە و زمان لەلای دووسیستەمن بە سەربەخۆیی دەمێننەوە، ئەم بابەتەش لە کاتی باسکردنی (ئایا ئاژەڵ بیردەکاتەوە)[10] باسی دەکەین.

پێویستە بزانین کە تاکو تەمەنی حەوتساڵی منداڵ ناتوانێت هەردوو ئەرکی ناوەخۆیی (بیرکردنەوە)و دەرەکی (گەیاندن)ی زمان لەیەك جودا بکاتەوە، بەمشێوەیە دیاردەی قسەکردن لەسەر خود سەرهەڵدەدات[11] ، شتێکی نوکتەئامێزە گەر لێرەدا ئاماژە بەوە بکەین کە هەندێك

کەسی گۆشەگیر جاری وا هەیە لەگەڵ خۆیاندا قسە دەکەن، قسەکانیان تـوانج تێگرتنـە بـۆ مـەرام و کردارەکانیان.

سێیەم : ئایا دەتوانین بەبێ زمان بیربکەینەوە

هەروەکو چۆن زانایان سەبارەت بە زمان و بیرکردنەوە ناکۆکن کە کامیان لە پـێش ئەویتریانەوەیـە ، بەهەمان شێوە سەبارەت بەم مەسەلەیەش هەردوو ڕای جیاوازیان هەیە، هەریـەك لـە خاوەنـانی ئـەو دوو ڕایە بەڵگە و سەلماندنی خۆیان هەیە :

گروپـی یەکـەم کـە لـە زانـا دێرینـەکان (ئـەفلاتۆن) و لـە زانـا هاوچـەرخەکانیش (جـۆن واتسـۆن) نوێنەرایەتیان دەکات ، ئـەم گرووپـە زانایـە پێیـان وایـە کـە بیرکردنـەوە لـە زمانێکـدا ڕوودەدات کـە ئاخاوتن و پێکهاتەکانی بێ دەنگ بێ، هەروەك بڵێی کە کەسێك گفتوگۆ و ووتووێـژ لەگـەڵ کەسـێکی تردا بکات[12].ئەمەش مانای وایە کە فێربوونی زمان مەرجێکە بۆ بوونی توانای بیرکردنەوەی مرۆڤ.

هەرچی گرووپەکەی تریشە کە (هۆتسینۆ فندلر) نوێنەرایەتی دەکات ، پێی وایە کـە فێربـوونی زمـان مەرجێکی چەسپاو نییە بۆ پەیدابوونی بیرکردنەوە[13].

جا بۆ ئەم زانیاریە ئەو بەڵگەیە دەهێنێتەوە کە کەسێکی کەڕولاڵ توانای بیرکردنەوەی هەیە، چونکە هەست بە دەوروپشتی خۆی دەکات و بڕیار وەردەگرێت و لەوانەشە گۆڕانکاری بەسەر بیروڕای خۆیدا بێنێت، کەچی زمانیش نازانێت و ناتوانێت قسە بکات، و بگرە لـە منداڵیشـەوە تەنانـەت یـەك وشـەی نەبیستووە و نەیوتووە.

جا (فندلن) نموونە بە ئافرەتێکی ئەمریکی دەهێنێتەوە ، کە ناوی (هێلین کیلەر) بوو ، لـە منداڵیـەوە کەڕولاڵ و کوێر بوو بە یارمەتی بەخێوکەرەکەی توانی خوێنـدن و نووسـین فێـر ببێـت و بەڵگەنامـەی بەکالۆریۆسیش بەدەست بێنێت ، پاشانیش ببێتە نووسەر و توێژەر و وانەبێژ.

هەروەها (فێرس) لە پەرتوکەکەی خۆیدا کە بە ناوی (بیرکردنەوە بـەبێ زمـان : واتـا دەروونییـەکانی کەڕان)ەو لە ساڵی (1966) دەرچووە، ئاماژە بەوە دەکات کە منداڵە کـەڕەکان هـیچ جیاوازیـەکیان لەگەڵ منداڵە ئاساییەکاندا نییە لە ڕووی چالاکیی مێشکەوە، جگە لەوەی کە گەشەسەندنی مێشکیان لە هەردوو حاڵەتدا هەر هەمان ئەو حاڵەتـە بنەڕەتیانـەن کـە منـداڵ لـە بـەرایی ژیانـدا پێیانـدا تێپـەڕ دەبێت، هەرچەندە لە هەندێ حاڵەتدا ڕێژەی گەشەسەندن سەبارەت بە کەڕەکان سست تـرە، بـەڵام لەوانەشە کە ئەم سست بوون و لاوازییە بۆ زمانەکە نەگەڕێتەوە بەو ڕێژەیەی کـە بـۆ نوقسـتانییەکی گشتی بگەڕێتەوە لە لێهاتوویی و بەڵەد بوون بە ژینگە یان شارەزایی لەو بارودۆخەی کە زۆر منداڵانی کەڕ تیادا پەروەردە دەبن، بۆیە (فێرس) گەیشتە چەند دەرئەنجامێکی وێکچوو سەبارەت بە حاڵـەتی کەڕی لەناو باڵغەکان.[14]

هەروەها زمانەوانی ئەمریکی (لانجاکار) ئاماژە بە چەند جۆرێکی بیر دەکات کە لەوانەیە بەدەر لە حاڵەتی زمان نەشونما بکات، بەڵگەش لەسەر ئەوە ئارەزووی گوزارشت کردن لە بیرۆکەیەك لە کاتێکدا کە نەتوانێ لە چەند وشەیەکدا فۆرمەلەی بکەیت (ئەمەش وێکچوونی حاڵەتی یادکردنی کەسێکە کە بیناسین). جاگەر بیرکردنەوە بەبێ زمانەوانین ساغ بووایە ئەم گرفتە هەر لە بنەڕەتەوە سەری هەڵنەدەدا[15].

دیسانەوە گرفتێکی پێچەوانەش ڕوو دەدات گەر مرۆڤ دەست بەقسەکردن بکات، پێش ئەوەی ڕوو لە بیرکردنەوە بکات ، لەگەڵ هەموو ئەو هەستە بزوێنەرەی کە دەینێتەوە[16] ، هەموو ئەو قسانەی کە زانا و هونەرمەندە گەورەکان سەبارەت بە هزرو بیری داهێنانکارانەیان گوتوویانە ئەمە دەسەلمێنێت کەوا هەموو بیرۆکەیەك یان گرفتێك بۆ ماوەیەکی دیاریکراو لە داینگەی مێشکدا دەمێنێتەوە پێش ئەوەی وەکو چارەسەرێکی کتوپڕ لە جیهانی دەرەوەدا دەربکەوێت، پاشانیش ئەو هونەرمەندە داهێنانکارە سەختیەکی زۆر لە فۆرمەلەکردنی دەرئەنجامی بۆچونەکانی خۆی دەبینێت.

(ئەلبێرت ئەنشتاین) دەڵێ: وشەکانی زمانێك چ نووسراو و چ درکاو لەوەناچێ ڕۆڵێك لە بواری ئالیەتەکانی بیرکردنەوەی تایبەتدا ببینن. هەروەها باسی لە هێما و ئاماژەگەلێکی دیاری کراو و وێنەی ڕوون و ئاشکرا یان تەماوی دەکات کە لەپاشاندا شیمانەی فۆرمەلەکردن و پەیوەست کردنی نێوان توخمەکانی خودی ئەو بیرکردنەوەی لێ دەکرێت[17].

هەروەها هەندێك لە میوزیکژەنان دەڵێن ئەو ئاوازانەی کە دەیهۆننەوە پێش ئەوەی کە بە ئامێری مۆسیقا لێی بدەن ، دەتوانن گوێی لێ رابگرن، بگرە پێش ئەوەی کە وەك (نۆتە) لەسەر کاغەز بینووسن ، ئەو پارچە ئاوازە مۆزیکە لەلایان بەرجەستەیە، دەشتوانین ئەم چالاکیەی بیرکردنەوە بەبیرکردنەوەی نازمانەوانی یان پێش زمانەوانی ناوزەند بکەین.

لەوانەیە ئەم جۆرە بیرکردنەوەیە بێ کە وای لە (بێتهۆڤن) کردبێ کە پاش کەڕبوونیشی هەر توانی تاکو کۆتایی ژیانی لە هۆنینەوەی ئاوازی مۆزیك هەر بەردەوام بێت[18].

زانایانیش بەشێوەیەکی گشتی کۆکن لەسەر ئەوەی کە زمان و وشەکان تاڕادەیەکی زۆر ئاسانکاری بۆ چەند جۆرێکی تایبەتی بیرکردنەوە دەکەن، ئەویش لە ڕێگەی پێشکەشکردنی چەندەها هەمبەربوون و ئاماژەگەلێك کە بەسانایی بەکاردەهێنرێن، ئێمە هەموو بیرۆکەیەکی باشمان سەبارەت بە ماتماتیك هەیەو دەزانین چۆن هاوکێشەکانی (دابەشکردن)و (جاران) و (کەم کردن) بەکاربێنین، وشەکەش (ماتماتیك) وەك زاراوە دەزانین کە وەك ئاماژەیەك بۆ چیۆەیەك بەکاردەهێنرێت ، کە چەمکگەلێکی پەیوەست بەو زانستەی تیا کۆبۆتەوە، کاتێکیش کە بیر لە ماتماتیك دەکەینەوە ئەوا دەتوانین وشەی ماتماتیك وەکو هێمایەك بۆ چالاکیەکانی مێشکمان بەکاربهێنین، کەواتە بەکارهێنانی هێما زارەکیەکان وا لە بیر دەکات کە هەموو حاڵەتەکان ساناتر بێت، بگرە لەوانەیە

هـزری مـرۆڤ بەولایـەدا گـوزەر بکـات کـە هەنـدێك جـۆری بیرکردنـەوە بـەبێ ئـەم هەمبـەر بوونانـە مامەڵـەکردن لەگـەڵی ئاسـان بێـت، بەتایبـەتی لـەبواری بیروبۆچـوونە ڕووت و ڕەهاکـانی وەکـو (دادپەروەری) و (ئازادی) و (پەروەردە)، تەنانەت ئەم چەمکانە لەوانەیـە هـەر پەیدانـەدەبوون گـەر وشەگەلێك نەبوونایە و گوزارشتیان لێ نەکردنایە.[19]

بەڵام چ پەیوەندیەك لەنێوان بیر یان بیرۆکە لەلایەکەوە و ئـەو قسـە و وشـانە هەیـە کـە لەگوزارشت کردن لەو بیرەیان ئەو بیرۆکە دەکەن، لەلایەکی ترەوە، (فیجۆتسکی) وەڵامی ئەم پرسیارە دەداتەوە و دەڵێ (بیر) وەکو (زمان) نییە تا لە چەند یەکەیەکی جودا پێك بێت، چـونکە کاتێـك کـە دەخـوازم ئەم بیرۆکە ((من ئەمڕۆ منداڵێکی پێ خاوسم بینی کە کراسـێکی شـینی لەبـەر بـوو ، لـە شـەقامەکەدا ڕای دەکرد)) تۆماربکەم، دەبینم کە ئەم گوزارشتە لـە چـەند بەشـێکی سشـەربەخۆ پێـك نـەهاتووە، بەڵکو هەموو لە یەك بیرۆکدا کۆبونەتـەوە، بـەڵام لەچـەند وشـەیەکی جـودادا دانـراون ، زۆر جـاریش قسەکەرەکە چەند چرکەیەکی دەوێ بۆ ئەوەی گوزارشت لەیەك بیرۆکە بکات، بیرۆکەکـەش هـەمووی ئەوساتە وەختە لە مێشکیدا چەکەرەی کردووە، بەڵام کـاتی گوزارشـت کـردن لـەو بیرۆکەیـە بەقسـە پێویستە پێشـبخرێ و یـان گەواڵـە هـەورێك بشـوبهێنین کـە وشـەگەلێکی وەك بـاران لێ دەبـارێ[20].

هەروەها لە بواری نمایش کردنی ئەو پەیوەندیەی نێوان زمان و بیر (ئەحمەد عەبدولمەعتی حیجازی) دەڵێت[21]: ناتوانین شارەزاییەکی ڕاستەقینە لە زمان پەیدا بکەین مەگەر لەیەك حاڵەتـدا نـەبێ ، کـە هەسـت بکـەین و بیربکەینـەوە، ئـەو سـۆزەی کـە هەسـتی پـێ دەکـەین یـان ئـەو بیرۆکـەی کـە لـە مەغزامانداپە نیازمەدی بە وشەگەلێك هەیە بۆ ئەوەی لە توێیاندا بەرجەستە بێت و بەدەرکەوێت.

ئێمە لەسەرەتاوە گوزارشت لە هەست و بیروبۆچوونەکانمان بەزمانێکی سادە و ساکار دەکەین، بەڵام لـەو کاتـەدا بۆمـان دەردەکـەوێت کـە ئـەو قسـانەی دەیکـەین بەتـەواوەتی گوزارشـت لـە مـەرام و مەخسەدەکانمان ناکەن، بۆیە جارێکی دی بیردەکەینەوە هەمیشە لە دووبارە چاوپیاخشـانەوەین بـە خوێندنـــەکانمان و گفتوگـــۆ و وتووێـــژەکانمان دووبارەدەکەینـــەوە. بـــەو شـــێوەیەش زەخـــیرەی زمانـــەوانیمان گەشـــەدەکات و زیـــاد دەکـــات، بیروبۆچوونەکانیشـــمان هەرچـــەندە ووردتـــر بێـــت و تایبەتمەندتر بێت، گوزارشتەکانیشمان وردتر دەبێت. بۆ ئـەوەی بگەینـە ئـەو ئاسـتەی کـە وردبـوون تاکە مەبەستمان نەبێ، بەڵکو کۆشش بکەین بۆ ئەوەی زمانەکەمان جوانتر و قەشەنگتر ببێ.

وةرطيَران

چوارەم: چەند تاقیکردنەوەیەکی تایبەت بە پەیوەندیەکانی زمان و بیر:

1- هەردوو زمانەوان کیرتز و هۆڤلاند هەستان بە پۆلێن کردنی منداڵان بۆ سەر دوو بـەش کـردوون، بەشێکیان هەستان بـەدانانی بازنەیـەك لەسـەر فۆرمێـك بـەدەوری چـەند نـاوێکی کۆمەڵـە شـتێك کـە نیشانیان دەدرا ، کۆمەڵە منداڵەکەی تریش بازنەیان لەدەوری کۆمەڵە وێنەیەکی شـتەکاندا دەکێشـا،

پاش هەفتەیەك تێبینی ئەوە کرا کە کۆمەڵەی یەکەمی منداڵەکان لە کۆمەڵەی دووەم باشتر بوون لەڕووی یادکردنی ئەو کەلوپەلانەی کە نیشانیان دەدرا، بەمجۆرە ئەو دوو زانایە گەیشتن ئەو دەرئەنجامانەی کە زمان یان وشە چەند جۆرێکی دەستنیشانکراوی بیرکردنەوە ئاسان دەکەن[22].

2ـ هەردوو زانای ئەمریکی براون و لینیبرج هەستان بە ئەنجامدانی تاقیکردنەوە لەسەر کچە قوتابیانی یەکێك لە کۆلێژەکان ، ئەم قوتابیانە چوار ڕەنگیان لەیەك کاتدا و بۆ ماوەی سێ چرکە نیشان دەدرا و پاش نیو خولەك لێیان داوا دەکرا ، کە ئەم ڕەنگانە لە خشتەیەکی گەورەدا بدۆزنەوە، کە (120) ڕەنگی لە سیستەمێکی دیاریکراودا دەگرتە خۆ. جا کە لەو قوتابیە کچانە دەپرسرا چۆن ڕەنگەکە دەدۆزیەوە ، وتیان کە ئەوان ناویان بۆ ئەو چوار ڕەنگە دادەنا و پاشان کە هەموو ڕەنگەکانیان پێ نیشان دەدرا بەهۆی ئەو ناوانەوە چوار ڕەنگەکەیان دەدۆزیەوە، هەموو تاقیکردنەوەکانیش ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە ئەگەر ئەو ناوانە ناسراونەبوونایە مەسەلەکە دژوارتر و سەختتر دەبوو[23].

3ـ هەروەها لینیبرج و زانای ئەنترۆپۆلۆجیا رۆبرتس بینیان کە هەندێك ڕەنگ لەناو زمانی ئینگلیزیدا هیچ ناوێکی لە زمانی (زونی)دا نییە ،کە زمانی هیندیە سوور پێستەکانی مەکسیکە، بگرە چەند ڕەنگێکیش کە لە زمانی زونیدا هەیە ، ناوی لەزمانی شینگلیزیدا نییە جا ئەوانەی کە بە زمانی زونی قسەدەکەن دووچاری جۆرە سەختیەك دەبن کە بیانەوێ ئەو ڕەنگانە بناسنەوە کە ناویان لە زمانەکەیاندا نییە، هەرچەندە با ناویشیان لەزمانی ئینگلیزیدا هەبێ. بەهەمان شێوە ئینگلیززانانیش تووشی ئەم دژوارییە دەبن، بەو مانایەی کە ئەوانەی باشترین ئەو ڕەنگانەیان درك پێ کردووە کە لەزمانیاندا هەیە یا لەزمانی ئینگلیزیشدا بوونیان نەبوو بێ[24].

4ـ کۆفر لە ساڵی (1960)دا تاقیکردنەوەیەکی لەسەر زانایەکی خۆبەخش ئەنجامدا ، کە ناوی (سمیت) بوو و دەرمانێکی دایێ کە دووچاری ئیفلیجی تەواو ببوو، بەڵام بەشێوەیەکی کاتی ، بە شێوەیەك کە پێویست بوو ئۆکسجین و هەناسەدانی دروستکراوی بۆ ئەنجام بدرێ، پاش ماوەیەك (سمیپ) وای لێ هات کە نەیدەتوانی کاردانەوەی دەنگی و جوڵەی ئەنجام بدات، بەڵام کە هۆشی هاتەوە سەر خۆی ، وتی کە لەو ساتانەدا هۆشی لای خۆی بووە، جگە لەوەی ئەو شتانەی کەلەو ساتانەدا بەسەری هاتبوو یان پێی وترابوو زۆر بەباشی لە یادیدا مابوو، هەر لەکاتی ئیفلیج بوونەکەشیدا دەیتوانی چارەسەری هەندێك لە گرفتە ساکارەکان بکات ، چونکە ئامرازی پەیوەست کردن لەگەڵیدا هەر مابوو، وەکو ئاماژە کردن بە پەنجەی (شەهادە نوێژە)ی دەست ، چونکە لەو کاتەدا نەیدەتوانی قسان بکات، هەروەها هێڵەکانی نەخشەی (دەماخ) و شەپۆڵەکانی (EEG) تایبەت بەو بە درێژایی ماوەی تاقیکردنەوەکە ئاسایی بوو[25]. ئەم تاقیکردنەوەیە گرفتی یەکانگیرنەبوونی قسەو بیرکردنەوە یەکلا دەکاتەوە، بەڵام مەرجیش نییە ئەم حاڵەتە هەر لە نێوان

قسه و بیرکردنەوەدا هەبێ، چونکە قسە مەسەلەیەکی فیزیایی هەست پێ کراوە کە دەنگی قسەساز بەرهەم دەهێنێت، بەڵام زمان سیستەمێکی دەست پێکراوی ماناو پێکهاتە زمانە وانییەکانە. جا لەدەرئەنجامی ئەم تاقیکردنەوانە دەگەینە ئەو دەرئەنجامە کە ناتوانین ئیتر بڵێین کە یەکانگیرییەکی هەمیشەیی لە نێوان بیرو زماندا هەیە، یان بەلای کەمیەوە دەشێ بڵێین کە هەمبەربوونی سەداسەدی نێوان بیرو قسە نییە بەڵام پێویست ناکات کە ئەوەمان لەیاد بچێت کە زمان بە ڕۆڵێکی گرنگ هەڵدەستێ لە بواری بیرکردنەوە و لە بەڕێوەبردنی هەندێك لە کردەکانی مێشك و گەشەسەندنی مێشك.

پێنجەم: ئایا زمانە جۆراو جۆرەکان شێوازەکانی بیرکردنەوە پێك دەهێنێت لەلای قسەکەرانی ئەو زمانانە؟

وەرطێران

ئایا پێوەندی نێوان بیرکردنەوە و زمان چییە، بەتایبەت تر بڵێین پەیوەندی شێوازەکانی بیرکردنەوە بەبونیادی زمانی زگماکی قسەکەرەکە چییە؟ بەمانایەکی دی: قسەکەرانی زمانە جۆراوجۆرەکان ئایا بە شێوازی جۆراوجۆر بیردەکەنەوە؟ هەندێك لە زانایانی وەکو (ساپیر) و (وۆرف) پێیان وایە کە ئەو زمانەی قسەی پێ دەکەین ئەو شیوازە دەست نیشان دەکات کە بیری پێ دەکەینەوە، هەروەها ئەو زمانانەی مرۆڤ قسەی پێ دەکات بە گوێرەی جۆراوجۆری زمانەکان شێوازی تێگەیشتنی جیهانیشیان بۆ جۆراوجۆر دەکات، لێرەدا بۆمان هەیە بپرسین: ئایا مرۆڤ هەموو شتەکان بە شێوازی جۆراوجۆر وێنادەکەن یان تەنها بە شێوازی جیاجیا گوزارشت لەشتە جۆراجۆرەکان دەکەن؟ بالێرەدا چەند نموونەیەك بهێنینەوە وەکو کۆششێك بۆ وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارە(26):

- هۆزی (هۆبی)ی هیندییە سوورەکان یەك وشە بەکاردەهێنن بۆ گوزارشت کردن لە زیندەورو فرۆکە و فرۆکەوان.
- هەروەها هۆزی (زونی) دوو وشەی جودا بۆ هەردوو ڕەنگی زەرد و پورتەقاڵی بەکارناهێنن، لە هەندێ زمانیشدا تەنها یەك وشە بۆ هەردوو ڕەنگی سەوز و شین بەکاردەهێنن، کەچی شەش وشەی جۆراوجۆر لەهەردوو زمانی ئینگلیزی و عەرەبی بۆ ڕەنگەکانی (ئەرخەوانی) و شین و سەوز و زەرد و پورتەقالی سوور بەکاردەهێنرێت، دەبینین قسەوێژانی زمانی (شۆنا) لە (ڕۆدیسیا) تەنها چوار وشەیان هەیە، قسەکەرانی زمانی (باسا)ش لە لیبیریا تەنها دوو وشەیان بۆ ئەو ڕەنگانە هەیە.
- لە زمانی ئینگلیزیشدا وشەی (uncl) وەردەگێردرێتە سەر چوار وشە کە ئەمانەن (مام) (خاڵ) (ئامۆژن ـ مامۆژن) و (خالۆژن)، وشەی (aunt)یش بەهەمان شێوە بۆ ئامۆژن و خالۆژن و پلك و خوشكی دایك وەردەگێڕدرێت.

هەرچی وشەی (cousin)ە بۆ کوڕی مام و کوڕە خاڵ و کوڕە پلك و ئامۆزاو کچی خاڵ و کچی پلك وەردەگێڕدرێت.

ئەمە لەسەر ئاستی تاکەکان، بەڵام لەسەر ئاستی گروپە ڕێزمانییەکان ، ئەوا قسەکەرانی ئینگلیزی وەکو ناو بیر لە شتەکان دەکەنەوە وەکو ڕووداویش بیر لە کردەکانی دەکەنەوە، بەڵام تاکەکانی هۆزی (هوبی) گوزارشت لە (بروسك) و (هەورەتریشقە) و (بلێسەی ئاگر)و (دوکەڵ) بەشێوەی کردار دەکەن[27].

جا لەو گرووپە ڕێزمانیانەی دی کە زمانەکان لە ڕووی جۆرییەوە جودان،هەروەکو زمانی فەرەنسی و زمانی عەرەبی ، هەموو ناوێك بۆ نێر ومێ پۆلێن دەکرێت، بۆنموونە وشەی (پەنیر) لە زمانی فەرەنسیدا (نێر)ە و وشەی (گۆشت) مێیە، لە زمانی ئەلمانیدا وشەی (پەنیر) بەهەمان شێوە (نێر)ە ،بەڵام وشەی (گۆشت) نە نێرە و نە مێیە نبەڵکو بێلایەنە.

وشەی (خۆر ـ ڕۆژ) لە عەرەبی و ئەڵمانیدا مێیینەیە، لە کاتێکدا وشەی مانگ لەو دوو زمانەدا نێرینەیە، بەڵام لە زمانی فەرەنسیدا و لە زمانی شیعری ئینگلیزی هاوچەرخدا بە پێچەوانەوەیە[28].

ڕووەکانی دی جیاوازی نێوان زمانەکان بەکارهێنانی (جێناوەکان)ە، بۆ نموونە (جێناوی You) لە زمانی ئینگلیزیدا بەرامبەرەکەی (تۆ ـ أنتَ) . (تۆ ـ أنتِ) و (أنتما ـ هەردووکتان) کە لە ڕووی جۆرێتیەوە یەك شتە و (ئێوە ـ أنتم) و (أنتن ـ ئێوە بۆ مێیینە)، بگرە ڕووەکانی جیاوازی لەوانەیە لە نێوان دوو شێوازی زمانێکدا سەرهەڵبداتن بۆ نموونە بەکارهێنانی هەندێك لە تونسیەکان بۆ (جێناوی/ أنتِ) بۆ تاکی نێر ئەم حاڵەتە بەکاردێ.

ئێستاش دەچینە سەر هێنانەوەی نموونەیەك سەبارەت بە جیاوازی زمانەکان، یان جیاوازی بۆچوونی تێڕوانینی قسەکەرانی زمانەکان بۆ ڕووداوێکی ساکار[29]، کاتێك کە بەردێك تێبینی دەکەین کە لە هەوادا بەرەوە زەوی دێت، ئەوا ئەوکاتە ئەم دیاردەیە لە نێوان ئەم دوو بیرۆکە بە شێوازێکی شکڵی یان ڕێزمانی تایبەت و گونجاوی زمانی عەرەبی بۆ زمانی ئینگلیزی شی دەکەینەوە و دەڵێین بەردەکە (دەکەوێت) .The Stone Falls، بەڵام نابێ وا گریمانە بکەین کە ئەمەی وتمان تاکە شیکردنەوەی گونجاوی ئەو دیاردەیەیە، چونکە گەر بڕوانینە ئەو شێوازانەی کە هەر زمانێك گوزارشتی لەم ڕووداوە پێ دەکات، ئەوا یەکسەر دەرك بەوە دەکەین کە ئەم ڕووداوە سادەیە بەچەندەها جۆر گوزارشتی لێ دەکرێت، بەبێ ئەوەی کرۆکی ڕاستەقینەکە گۆڕانکاری بەسەردا بێت.لە زمانی ئەڵمانی و فەرەنسی و عەرەبیدا پێویستە ئەوە دیاری بکەین کە ئایا وشەی (بەرد) نێرە یان مێیە، بۆیە دەڵێین بەرد (یسقگ) نەك بەردەکە (تسقگ).

* لە زمانی چیبوا ، کە شێوەزارێکی زمانی هیندییە سوور پێستەکانە، ناتوانین گوزارشت لەم ڕووداوە بکەین، بەبێ ئەوەی ئاماژە بەوە بکەین کە بەرد بێلایەنە.

* هەرچی ڕوسەکانیشە گرنگییەکی ئەوتۆ بەوە نادەن کە بەرد (ناسراوە) یان (نەناسراوە) ، بەو مانایەی کە ڕوسەکان گرنگی بە نێرینەیی یا مێینەیی (بەرد) نادەن.

* هیندییەکان (کواکیتول)یش لە کۆلۆمبیا، لەکاتی قسەکردندا ئاماژە بەوە دەکەن کە بەرد بینراوە یان نەبینراوە، هەروەها ئاماژە بەوە دەکەن کە قسەکەر یان گوێگر کامیان لە بەردەکەوە نزیکترن، یان بەردەکە لەوانەیە لە کەسێکی سێیەمەوە نزیکتربێ، ئەم هۆزە جاری وا هەیە لەکاتی ئاخافتندا گوزارشتەکە دەگشتێنن و یەك ڕستە بۆ یەك بەرد یان چەند بەردێك بەکاردەهێنن ،کەچی کاتی کەوتنەکە دیاری ناکەن.

* چینییەکانیش ڕێژەیەکی کەم لە گوزارشتەکە بەکاردەهێنن و دەڵێن: بەردێك دەکەوێت، واتە ئەو گوزارشتەی کە ماناکەی (Stone fall)ە بەزمانی ئینگلیزی.

* لەکۆتایشدا، لەزمانی نوتکادا هیچ گرنگ نییە بۆ ئاماژە کردن بۆ (بەرد)، ناوی بەردەکە بهێنرێ، بەڵکو وشەیەك بەکاردەهێنرێت کە کارێکە لە دوو بەش پێك دێت: بەشی یەکەمیان ئاماژە بۆ شتێك دەکات کە لەبەر دەچێ، کەچی بەشی دووەمیشیان ئاماژە بۆ ئاڕاستەبوون بۆ خوارەوە دەکات.

ئەم نموونەیەش ئەوەمان بۆ ڕوون دەکاتەوە کە ئەو گرووپە ڕێزمانییە بێ چەند و چۆنانەی کە وامان لێ دەکات بەشێوەیەکی نهێنی ئاوڕ لەپێکهاتەو تایبەتمەندییە جۆراوجۆرەکانی هەلۆستەکان بدەینەوە، واشمان لێ دەکات کە گرنگی بەچەند لایەنێکی تایبەتی واقعی دەوروپشتمان بدەین لەکاتی قسەکردنماندا.

جا لەو نموونانەی دێ کە ئاماژە بۆ جیاکاری نێوان زمانەکان دەکات کە لەوانەیە ببێتە هۆکاری سەرهەڵدانی چەند سەختییەك لە پەیوەست بوون و تێ گەیشتن، وەك ئەو جۆرە زەحمەتیانەی کە هاوڵاتیانی ژاپۆنی بەرەنگاری دەبنەوە کاتێك کە سەردانی فەرەنسا دەکەن، چونکە ژاپۆنییەکان کار دەخەنە کۆتایی ڕستەوە، لەبەر ئەوە دەبێ گوێگر تا کۆتایی گوێ لە قسەکەرەکە ڕابگرێ تاکو قسەکە تێ بگات، فەرەنسییەکانیش کارەکە ڕاستەوخۆ دەخەنە پێش ناوەکەوە لە ڕستەدا، بۆیە گوێگر زوو ڕستەکە تێ دەگات، بۆیە زۆرجار گوێگر قسە بە قسەکەرەکە دەبڕێ، سەرباری ئەمەش کاتێك ژاپۆنییەك وەڵامی پرسیارێك دەداتەوە ، ئەوا لەسەرەتاوە دەست بە پێشکەشکردنی بیروڕا هەمە جۆرەکان دەکات، ئەویش پێش ئەوەی کە بیروڕای خۆی سەبارەت بە مەسەلەکە بخاتەڕوو، جا گەر ژاپۆنییەك فەرەنسی نەزانێت، ئەوا فەرەنسییەك لەوانەیە زوو قسەکەی پێ ببڕێ و واش دەزانێ کە لەو قسە پێ بڕینە یارمەتی داوە، دەرەنجامیش ژاپۆنییەکە هەست بە نوشوستییەك دەکات، چونکە ڕایەکی جگە لەڕایەکەی خۆی پێشکەش کردووە، بەهەمان شێوەش هەست بە شڵەژاویەك دەکات چونکە نەیتوانیوە لەو ماوەیەدا گوزارشت لەخۆی بکات و لەقسەی ئەو هاووڵاتیە فەرەنسیەش تێبگات.[30]

شەشەم: ئایا ئاژەڵ و پەلەوەر بیردەکەنەوە؟ ئایا چۆنێتی بیرکردنەیان لەبیرکردنەوەی مرۆڤ جودایە؟

چەند زانایەکی وەکو ویتجنستاین پێیان وایە کە ئاژەڵ وەکو مرۆڤ ناتوانێت بیربکاتەوە، چونکە هیچ زمانێکی نییە کە قسەی پێ بکات[31]، بەڵام زانایانی تری وەکو کارۆل و گرین وادەبینن کە ئاژەڵان چەند چالاکییەك ئەنجام دەدەن کە پێویست بەکۆ شتێکی هزری دەکات[32]. جا لە تاقیکردنەوەیەکدا کە لەزانکۆی (ئینديانا)ی ئەمریکی ئەنجامدرا توێژەرەکە خۆراکێك لەپێش چاوی مەیموونێك دەخاتە ناو سندووقێکەوە و بەکلیل دای دەخات و کلیلەکەش لە خانەی ناو سندوقێکی ترەوە و بە گوریسێك شەتەکی دەدات، مەیموونەکەش ئەم شتە دەبینێت، پارچە بەردێك دێنێت و بەتوندی بە زەوی دادەدات و بەردەکە وەك نیمچە چەقۆیەك لێ دەکات و گوریسەکەی پێ دەبڕێت و کلیلەکەش دەردێنێت و سندووقەکەی دی دەکاتەوە و خۆراکە خۆشەکەی خۆی لێ دەردەکات و دەیخوات[33]. هەروەها لەچەند تاقیکردنەوەیەکی زانکۆی (ئەگلانگا)ی ئەمریکی شەمپانزیەکی مێینە تووشی ئیفلیجی بووە و بە چاوەکانی تەماشای مەیموونەکانی دی دەکرد، بەچکەکەشی زانی کە دایکی نەخۆشە، دەستی کرد بە کۆکردنەوەی خۆراك و هاوردنی بۆ ئەوەی بیخوات، هەرچەندە کە دایکەکەی هیچ خۆراکی لە بەچکەکەی داوا نەکردبوو ، بەڵام تەنها لە نیگاکانی چاوی دایکەکەی ئەوە تێگەیشت کە پێویستی بەخۆراکە ، ئەمەش مانای ئەوەیە کە جۆرە هۆشیارییەك لەلای شامپانزیە هەیە[34].

هەروەها (هێرۆن) یان (ماسیگر) کە جۆرە پەلەوەرێکە، لەسەر کەناری ڕووبارێکدا ڕادەوەستێت و چاوەڕوانی تێپەڕبوونی ماسییەك دەکات، کە ماسییەکەش پەیدا دەبێت، ئەوکاتە ملە درێژەکەی دەچەمێنێتەوە و بەدەنووکە باریکەکەشی زۆر بەئاسانی ماسیەکە دەقۆزێتەوەو دەیخاتە دەمی ئیتر دەچێتە ناو گەدەیەوە، بەڵام باڵندەیەکی دی هەیە کە لەو زیرەکترو بێ سەبرتر هەیە کە تەڵە بۆ ماسییەکان دادەنێتەوە، وەکو (بووش) یان (گەڵا) یان (پەڕ) یان (زیندەوەران) یان (کرم) یان (پارچە نان) یان (پارچە پلاستیك)ێك[35].

هەروەها زانای ئەمریکی (دۆنالد گریفین) لە پەرتووکێکی خۆیدا بەناو (مێشکی ئاژەڵان) ، کە چەندەها توێژینەوەی جیهانی لەمەڕ بیرکردنەوەی ئاژەڵان گرتۆتەخۆ، کە ئایا ئاژەڵ بە هۆشیارییەوە بیر دەکاتەوە، بەو مانایەی کە دەزانێ یان هۆشیاری بەو بیرکردنەوەیە هەیە یان نە، جا ئەم توێژینەوانە تاقی کردنەوەی لەسەر مەیموونی گەورەو شامپانزێ و تووتی و سیمۆرە گرتەخۆ، (گریفین) بۆمان دەگێڕێتەوەو دەڵێ کە مەیموونێکی دایك لە گرووپی (کابوسین) بە دەستەکانی خۆی چەند ئامرازێکی سادەی دروست کرد ، بۆ چارەسەرکردنی برینێك کە لەسەری بەچکەکەیدا بەهۆی ڕووداوێکەوە پەیدا ببوو، بگرە هەندێك ڕووەکیشی وەك دەرمان بۆ چاککردنەوەی ئەو برینە بەکارهێنا[36]. جا ئەو زانا توێژەرە ئەوەمان بۆ ڕوون دەکاتەوە کە هەندێك لەو ئاژەڵانە دەتوانێت هەندێك جۆری بیرکردنەوەی هۆشیارانە ئەنجام بدات و ئەم توێژینەوانەش بە (ئاکاری پێناسەیی)

ناوزەدکردووە، جا لە تێکڕای ئەو بەڵگە و ئاماژانەی کە لەم توێژینەوانە دەستەبەر بووە ئەو دەرەنجامەیە کە ناوی نراوە (گەیاندنی ئاژەڵ) بەو مانایەی کە ئاژەڵان هەمیشە لەهەوڵی گوزارشت کردنن لەو شتانەی کە بیری لێ دەکەنەوە جا لەو کۆششە تازانەی کە لە ئارادان بۆ ئەنجامدانی توێژینەوە سەبارەت بەم مەسەلەیە دامەزراندنی باغچەیەکی ئاژەڵانی سەر بە دەزگای (سمیسۆنیان)ە لە واشنتۆن ،کە باڵەخانەیەکی تیادا ئامادە دەکرێت بۆ ئەنجامدانی توێژینەوە سەبارەت بە چۆنێتی بیرکردنەوەی ئاژەڵان[37].

هەروەها (د. حەسەن زازا) ئەم چیرۆکەمان دەربارەی چەند پشیلەیەك بۆ دەگێڕێتەوە و دەڵێ: لە زانکۆی بەیروت مامۆستا بووم و لە ناوچەی (جیل) نیشتەجێ ببووم و ڕۆژانە کە نانم دەخوارد، پاشماوەی خواردنەکەم لە قاپێکدا و لەلای دەرگای ماڵەکەم دادەنا، پشیلەیەك دەهاتە بەر دەرگا و خۆراکی ناو قاپەکەی دەخوارد، ڕۆژێکیان لە هۆڵەکەدا دانیشتبووم هەر ئەو پشیلەیە هات و پشیلەیەکی بچووکی بەدەم هەڵگرتبوو و لە تەنیشتمدا داینا، بەمشێوەیە هەر دەهات و پشیلەیەکی بەدەمەوە بوو لەبەرامبەرمدا دایدەنا، تاکو پشیلە بچووکەکان ژمارەیان گەیشتە (4) پشیلە، لەمەوە تێگەیشتم ، کە پشیلە دایکەکە داوای شیر بۆ بێچووەکانی دەکات، منیش هەستام و چەند قاپێکی بچووکم هێناو پڕیانم کرد لە شیر ، ئیتر پشیلە بچووکەکان هەموویان نۆش کرد، و پشیلە گەورەکەش کە دایکیانە بە نیگایەکی شوکرو سوپاسەوە تەماشامی دەکرد[38].لەلایەکی تریشەوە قورئانی پیرۆز ئاماژە بۆ هۆشیاریی و قسەکردنی پەلەوەر و زیندەوەران دەکات[39].وەکو (پەپولە سلێمانە) و (مێروولە)، جا (زیندەوەرزانان) لەو باوەڕەدان کە مێروولە هۆشیارییەکی زۆری هەیە بەتایبەتی لەپەیداکردنی خۆراك، مێروولە گەر خۆراکێك بەدی بکات ئەوا هەواڵ بە برادەرانی خۆی دەدات، و زەخیرەش لە هاویندا بۆ زستان کۆدەکاتەوە و دانەوێڵەکانیش دەکاتە دوو کەرتەوە نەوەك لەژێر خاکدا بڕوێ، دەنکە گەورەکانیش دەکاتە چوار کەرتەوە، جا گەر گومانی ئەوەی لەلا دروست بوو کە دانەوێڵە نیوەکانیش لەوانەیە بڕوێن یان نەکو بۆگەن ببن ، ئەوا لەکونەکە دەریدەکەنە دەرەوە بۆ ئەوەی خۆر و هەوا لێی بدات.

هەروەها گەر مێروولەکان هەست بکەن بەوەی کە هەور کۆدەبێتەوە و باران دەبارێ ئەو دانەوێڵەیە دەگەڕێننەوە ناو کونەکە، گەر چەند دەنکێکیش لەو دانەوێڵەیە تەڕبووبێ ئەوا ڕۆژێکی خۆش کە بارانی تیادا نەبارێ ،دەریدەکەنە دەرەوە بۆ ئەوەی خۆر لێی بدات. جا وەك کۆششێك بۆ وەڵامدانەوەی پرسیاری دووەم کە بەجیاوازی بیرکردنەوەی ئاژەڵ و بیرکردنەوەی مرۆڤەوە پەیوەستە پێویستە بڵێین کە زمان دوو ئەرکی سەرەکی گرنگی هەیە، یەکەمیان گەیاندنی بیری دەرەکی مرۆڤە لەگەڵ مرۆڤەکانی دی، دووەمیشیان کۆنترۆڵکردنی بیرە ناوخۆییەکانی یان ساناکردنی بیرکردنەوەو ئاکارو ڕەفتارە هەمەجۆرەکانە بۆ تاك ((واتە گەیاندن لەدڵ و دەروونی یەك

تاکدا، هەروەکو ئەوکاتەی کە مرۆڤ بیر لەچوونە کۆلیژێك بۆ نموونە یان بیر لە کڕینی خانوویەك یان ئۆتۆمبێلێك دەکاتەوە))[40].

هۆشیاریی مەعریفی مرۆڤ لەوەدایە کە هەردوو ئەم سیستەمە هەمان شفرە یان هەمان هێما زمانەوانییەکان بەکاردەهێنن، کەوایان لێ دەکات قبوڵی گۆڕانکاری یان وەرگێڕان لە یەکێکیان بۆ ئەوی دی بکەن، ئەویش بەسەرکەوتنێکی ڕێژەیی، بەڵام زۆرپێویست نییە کە ئەم توانا بگۆڕیە یان وەرگێڕیە لەنێوان گەیاندنی دەرەکی و ناوخۆیی لەلای ئاژەڵان دەربکەوێت.

زانای ئەمریکی خاتوو(گرین) پوختەی ئەم جیاوازییەمان دەخاتە ڕوو ، کە لەنێوان بیرکردنەوەی مرۆڤ و بیرکردنەوەی ئاژەڵدا هەیە ، کە دەڵێ: تاکە شتێك کە هیچ ئاژەڵێك تاکو ئێستا نەیتوانیوە بیکات ئەوەیە کە لە تاقیکردنەوەیەکی بۆ نموونە دەڕووناسیدا دەربچێت و بەو ئاژەڵەی دی کە لە ریزەکەدا وەستاوە (بۆ نموونە گەر مەیموون بێت ئەو ئاژەڵە) و پێی بڵێت: لەم هۆدەیەدا زانایەکی شێت هەیە و مۆزێکت دەداتێ ، گەر توانیت شتێکی جودا لە کۆمەڵە شتێکی دی جودا بکەیتەوە ،لە تێکڕای ئەو شتانەی کە نیشانت دەدات[41].

حەوتەم: ئایا هیچ سنوورێك بۆ بیرکردنەوە هەیە؟

تواناکانی هۆشیاری و وزەکانی درك کردن لای مرۆڤ سنووری هەیە، بۆیە مەحاڵە بتوانین وێنەیەکی بازنەیی و لەهەمان کاتیشدا لەگەڵ ئەو گواستنەوە خێرایەی نێوان وێناکردنی شتێکی بازنەیی و شتێکی دی چوارگۆشەیی لە خەیاڵدا جودایە، بگرە جوداشە لەگەڵ وێناکردنی شکڵێکی چوارگۆشەیی کە لەسەر شتێکی بازنەییدا دانرابێ[42].

(جاحیز) پەرتوکێکی هەیە بەناوی ((التربیع والتدویر)) و تیایدا باسی ئەوە دەکات کە شکڵی چوارگۆشەیی و بازنەیی لەیەك کاتدا بوونی نییە، و بگرە ناشتوانرێت هەر بیری لێ بکرێتەوە. ئایا دەتوانین (ڕەگی - ا) (ڕەگی لێکدانی ژمارەی کەم یان سالیب یەك) لەبیرماندا بنەخشێنین، بەڕاستی چەمکگەلێك هەن کە خەیاڵئامێزن و لە واقعدا بەرجەستە ناکرێن. ئایا دەتوانین هەسارەکانی ئاسمان کە سێ ملیار ساڵی تیشکی لێمانەوە دوورن لەخەیاڵماندا وێنا بکەین، یەك ساڵی تیشکیش دەرەنجامی سێ سەدو شەست و پێنج جاران کردنە بە (24) کاتژمێر و شەست خولەك و شەست چرکە بەسێ سەد هەزار کیلۆمەتر - کە خێرایی تیشکە لەیەك چرکەدا - ئەوجا ئەم دەرەنجامەش بەسێ ملیار جاران دەکەین[43]،ئیتر ئایا دەتوانین کە وێنای زیاتر لەسەد هەزار ملیۆن هەسارەی ئەستێرەکان بکەین کە هەریەکەو یەك ملیۆن خۆری لەگەڵ چەندەها ئەستێرەی دی تیادایە[44].

ئایا دەتوانین وێنای ژمارەی ئەو وردیلانە بکەین کە لەیەك گرامی گازی هایدرۆجیندا هەیە کە (600) هەزار ملیار ملیار وردیلەیە؟

ئایا دەتوانین لە خەیاڵماندا وێنای ژمارەی ئەو فریشتانە بکەین کە لە کەعبەدا پەرستش دەکەن، کە ژمارەیان دەگاتە (70) هەزار و ڕۆژانە دەردەچن و ناگەڕێنەوە، ئایا ئەو فریشتانە ژمارەیان لە هەزار ساڵ یا یەک ملیۆن ساڵدا چەندە؟

ئایا کەسێك لەئێمە هەیە بتوانێ لەخەیاڵیدا(22.000) گالۆن خوێن ڕۆژانە وێنا بکات ،واتە (8030.000) گالۆن لەساڵێکدا ، واتە (481.800.000) گالۆن لە (60) ساڵدا، کە کێشەکەی نزیکەی (345.000) تۆنە؟ دڵ دوو ملیار و دووسەدو (7) ملیۆن و (25) هەزار ترپە لەساڵێکدا لێ دەدات؟ ئایا دەتوانین لە خەیاڵماندا ژمارەی بۆریچکە هەواییەکانی سینەی مرۆڤ وێنا بکەین ، کە دەگاتە زیاتر لە (370) ملیۆن بۆریچکە ، کە لەماوەی کاتژمێرەکانی ڕۆژێکدا، مرۆڤ (180) مەترچوارگۆشەیی هەوا لەهەناسەداندا بەکاردەهێنێت؟ لەمەشەوە وزەیەکی ئەوتۆی بۆ دەستەبەر دەبێت کە دەگاتە هێزی بەرزکردنەوەی شەمەندەفەرێك بۆ بەرزی دوومەتر؟

هەروەها مرۆڤ دژوارییەك لە خەیاڵکردنی شتە بێ سەروبنەکاندا دەبینێت چ لەڕووی ژمارە و چ لەڕووی گەورەییەوە ، بەهەمان شێوەش خەیاڵکردنی شتە زۆر زۆر بچووکەکان یان وێناکردنیان زۆر سەخت و دژوارە، بۆ نموونە (میللی میکرۆن)، کە دەمانەوێ لە سنوورەکانی دەرك کردنماندا نزیکی بکەینەوە ، ئەوا دەتوانین بڵێین کە (میللیمەتر) یەك بەشە لەهەزار بەشی یەك مەتر، کەچی (میکرۆن) یەك بەشە لەهەزار بەشی، بەشی کۆتایی ئەو مەترە.

کەواتە یەك میکرون دەکاتە یەك لەسەر ملیۆنی یەك مەتر کەچی (میللی میکرۆن) بەشێکە لەیەك ملیاری یەك مەتر[45].

ئایا خەیاڵی ئەوە دەکەین کە جوڵەی بەشێك ووردیلەیەك پێویستە هەزارجار واتە لەخێرایی یەك لەسەر ملیۆنی توێی یەك بلیۆنی چرکەیەکدا خێراترو پەلەتر بێت، ئەم کاتە دیاری کراوەش بەناوی (فامتوسکند) ناسراوە، ئایا دەتوانین پەیوەندی ئەم (کات)ە، بە چرکەیەکەوە خەیاڵ بکەین وەکو پەیوەندی یەك چرکە بە (32) ملیۆن ساڵ[46].

جا هەمبەر ئەم ڕاستەقینانە پێویستە یادی ئەو ئایاتەی قورئان بکەین ،کە دەفەرموێت: ((سنريهم ێياتنا ڤ الآفاق وڤ أنفسهم)) ئایەتی(53)لە سورەتی(فصلت).

هەروەها لەبەر کەم و کورت بوونی هەست و دەرکمان بەم شتانە، ئێمەی موسوڵمان پێویستە لەسەرمان بیر لەدروست کراوەکان بکەینەوە ،نەك لەخودی زاتی خودا، چونکە ئاوەزومێشکی مرۆڤایەتی ناتوانێت پەی بە زاتی خوداوەند بەرێت و دەرکی بکات، بۆیە لە ئیسلامدا نابێ پرسیار دەربارەی زاتی خودا بکرێت ، چونکە خودی خوا لە سنوورەکانی ئاوەزومێشکی مرۆڤ مەزنترو گەورەترە، گەر مرۆڤ مێشکی خۆی لەو مەسەلەیە وەربدات ئەوا ناگاتە دەرەنجامی بەسوودو لەو جیهانەدا گوم دەبێ، هەروەکو منداڵێك گەر کەشتیەك لە کاغەز دروست بکات و بەهۆیەوە بیەوێ

بەئۆقیانووسدا گوزەربکات.ئیسلام لەهەموو عەقیدەو بیروباوەڕێك زیاتر ڕێزی لە عـەقڵی مـرۆڤ نـاوە، کەچـی لەگـەڵ ئەوەشـدا سـنووری دیـاری کـراوی بـۆ عـەقڵ دانـاوە، لـەدونیای پـەنهان و غەیبیشـدا موسـوڵمان پـەنا ناباتـە بـەر عـەقڵ بـۆ بەڵـەدبوون بـەو جیهانـە ، بـەڵام پـەنا دەباتەبـەر سـرووش و زانیارییەکان و لەوێوە وەردەگرێ و پەسەندی دەکـات: جگـە لـەوەی کـە بـاوەڕ بـە پێغەمبـەر (ص) دێنێت، کە ئەو سروشـەی بـۆ دابـەزیوە.خـودای گـەورە دەفـەرموێت ((لا تدرکه الابصـار وهـو یـدرك الابصار وهو اللگیف الخبیر)) ، هـەروەها دەفـەرموێت (لـیس کمیـه شـیو) ئایـەتی(103 ـ 104)لـە سورەتی الّنعام.

هەروەها ئیمام عەلی کوڕی ئەبو تالیب دەفەرموێ: باس لە دروست کراوەکان بکەن کە خودا دروست کردوون و لەخوا خۆی بیرمەکەنەوە، چونکە قسەکردن دەربارەی خودا زیاتر مرۆڤ حەیران دەکات.

پێغەمبەر (د.خ) دەفەرموێت: بیر لەخودا خۆی مەکەنەوە و تەنها بیر لە سیفەتەکانی خودا بکەنـەوە، لە ئەبو هورەیرەوە (ر. خ) ریوایەت کـراوە کـە پێغەمبـەر (د.خ) فەرمووییـەتی: خـەڵکی هـەر پرسـیار دەکەن و پاشان دەڵێن: خودا هەموو دروستکراوەکانی دروسـت کـردووە، ئـەی کـێ خـودای دروسـت کردووە؟ هەرکەسێك ئەم حاڵەتەی لەخۆیدا بەدی کرد با بڵێ: باوەڕم بەخودا هێنا.

جـا پرسـیارکردن لـەوەی کـە کـێ خـودای دروسـت کـردووە ، بـەخۆی هەڵەیـەکی گەورەیـە، واتـە گوزارشتێکی نازانستیانەیە، چونکە گەر بڵێین کێ خودای دروست کردووە ، ئەوا دەبێ ئەو گریمانەیە بکەین کە یاساکانی ژیانی مرۆڤ لەسەر خواش پراکتیزە دەکرێ ، ئێمە دەزانین کە ماسی لـەناو ئـاودا دەژی و هەناسەش تیادا دەدات ئەمەش یاسای تایبەتی ژیانی ماسییە، دەشـزانین کـە باڵنـدەکان لـە ئاسماندا دەژین و لەهەوادا دەفڕن ،ئەمەش یاساو ڕێسای خۆیانە، جـا گـەر ماسـییەك لـە ماسـییەکی دی بپرسێ بۆچـی پەلـەوەر و باڵنـدەکان وەکـو ئێمـە لـە ئـاودا نـاژین؟ ئـەم پرسـیارە هـەروەك ئـەو پرسیارە وایە کە دەڵێ خودا دروست کراوەکانی دروست کردووە، ئەی کێ خودای دروسـت کـردووە؟ کەواتە پێویستە موسوڵمان دەرك بەوە بکات کە هەموو دروستکراوێك یاساو ڕێسای تایبەتی خۆی لـە گەردووندا هەیە، یەکێك لە سیفەتە جیاکارەکانی مرۆڤ ئەوەیە کە بەلـەدایکبوون پەیـدا دەبـێ، بـەڵام خودا نە لەدایك بووەو نەدەشزێ[47].

پێشووش ئاماژەمان بەوەدا کە زمان زۆرجار وا ڕێك دەکەوێ کە بیرکردنەوە ئاسـانتر بکـات، ئـەویش لەڕێگای بەتواناکردنی وردەکارییەکانی و درێژکردنەوەی، کەچی زمان بۆی هەیە هەنـدێك جـار ببێتـە لەمپەرێك بۆ بیرکردنەوەی ڕێك و ڕەوان و مرۆڤ بەرەو گومراهی و هەڵە پەلکێش بکات، با ئێستاش بۆ نموونە بڕوانینە ئەم گفتوگۆ هەڵەیە کە بەدەستکارییەوە لە (لانجاکار)ەوە[48] وەرگیراوە:

(ئەیمەن) بەدوای ئاژەڵی (وەحیدقـەڕن)دا دەگـەڕا، جـا گـەر ئەیمـەن بـەدوای ئـەم ئاژەڵـەدا بگـەڕێ، کەواتە وادیارە تاك قۆچ (وەحیدقەڕن) ێك هەر هەیە.

کەواتە بەلای کەمیەوە یەك ئاژەڵی (وەحیدقەڕن) هەیە، ئەمەش دەرەنجامێکی هەڵەیە چونکە (وەحید قەڕن) ئاژەڵێکی ئەفسانەییەو بوونی نییە، هیچیش مەرج نییە کە هەر ئاژەڵێك مرۆڤ بەدوایدا بگەڕێ بوونی هەبێ.

(ئەحمەد عەبدولموعتی حیجازی) ئاماژە بەوە دەکات کە ئێمە لەبەکارهێنانی زماندا ڕاستییەکان ناپێکین و بابەتیانە زمان بەکارناهێنین ، نموونەیەکیش دەهێنێتەوەو دەڵێ لەساڵی (1948) کاتێك کە فەلەستینمان دۆڕاند، ناومان نا (شکست) ، واتە بەچەرخی شکت هێنان زەمانمان لکاند، دۆڕاندنی (1967) شمان بە (شکست) ناوزەدکرد[49]، جا لەو قسە نوکتە ئامێزانەی کە لە گفتوگۆی هەڵەدا بەکاردەهێنرێت ئەوەیە جارێکیان یەکێك چووە لای دکتۆرێك و پێی وت کە گەڕووی زۆر ژان دەکات، دکتۆرەکەش بەوە ئامۆژگاری کرد کە شتی زۆر سوێر یان زۆر شیرین بخوات، نەخۆشەکەش وەڵامی دایەوەو وتی ئایا تۆ دەتەوێ قەناعەت بەمن بێنێت کە خواردنی سوێر و شیرین وەك یەکە، ئەم وڕێنەیە چییە؟ دکتۆرەکەش لێی پرسی وتی ئایا تۆ زیندوویت، نەخۆشەکە وەڵامی دایەوەو گوتی بەڵێ من زیندووم، پاشان دکتۆرەکە لێی پرسی ئایا سەگ زیندووە؟ نەخۆشەکە وتی بەڵێ سەگیش زیندووە؟ جا کرۆکی مەبەستەکە لێرەدا دیارە و پێویست بە ڕوونکردنەوەی زیاتر ناکات.

هەشتەم: ئایا منداڵی تازە لەدایکبوو یان کۆرپەلە لەناو سکی دایکیدا بیردەکاتەوە؟

پێش نیو سەدە کەس لەو باوەڕەدا نەبوو ، کە منداڵی تازە لەدایکبوو توانای بیرکردنەوەی هەیە، بەڵام پێش نزیکەی چل ساڵ زانستێکی تازە سەری هەڵدا ، کە تایبەتە بە توێژینەوەی هەموو ئاکارەکانی منداڵی شیرەخۆر، پسپۆر و توێژەرانی ئەم زانستە گەیشتوونەتە ئەو دەرەنجامەی کە منداڵی شیرەخۆر توانای بیرکردنەوەی هەیە[50].

پرۆفیسۆر (روجیە لوکیە) کە زانایەك و توێژەرێکی تاقیگەی دەروونناسی منداڵە لە پاریس نەدەڵێ: پێش ئەوەی بڵێین کە منداڵ لەکاتی لەدایك بوونیدا بیردەکاتەوە، پێویستە بگەینە ئەو شتانەی کە منداڵ بیری لێ دەکاتەوە، مەسەلەیەکی ئاساییە کە منداڵ ڕاستەوخۆ پاش لەدایکبوونی دەنگی دایکی دەناسێتەوە، چونکە کۆرپەلە هەر لەمانگی پێنجەمدا و لەناو ڕەحمی دایکیدا دەنگی دایکی گوێ لێ دەبێ، کەواتە منداڵی شیرەخۆر گوێی لە دەنگ دەبێ، و چێژی شیری دایکیشی دەکات و لەزەتی لێ وەردەگرێ، دەست بۆ شمەکی دەوروپشتی خۆی دەبات، شتێکیشی بەدڵ بێت، بۆ ماوەیەکی زۆر لەدەستیشدا دەیهێڵێتەوە[51].

هەروەها (رینییە بابا رجون) کە لە (کیبیك کەنەدا)دا توێژەرە ،دەڵێ منداڵ لە تەمەنی پێنج مانگیەوە خاوەنی پرەنسیپە سەرەکییەکانی زانستی فیزیایە، چونکە هیچ شتێك ئەو قەناعەتەی لەلا دروست ناکات کە بەهەڵواسراوی بمێنێتەوە یان بەشێوازێك هەڵبگیرێت کە هەست بە خەتەرناکی بکات، لەبەر ئەوە بەزووترین کات دەست بەو کەسەوە دەگرێت کە هەڵی گرتووە[52].

پسپۆڕانی ئەم زانستە تازەیە کە بەشێکە لە زانستی دەروونناسی پێیان وایە کە یەکەم ئەو دەنگانەی کە منداڵ گوێی لێ دەبێ، لەیادیدا تۆمار دەبێ و بەهیچ شێوەیەك ناسڕدرێتەوە، هەروەك بڵێی کە لەسەر کاسێتێکی موگناتیسی کۆمپیوتەردا تۆمارکرابێت[53]. مرۆڤیش بەرامبەر بەم شتە دەتوانێ ئەو بانگەی بیر بکەوێتەوە کە لەکاتی لەدایك بوونیدا بە بەرگوێیدا دەخوێنرێت، ئەم شتەش زانایان تەنها (40) ساڵە زانیویانەو ئاگایان لێیە، کەچی پێغەمبەر (د.خ) (چواردە) سەدەیە بەهۆی سروشی خوداوە ئەم ڕاستەقینەیەی زانیوە.

زانایان تەنها هەر توێژینەیان لەسەر بیرکردنەوەی منداڵی شیرەخۆر ئەنجام نەداوە، بەڵکو هەوڵیان داوە ڕادەی زیرەکی کۆرپەلەش بپێون، و توانای مێشکی منداڵ و کۆرپەلەکە بخەملێنن، هەروەها چەند زانایەکی ناوەندی توێژینەوەی ئاکارەکانی کۆرپەلە لە زانکۆی کوینز لە بەلفاست لە ئێرلەندا بە بەردەوامی کۆمەڵە کۆرپەلەیەکیان لەژێر چاودێریدا داناوە، پاش ئەنجامدانی چەند تاقی کردنەوەیەك بەسەر ئەو کۆرپەلانە ، کاتێك کە لە سکی دایکیاندا بوون، ئەم تاقیکردنەوانە چەندەها جۆری گرتەوە ،وەکو بەخشینی هۆشیارکەرەوەی دەنگی وەکو مۆسیقا، ئەو زانایانە تێبینیان کرد کە کۆرپەلەکان کاردانەیان بەرامبەر بەم دەنگانە هەیە، ئەویش بە گۆڕانکارییەکی زۆر سووك لە لێدانی دڵ، ئەمەش زانایان بەشێوەیەکی بەرایی شێوەکانی فێربوونی لە قەڵەم دەدەن[54].

پرۆفیسۆر (پیتەر هیبر) کە سەرۆکایەتی ئەم گروپەی توێژەران دەکات ،جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە کۆرپەلەی مێینە تواناکانیان باشترە لە کۆرپەلە نێرینەکان، بەو مانایەی کە کۆرپەلەی مێ توانای لەبەرکردنی هەر زانیارییەکی هەیە کە پێشی کۆرپەلە نێرەکە پێی ببەخشرێ، ئەویش بەپێی چەند تاقیکردنەوەیەك کە بۆ ماوەی (24) هەفتە بەردەوام بوو. مەبەستمان لە ئەزبەرکردن لێرەدا ئەوەیە کە هەرکاتێك دەنگە هۆشیارکەرەوەکان دووبارە بکرێنەوە ، ئەوا کۆرپەلەکان لەکاردانەوە دەوەستان، ئەمەش مانای وایە کە کۆرپەلە زانیارییەکەی وەرگرتووە یان ئەزبەری کردووە و ئامادەی گوێ لێ بوونی دەنگی دیکەیە[55].

هەرچەندە زۆربەی زۆری زانایان و توێژەران کۆکن لەسەر ئەم بیروڕا زانستیە تازانە، کەچی هەندێك لە زانایان ڕەتی دەکەنەوە، بۆ نموونە وەکو (باسکال برونکسی) کە بیرۆکەی بیرکردنەوەی منداڵی شیرەخۆرە پەسەند ناکات و دەڵێ منداڵ تەنها هەست دەکات و هیچی تر، بەڵام بەهیچ شێوەیەك بیرناکاتەوە ، چونکە زمان نازاتێت و مرۆڤایەتی مرۆڤیش لەزمانەوە دەست پێ دەکات، و هیچ بیروڕایەکی ڕاستەقینەش بەبێ وشە دروست نابێت[56].

هەروەها (باسکال) قسەیەکی تریشی هەیەو بانگەشە بۆ ئەوە دەکات کە زۆری تێ ڕامێنین و دەڵێ: لە ئیقباڵ چاکی مرۆڤدایە کە هەرچەندە مرۆڤایەتی لە زانستدا پێش بکەوێت ئەوا ئەم قۆناغەی منداڵی هەر تەمومژاوی دەمێنێتەوە و زانایان ناتوانن هەموو نهێنییەکانی بدۆزنەوە[57]. ئەم

قسەیەش بیری ئەو ئایەتەمان دەکاتەوە ، کە دەڵێ (وما أوتیتم من العلم الا قلیلا)(الاسراو: 85)، ئەو ئاماژەیەی بەرایی قسەکەش کە دەڵێ لەخۆشبەختی مرۆڤدایە کە هەندێك شت وەکو رازو مەتەڵ بمێنێتەوە، ئەم گوزارشتە ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە توێژینەوەش سنووری خۆی هەیەو هەروەك چۆن بیرکردنەوەو عەقڵ و مێشکیش سنووری خۆیان هەیەو نابێ ببەزێنرێن هەروەکو لەپێشدا ئاماژەمان بۆ کرد.

نۆیەم: ئایا زمان و بیر لەلای ئافرەت و پیاو جیاوازیان هەیە، ئێستاش کورتەیەکی ئەو دەرەنجامە تازانە دەخەینەڕوو کە زانستی مێشك یان زانستی توێژینەوەی مێشك پێی گەیشتووە، ئەم دەرەنجامە زانستیانە لەگۆڤاری (نیوزویك) (Newsweek) دا بڵاوکراوەتەوە کە لەسەر غیلافەکەی بەمانشێتی سەرەکی نووسرابوو: (زانستی تازەی مێشك) لەگەڵ ناونیشانێکی لاوەکی دیکە کە لەسەر شێوەی پرسیارێکدابوو ، بەم شێوەیە نووسرابوو: بۆچی پیاوان و ئافرەتان بیرکردنەیان جیاوازە؟

زانا ئەمریکییەکان جەخت لەسەر ئەوە دەکەنەوە کە جیاوازییەکی زۆر لەنێوان مێشکی پیاو و مێشکی ئافرەتدا هەیە ، لەبەرئەوە هەردووکیان بەشێوەیەکی جیاواز بیردەکەنەوە، زانایان گەیشتنە ئەم دەرەنجامە پاش ئەوەی دەستیان کرد بە توێژینەوەی مێشکی زیاتر لەهەزار پیاو و هەزار ئافرەت ئەویش بە بەکارهێنانی ئامێری وێنەگرتنی (بواری کردەی هاتوچۆی دەمارەکانFMRT و ئامێری ئەشیعەی موگناتیسی ئەتۆمی PET لە هەموو قۆناغەکانی بیرکردنەوە و یادکردن و فێربوون و هەست و سۆزەکاندا.

هەروەها پرۆفیسۆر (ریچارد هەیر) لە زانکۆی کالیفۆرنیا و پرۆفیسۆر (روبین جۆن) لەزانکۆی بەنسلڤانیا کە سەرپەرشتیان کردە سەر یەکەم توێژینەوەی زانستی لەو جۆرە، گەیشتنە ئەم دەرەنجامە زانستیانە:

- مێشك بەهیچ شێوەیەك ماوەیەکی زۆر سست نابێت و لەبیرکردنەوە ناکەوێت ، هەرچەندە مرۆڤ بە ئەنقەستیش بیەوێ مێشکی خۆی سست بکات ؤرطیَران

- لەکاتی حەوانەوەدا پیاو بۆ نموونە بیر لەکارەکەی یان بیر لە تۆپانێ دەکاتەوە، کەچی ئافرەت بیرکردنەوەی بە ئاڕاستەی هۆنینەوەی وشەکان ڕێچکە دەکات.

- پیاوان بەشی چەپی مێشك بەکاردەهێنن، کە تایبەتە بە زمان ، کەچی ئافرەتان هەردوو بەشی ڕاست و چەپ بەکاردەهێنن ئەوەش زانراوە کە بەشی ڕاست تایبەتە بە سۆز، کە ئەمەش نهێنی سۆزداری ئافرەتان شرۆڤە دەکات.

- ئافرەتەکان توانایان بۆ ئاوێتەکردنی زمان بەسۆزەوە زیاتربوو ،کە بووە یارمەتیدەرێك بۆیان کە گوزارشت بکەن و ئەو وشانە بەکاربێنن کە گوزارشت لەو شتانە بکات و لە دەروونیاندا پەنگی خواردووە.

ـ بەشی چەپی مێشك تایبەتە بە قسەو تواناکانی زمان و چەند دەستەیەك دەمار لەمێشکی ئافرەتدا زیاتر لەمێشکی پیاو تیادا بەدی دەکرێت، ئەمەش یارمەتیدەرێکە بۆ ئافرەت کە لەپیاو گوزارشت باشتر بکات.

لە تاقی کردنەوەیەکی تریشدا کە خاتوو (لۆرا ئالان) و (رۆجەر جورسکی) لەسەر (146) پیاو و ئافرەت ئەنجامیاندا ، ئەم دەرەنجامانە دەرکەوتن:

ـ بەشی چەپی مێشك لەلای پیاو ئاگای لەبەشی ڕاستە نییە، بە پێچەوانەی مێشکی ئافرەت کە وتووێژێکی دەمارگیری واتە لەگوزەرگای دەمارەکانەوە هەمیشە لەنێوان چەپ و ڕاستی مێشکیدا گفتوگۆیەك ئەنجام دەدرێ.

ـ مێشکی ئافرەت لەهۆدەیەك دەچێ، بۆیە دەتوانێ کە خۆی لەسەر یەك بابەت چڕ بکاتەوەو بەتوانایەکی باڵا جەخت بکاتە سەر یەك بابەت، بەم شێوەیە مێشکی ئافرەت دەسکەوتێکی زۆر دەستەبەر دەکات، بەڵام مێشکی پیاو وەکو خانوویەکە و دابەشکراوەتە سەر چەند هۆدەیەك و لەهەر چالاکییەك بەشێك وەردەگرێ.

توێژینەوە نوژدارییەکان سەلماندوویانە کە هۆرمۆنەکانی ڕەگەز کاریگەرییەکی زۆری بەسەر جیاوازییەکانی مێشکدا هەیە چ لەلای پیاو چ لەلای ئافرەت، ئەم هۆرمۆنە ڕەگەزیانە وا لەپیاو و ئافرەت دەکەن کە هەریەکەو بەشێوەیەکی جیاواز مێشك بەکاربهێنن، بەڵام دەروونناسی ئەمریکی (مارك بریدلس) جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە بەشەکانی مێشکی مرۆڤ گرژ دەبێت یان گەشە دەسێنێت ، ئەویش بەپێی ئەو ئەزموونە کۆمەڵایەتییانەی کە لە مامەڵەکردنەوە مرۆڤ فێری دەبێت، لەبەرئەوە کردە و ئاوێتەبوونە کۆمەڵایەتییە ئاڵۆزەکان بەشداری دەکەن لە بەرەوپێشڤەبردنی دەزگای دەماری مرۆڤ لەپاشانیشدا بەشێکی دیاری کراوی مێشك یان گەشە دەسێنێت یان گرژدەبێتەوە.

هەروەها ئەو مامەڵەیەی کە کەسێك لە دەوروپشتی کۆمەڵایەتییەوە بەرامبەر ئەنجام دەدرێ بۆ پیاو بۆ ژن جیاوازە ، ئەمەش کاریگەری بەسەر پێشڤەبردنی مێشکی مرۆڤەوە هەیە.

جا گەر لە هەندێکی ئەو جیاوازییانە ڕامێنین و لەو دەرەنجامانە وردبینەوە کە سەلماندویانە ، ئافرەت توانایان بۆ ڕوونکردنەوەی هەست و سۆز زیاترە، بەتایبەتی سۆزی غەمگینی و نیگەرانی، و تواناشیان لەسەر ئەوەش هەیە ، کە زووتر لەو بارە غەمگینییە دەربچن، ئەوکاتە دەزانین کە ئەو جیاوازیانە شتەکان یەکانگیر دەکەن زیاتر لەوەی جودایان بکەنەوە، سوودبەخشیش دەبن زیاتر لەوەی کە زەرەرمەندبن ئەوساتە وەختەش ئەم ئایەتەی قورئانمان بیردەکەوێتەوە، کە دەڵێ:((ومن أياته أن خلق لكم من انفسكم أزواجاً لتكنوا اليها وجعل بينكم موده ً ورحمه))(الروم: 21).

دەیەم: کۆتایی

ئەمڕۆ دیاردە جیهانییەکانی زمان (بەمانای ئادگارە هاوبەشەکانی زمانە جۆراوجۆرەکان) ، گرنگی زیاتری پێ دەدرێت وەك لەتیۆری (وۆرف) کە بەناوی (ڕێژەی زمانەوانی) ناوزەد دەکرێت، کە پێشووتر ئاماژەمان پێدا، هەروەها زمانەوانی ئەمریکی ناسراو (نەعۆم چومسکی) ئاماژەی بۆ ئەوە کردووە کە (وۆرف) زیاد لە پێویست گرنگی بە پێکهاتەو بونیادە ڕووالەتییەکانی زمان داوە، کەچی لە ئاستە دوورو قوڵەکانیاندا زمانەکان لەیەکدی دەچن و کەمتر جیاوازیان هەیە، (ئەمەش مانای ئەوە نییە کە زمان و ڕۆشنبیرییە هەمە جۆرەکانمان لەیاد بچێت،چونکە لەوانەیە کاریگەری گرنگییان بەسەر ئاکارو ڕەفتاری مرۆڤدا هەبێ).

کاکڵەی مەسەلەکە ئەوەیە قسەکەرانی زمانێك لەوانەیە باشتر بیر لەهەندێ شت بکەنەوە، چونکە زمانەکەیان ئاسانکاریان بۆ دەکات. جا زمانەوانی ئەمریکی (چارلز هوکیت) ئاماژە بۆ ئەوە دەکات ،کە زمانەکان لەوەدا جیاوازنین ،کە دەتوانرێ چی پێ بوترێ ،بەڵکو زیاتر لەوەدا جیاوازن کە چ شتێك ئاسانترە پێی بدرکێنرێت.کەواتە جیاوازی زمانەکان لە تواناکانی گوزارشت کردندا نییە، بەڵکو زیاتر لەوەدایە کە بە کردەوە گوزارشتی لێ دەکرێت و لەوەشدایە کە پێویستە گوزارشتی لێ بکات، واپێ دەچێ ئەرکە سەرەکییەکانی زمان ،هەموو زمانەکان ئەدای بکەن، وەکو بەخشینی زانیاری و ڕەتکردنەوەی و ئاڕاستەکردنی پرسیارو فەرمان دەرکردن و هتد... هەروەك ئەوەی کە مرۆڤایەتی هەموو ڕێك کەوتوون لەسەر چەند سەلمێنراو و چەند چەسپاوێك کە کردەی بیرکردنەوە کۆنترۆڵ دەکەن، بۆ نموونە کورتترین ماوە لەنێوان دوو خاڵدا هێڵێکی ڕاستە کە گەیەنەربێت لەنێوانیاندا، و بەشی کەمترە لە گشت و هەردوو ئەو نرخەی کە هەر یەکێکیان دەکەنە نرخێکی سێیەم ، یەك ڕێژەو یەك ئاستن و ئیتر بەمشێوەیە.

لەوانەشە بوونی حاڵەتی وەرگێڕان لەنێوان زمانە هەمەجۆرەکاندا ئاماژەیەك بێ بۆ بوونی شارەزاییەکی گشتی بەو جیهانەی کە هەموو مرۆڤ تیایدا هاوبەشن، ئەم شارەزاییەش سەربەخۆیەو پەیوەندی بە زمانە تایبەتەکەیانەوە نییە ، کە گوزارشتی لەو شارەزاییە پێ دەکەن.

کورتەی قسە دەڵێین کە ڕووەکانی لێکچوون لەڕووەکانی جیاوازی زیاترن لەبواری چۆنێتی دامەزراندنی تیۆری زمانەوانیدا ، ئەویش بە ئاماژەکردن بۆ چەمکەکان، چونکە ئەم چەمکانە دەرەنجامی ئاوێتەبوونی کۆمەڵگاکانی مرۆڤایەتین لەگەڵ ژینگەی سروشتی و کۆمەڵایەتیدا کە هەموو شوێنەکانی جیهان لەو بوارەدا وێکچووی یەکن، تەنانەت لە حاڵەتی بوونی چەند جیاوازییەك ئەوا زیرەکی و هۆشیاری مرۆڤ بەسە بۆ تێگەیشتنی و چارەسەرکردنی ئەو کێشانەی کە لێوەی پەیدا دەبن.

وةرطيَران

پەراوێزەکان:

1ـ بڕوانە: الزبيدى، تاج العروس.

2ـ هەمان سەرچاوە و المعجم الوسيگ، مجمع اللغە العربيە بالقاهرە، الگبعە الپانييە، 1972.

3ـ محمد على الخلولى، معجم علم اللغە النقرى، مكتبە لبنان، 1982.

4ـ هەمان سەرچاوە .

5ـ المعجم الوسيگ.

6ـ احمد شوقى رچوان، عيمان بن صالح الفريح، الرياچ: عمادە شوۆن المكتبات ـ جامعە الملك سعود ، الگبعە الپاليە 1411 هـ (1991) ، ص.7

7- Dan 1. slabin, Psycholinguistics, Glenview, lllinois: Scott Foresman and co, 1961, p. 99.

8ـ جوديپ جرين, التفكير واللغە, ترجمە عبدالرحمن عبدالعزيز العبدان، الرياچ: دار عالم الكتب، 1410هـ (1990) ص.111

9ـ هەمان سەرچاوە ، ص.113

10ـ هەمان سەرچاوە ، ص.119

11ـ عبدالعزيز محمد الزكير، التفكير بصوت مسموع. جريدە الرياچ، 1416/1/3 هـ (1995/6/1)، ص8،ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە منداڵ چ کچ یا کوڕ پێش تەمەنی شەش ساڵان ، برادەر لە تەمەنی خۆیان پەیدا دەکەن ، بەڵام لە خەیاڵ ئەو ناوە بۆ برادەرەکانیان دادەنێن کە خۆیان خۆشیان دەوێت ، و زۆربەی کاتەکانیش بۆ پرسیارکردن ، پرس بەو برادەرە دەکەن و هەوڵدەدەن کە ئەو ڕازی بکەن .ئەو برادەرەش دەبێتە بەشێکی گرنگ لە ژیانی ئەو منداڵە .

12ـ احمد شوقى رچوان، عيمان بن صالح الفريح، هەمان سەرچاوە،ص.6

13ـ هەمان سەرچاوە ، ص(7 ـ 8).

14- Slobin , op . cit. pp 116- 117.
15- Ronald w. Langacker , Language and its structure san Diego; Harcourt Brace Jovanovich, Publishers Second Edition, 1973, p. 36.
16ـ جرين، هەمان سەرچاوە ، ص.116 وةرطيَران
17- Slobin, op. cit .P. 100.
18- John B. Carroll . Language and Thought Englewood cliffs , New Jersey; Prentice Hall Inc. 1964, p. 76.
19- Langacker, op. cit. p. 37.
20- Slobin op . cit. P. 100.
21ـ احمد عبدالمعگى حجازى، علموا الاولادكم الشعر، الٲهرام 14/ 6/ 1995م، ص.16
22- carrol, op. cit. P . 95.
23- carrol, lbid.
24- carrol, lbid.
25- Slobin, op. cit. pp. 99- 100.
26ـ جرين، هەمان سەرچاوە ، ص.104
27ـ هەمان سەرچاوە ، ص.104
28- Langacker, op. cit. p. 38.
29- Slobin, op. cit. pp. 126- 127.
30ـ باريس، مرچ غريب يصيب سياح اليابان، الٲهرام 24، –12– 1992م، ص.17
31ـ احمد شوقى رچوان، عيمان بن صالح الفريح، هەمان سەرچاوە، ص.7
32ـ جرين، هەمان سەرچاوە ، ص 103،
33ـ محمد بنهان سويلم، هل تزكر الحيوانات، الفيصل، العدد205. رجب 1414 هـ – ديسمبر/ يناير 1993.
34ـ أنيس منصور، مواقف، الٲهرام، 1994/1/29،ص86.
35ـ جريده الرياچ، ملحق پقافه اليوم، الخميس (4) رمچان 1413 هـ (1993/2/25) ،ص.35
36ـ هەمان سەرچاوە .
37ـ سمير حنا صادق، مؤسسه سميپونيان ومتاحف العالم الٲهرام، (1995/5/19)، ص.9
38ـ حسن ڤاڤا، الكشكول، سلاماً ايها القگگ، جريده الرياچ، (1416/1/3)هـ (1995/6/1م)، ص.26

39ـ حسن ڤاڤا، الكشكول،اللسان و الادب و اللهب،جريدهالرياچ، 1995/5/25،ص22.
40- جرين ، هەمان سەرچاوە ، ص4. وةرطيَران
41ـ جرين، هەمان سەرچاوە ، ص .103
42- Langacker. Op. cit. p . 96.
43ـ عبدالسلام المسدى. اللغه الآداه، جريده الرياچ، ملحق پقافه اليوم، العدد 9691، 4 شعبان 1415 (5/ 1/ 1995م) .
44ـ مصگفى محمود، السر الآعقم، دار العوده- بيروت، .102
45ـ خالص جلبى، لو تحولت الكره الآرچيه الى قريه تچم الف شخص، جريده الرياچ، 8 شوال 1415، (1995/3/9م) .
46ـ زينب عبدالرزاق، قنبله عمليه جديده، الآهرام، (1995/5/26) ص 3.
47ـ محمد ابراهيم، الكاتب الصحفى احمد بهجت: ژات الله تجاوز گاقه العقل، الآهرام، 1995/2/22، ص 12، محمد جواد مغنييه الله يُرى بالبصيره لا بالبصر، الآهرام 1995/2/8م، ص.12
48- Langacker. Op. cit. p 37.
49- احمد عبدالمعگى مجازى، كلمه عن الآسماو، الآهرام 1995/11/26، ص.16
50ـ هبه الوزه، الگفل حديپ الولاده يفكر ويحلم ويتفاعل ، الآهرام 1994/11/11م، ص.7
51ـ هەمان سەرچاوە .
52ـ هەمان سەرچاوە .
53ـ هەمان سەرچاوە .
54ـ الجنين يبدأ التعلم فى رحم أمهٍ، جريده الرياچ 1415/11/6هـ (1995/4/6)،ص.34
55ـ هەمان سەرچاوە .
56ـ هبه لوزه، هەمان سەرچاوە .
57ـ هبه لوزه، هەمان سەرچاوە .
58ـ عزت السعدنى، وجعل بينكم موده و رحمه، الآهرام، 1995/4/1، ص3.

- **ئەم وتارە لەم کتێبە وەرگێڕدراوە:**

د.احمد شفيق الخگيب ، قراوات فى علم اللغه، دار النشر للجامعات ، مصر، 2006 ، ص 8-34.

سەرەتایەك لە واتاسازی

و: یووسف نووری محەمەدئەمین

واتاسازی

ئەم وەرگێڕانە بەشی حەوتەمی کتێبی (سەرەتایەك لە زمانەوانی نوێیە) ، لە بەشەکانی پێشتری ئەم کتێبە گرنگی بەلایەنی دەنگسازی و وشەسازی و ڕستەسازی دراوە، جا بۆ ئەوەی زمان ئەرکی سەرەکی خۆی بگەیەنێت کە پەیوەندی کردنە، پێویستە ئەو شێوەو پێکهاتە زمانیانە ، واتایەکی دیاریکراو ببەخشن.لەبەرئەوە ئەو بەشە تەرخانکراوە بۆ واتاسازی ، کە ئاستێکە لە ئاستە گرنگەکانی لێکۆڵینەوەی زمانەوانی، کە لێکۆڵینەوەیە لەواتای وشەو ڕستە.

لێکۆڵینەوە لە یەکەکانی زمان وەکو وشە و ڕستە تەواو نابێ، ئەگەر لێکۆڵینەوە لەواتای ئەو یەکە زمانییانە نەکرێت و واتا و ماناکانیان ڕوون نەکرێتەوە ، چونکە زانینی واتای ئەو یەکانە (وشە و ڕستە) بناغەی کردەی پەیوەندی کردن پێك دێنێت لەنێوان بەکارهێنەرانی زمانێکی دیاریکراو چ بەنووسین بێ یان قسەکردن، لەبەر ئەوە واتاسازی یەکێکە لە پێکهێنەرە سەرەکییەکانی زمانەوانی وەکو ڕستەسازی و وشەسازی و دەنگسازی، ئەگەر زانیمان زمان پێڕەوێکە بۆ پەیوەندی کردن، کەواتە بێ گومان واتاش بەشێکی سەرەکی ئەو بوارەوە پێك دێنێت.

زانیاریمان دەربارەی واتای وشە چییە؟ واتا خۆی چییە؟ ئەو بابەتانە چین کە واتاسازی چارەسەریان دەکات و لێیان دەکۆڵێتەوە؟ هەوڵ دەدەین لەم بەشەدا وەڵامی ئەم پرسیارانە بدەینەوە.

مەبەست لە توانستی زمانی ئاستی واتاسازیدا چییە؟

توانستی زمانی لە ئاستی واتادا، واتە زانینی ئەمانەی خوارەوە:

1ـ **واتای فەرهەنگی وشەکە:** واتای بنچینەیی وشەیە، کە لە فەرهەنگەوە وەردەگیرێ، بۆ نموونە وشەی (شێر) واتاکەی یەکێکە لە ئاژەڵە دڕندە گۆشت خۆرەکان کە لە پۆلی (سەنورییەکانە) بە پاشای گیانلەبەران ناسراوە.

2ـ واتای خوازەیی وشە: کە بریتییە لە بەکارهێنانی وشەیەك بۆ واتایەکی نوێ و جیاواز لە واتا فەرهەنگییەکەی بۆ نموونە کە دەڵێن: (فلان شێرە) مەبەستمان ئەوەیە کە ئازایە، یا لەزمانی ئینگلیزیدا دەڵێن:(His in the evening of his life) واتە لە پاییزی تەمەنی دایە.

3ـ واتا جیاوازەکانی وشەیەك (فرەواتا): زۆر وشە هەیە لەزماندا زیاتر لەواتایەك هەڵدەگرێت و واتاکەی بەگوێرەی ئەو چوارچێوە یا دەوروبەرە زمانییەی کە وشەکەی تێدا بەکاردەهێنرێ، دیاری دەکرێ و دەزانرێ. بۆ نموونە وشەی (چاو) ئەندامێکی لەشی مرۆڤە کە بەهۆیەوە دەبینێ یا بە مانای (جاسوس) دێت.

4ـ پەیوەندییە واتاییەکانی نێوان وشە، وەك هاوواتاو دژواتا و گرتنەوە... هتد. بۆ نموونە جاری وا هەیە چەند وشەیەك هەمان واتایان هەیە، وەك (بیابان و چۆلەوانی و دەشت).کە بەهاوواتا ناو دەبرێن. دژواتاش ئەوەیە کە وشەکان واتاکانیان پێچەوانەی یەکتربن. وەك (گەورە ـ بچووك) (زیندوو ـ مردوو) (کڕی ـ فرۆشتی) ،گرتنەوەش وەکو وشەی (میوە و سێو)، ئەم پەیوەندییانە زیاتر ڕوون دەکەینەوە لەشوێنی خۆیدا.

5ـ ئەو چوارچێوەو دەوروبەرەی کە وشەکەی تێدا بەکاردێت، هەندێ جار واتای وشە دەگۆڕێ بەپێی ئەو چوارچێوەو دەوروبەرە زمانییەی وشەکەی تێدا بەکاردەهێنرێت، بۆ نموونە وشەی (قچی) واتاکەی دەگۆڕێ بەگوێرەی ئەو چوارچێوەیەی وشەکەی تێدا بەکاردەهێنرێ:

قچي بين الخممين: دادوەری لەنێوانیان کرد

قچي لە: حوکمی بۆدا وەرطيَران

قچي عليە: کوشتی

وقچي ربك: خوا فەرمانی دا

قچي الدين: جێ بەجێ ی کرد

قچي نحبە: مرد

قچي عمرە ڤ: تەمەنی خۆی بەسەر برد

6ـ سیما واتاییەکانی وشە (Semontic Features)

هەموو وشەیەك لە کۆمەڵە سیمایەك پێك دێت، کە واتای وشەکە دیار دەکات و لەوشەکانی تر جیای دەکاتەوە، بۆ نموونە وشەی (چوارگۆشە) ئەو سیمایانەی هەیە و ڕووی تەختە، لەچوارلای یەکسان پێك دێت، گۆشەکانی وەستاوە.

7ـ واتای ڕستە

8ـ پەیوەندی نێوان ڕستەکان

9ـ سیماکانی ڕستە

لەپاشان ڕوونی دەکەینەوە کە مەبەستمان چییە لە واتای ڕستە و پەیوەندییەکانی نێوان ڕستە.

واتا چییە؟

هەتا ئێستاش دیاریکردنی واتای ناوەڕۆکی واتا جێگەی مشتومڕو گفتۆگۆیە لەنێوان زمانەوان و فەیلەسووف و زانایانی ژیربێژی. هەموو وشەیەك لەزماندا واتایەك یا زیاتری هەیە، بەڵام پەیوەندی نێوان فۆرمێکی زمانی یا وشەیەکی درکاو بەناوەڕۆکەی چییە لە جیهانی دەرەوەدا، ئایا پەیوەندییەکە لەخۆوەیە، ئەمە ئەوە دەگەیەنێت کە هیچ پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆ نییە لەنێوان ئەو ڕیزە دەنگەی کە وشەکەی لێ پێك دێت و لەگەڵ ئەو واتایەی کە وشەکە دەیگەیەنێت.

ئەو دیاردەیەش زمانەوانی سویسری (فردیناندی سۆسێر) (1916) ئاماژەی پێکردووە کاتێك کە (هێما)ی زمانی یا فۆرمی زمانی کردە دووبەش.

1ـ ناو (الدال ـ) ئەو ڕیزە دەنگەیە کە وشەی لێ پێك دێت.

2ـ ناولێنراو (المدلول ـ) ئەو شتەیە کە وشە لە جیهانی دەرەوە یا لەواقیعی ژیاندا دەیگەێنێت.

سۆسێر ئاماژە بەوە دەکات کە پەیوەندی نێوان وشەی (ئەسپ) و ئەو گیانلەبەرەی کە وشەکە دەیگەیەنێت پەیوەندییەکی لەخۆوەیە، چونکە هیچ هۆیەك نییە کە ببێتە مایەی دروستکردنی پەیوەندی نێوان وشەو واتاکەی، چونکە هۆ چ پەیوەندییەك نییە لەنێوان وێنەی دەنگی وشەی (ئەسپ) لەگەڵ ئەو گیانلەبەرەی کە وشەکە ئاماژەی پێ دەکات. ئەگەر وشەیەکی تر یا ناوێکی تر بۆ ئەو ئاژەڵە بەکارهاتبا ئەوا ئەو وشەیە یا ناوە بەکاردەهات لەجیاتی ئەو ناوەی ئێستای.

زمانەوانان هەوڵێکی زۆریانداوەو چەند بیردۆزو بۆچوونێکیان خستۆتەڕوو بۆ ڕوونکردنەوەی مەبەست و چەمکی واتا لە گرنگترین ئەو بیردۆزانەی خراونەتەڕوو ئەمانەن:

1ـ بیردۆزی ناولێنان یا یەکسان بوونی واتا بە شتەکە

ئەم بیردۆزە ئاماژە بەوە دەدا، کە واتای وشە ئەو شتەیە کە وشەکە لەژیانی ڕۆژانەدا دەیگەێنێ. بۆ نموونە کە دەڵێین (دار) یا (قوتابخانە) یا (پێنووس) ،مەبەستمان لەو وشانە ئەو شتانەیە کە وشەکە ئاماژەی پێ دەکات لەژیانی ڕۆژانەماندا. (قوتابخانە) ئەو شوێنەیە کە تێیدا فێری زانست دەبین، (دار) ئەو شتەیە کە پەلك و گەڵای هەیە. (پێنووس) ئەوەیە کە پێی دەنووسین.

دیارە پەیوەندی نێوان ناو و ناولێنراو ڕوون و ئاشکرایە لەناوە تایبەتییەکاندا بۆ نموونە (خالیدی کوڕی وەلید) ئاماژەیە بەو کەسە ناسراوەی کە لەمێژووی ئیسلامدا دیارە، یاخود ناوی (عیسای کوڕی مەریەم) ئاماژەیە بۆ پێغەمبەری خوا (عیسای کوڕی مەریەم) کە بەو ناوە دەیناسین.

ئەوەی کە بۆ ناوڕاست بێ لەجۆری پەیوەندییەکە، بەسەر (کار)یش جێ بەجێ دەبێ. بۆ نموونە (کار) ڕووداوێك یا بارێکی دیاریکراو نیشان دەدا. (ئاوەڵناو) ئاماژەیە ،سیفەتی شتێك دەکات یا یەکێك لە تایبەتمەندییەکانی شتەکە دیاردەخات.

(ئاوەڵکار) چۆنییەتی ڕوودانی کارێك نیشان دەدا، یا کات و شوێنی ڕوودانی کارەکە دیار دەکات.

بەڵام ئەگەر بەشێوەیەکی گشتی سەیری ئەم بیردۆزە بکەین ئەوا کەم و کوڕییەکی زۆر لەم بیردۆزە بەدی دەکەین:

1ـ ئەگەر باوەڕمان وابێت هەموو وشەیەك واتای هەیە ئەمەش ئەوە دەگەینێت کە هەموو وشەیەك ئاماژە بەشتێکی بەرجەستەیی دیاریکراو دەکات لەژیاندا، بەڵام زمان زۆر وشەی تێدایە کە واتای هەیە یا ئەرکی هەیە، بەڵام بەرامبەری هیچ شتێکی هەست پێکراوی بەرجەستە نییە. بۆ نموونە (دێو،توند، ئەگەر، بزانە، ئازادی، خۆشەویستی، تووڕەیی... هتد).

2ـ ئەگەر بینیمان دوو وشە یا دوو دەستەواژە ئاماژە بەیەك شت دەکەن لەژیانی ڕۆژانەماندا. ئەوە مانای ئەوەیە کە ئەو دوو دەربڕینە یەك واتایان هەیە، بەڵام ئەمە دەرئەنجامێکی هەڵەیە. بۆ نموونە ئەو سێ دەربڕینە لەزمانی ئینگلیزی دا ئاماژە بەیەك شت دەدەن، بەڵام جیاوازییەکی ئاشکرا لەواتاکانیان هەست پێ دەکرێ.

1- The evning star ئەستێرەی شەو

2- The morning star ئەستێرەی بەرە بەیان

3- Venus ڤینۆس

ئەو سێ دەربڕینە بەکاردێت بۆ ئاماژەکردن بە هەسارەی (زوهرە)، بەڵام دەربڕینی یەکەم واتای ئەستێرەی شەوان و دەربڕینی دووەم واتای ئەستێرەی بەرەبەیان و دەربڕینی سێیەم واتای هەسارەی زوهرەیە.

یان کاتێك دەڵێین (عەممان) و (پایتەختی وڵاتی ئەردەنی هاشمی) لێرەدا ئەو دوو دەربڕینە ئاماژە بە یەك شار دەکەن، بەڵام لەمانای وشەییدا جیاوازن و هاوواتا نین.

3: ئەو بیردۆزە دژەکەی لەناخی خۆیدایە، چونکە هەتا ئەو وشانەی ئاماژە بۆ تەنێکی بەرجەستەش دەکەن لەژیانی ڕۆژانەدا، ئاماژەکردنێکی ڕوون و ئاشکراو دیاریکراو نییە، تەنانەت لای ئەو کەسانەی کە بەو زمانە قسە دەکەن بۆ نموونە کە گوێمان لە وشەی (کورسی) یا (دار) یا (خانوو) یا (ئۆتۆمبێل) دەبێت، ئێمە دەزانین واتای چییە ، بەڵام نازانین ڕاستەقینەو هەقیقەتی دیاریکراوی ئەو شتە چییە؟ کە وشەکە ئاماژەی بۆ دەکات ، بۆ نموونە (کورسی) ڕەنگە ئاماژە بێ بۆ ئەو کورسییەی کە مامۆستای قوتابخانە لەناو پۆلدا لەسەری دادەنیێن یا ڕەنگە ئاماژە بێ بۆ ئەو کورسییەی کە لە باخچە گشتی و پارکەکاندا یا لەسەر شەقامە گشتییەکان زیاتر لە کەسێك لەسەری دادەنیشێت یا ڕەنگە ئاماژەبێ بۆ ئەو کورسییەی کە زیاتر لە قوتابییەکی لەسەر دادەنیشێت لە پۆلی قوتابخانەدا. ڕەنگە کورسییەکە داربێ یان ئاسن بێ.

ئەوەی باسمان کرد ئەوەمان بۆ ڕوون دەکاتەوە کە بیردۆزی ناولێنان یا یەکسان بوونی واتای وشە بە شتەکە. ناتوانێ لێکدانەوەیەکی وردو گشتگیر بۆ چەمکی واتا بکات لەزماندا.

2ـ واتا بریتییە لە وێنەی هۆشەکی

واتا لەو بیردۆزەدا وێنەی هۆشەکی ئەو شتەیە کە وشەکە ئاماژەی بۆ دەکات. ئەمەش ئەوە دەگەینێت کە وێنەی هۆشەکی شتێکی دیاریکراوە، لە کەسێکەوە بۆ کەسێکی تر دەگۆڕێ یا بەپێی ژینگەی ئابووری و کۆمەڵایەتی دەگۆڕێ. بۆ نموونە وێنەی هۆشەکی بۆ وشەی (جوانی) لە کەسێکەوە بۆ کەسێکی تر دەگۆڕێ ، یا لەکۆمەڵگایەکەوە بۆ کۆمەڵگایەکی تر دەگۆڕێ.

جگە لەمەش زۆر وشە هەیە واتای هەیە، بەڵام وێنەی هۆشەکی دیاریکراو و بەرجەستەو هەستپێکراوی نییە، بۆ نموونە وشەی (ئەگەر، تەنیا، هەستی کرد. دەزانێ، خۆشەویستی، ئازادی، ڕق لێ بوونەوە... هتد) ،ئەوانە و چەندا وشەی ئەبستراکتی تر ، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە یەکسان بوونی واتاو وێنەی هۆشەکی ناو مێشك بەردەوام ڕاست دەرناچێ بۆ دیاریکردنی مەبەستی واتا.

3ـ واتا بریتییە لەبەکارهێنانی وشە

لەزماندا هەندێ لەزمانەوانان وای بۆ دەچن کە واتای وشە دیاری دەکرێ بەهۆی ئەو چوار چێوەو دەوروبەرەی وشەکە تێدا بەکاردێت. هەر لەبەر ئەوەشە کە زمانەوان (فێرس) دەڵێ واتای وشە دیاری ناکەوێت تەنیا بەپێی ئەو چوارچێوە و دەوروبەرە نەبێت، کە وشەکە یا ڕستەکەی تێدا بەکارهاتووە. لەوانەیە یەك وشە چەند واتایەکی هەبێت بەپێی ئەو چوارچێوەیەی کە وشەکەی تێدا بەکاردەهێنرێ، چوارچێوە یا دەوروبەر چەند شتێك یا چەند ڕەگەزێك دەگرێتەوە. وەك قسەکەرو ئەو زمانەی بەکاری دەهێنێ (ڕەوشتی زمانی) و ڕەوشتی نازمانی (ئەو ئاماژەو هێمایانەی کە بەدەست و دەم و چاو) دەردەبڕێت ، هەروەها ئەوکات و شوێنەی کە قسەکەی تێدا دەکرێ. بۆ زانینی ئەوەی کە چۆن بەگۆڕینی چوارچێوەو دەوروبەر ، واتا دەگۆڕێت. سەیری وشەی (باڵ)بکە لەم نموونانەدا:

1ـ باڵی باڵندەکە شکاوە.

2ـ باڵی چاکسازی کاران زۆرینەی دەنگەکانیان بەدەست هێنا.

3ـ خوا دەفەرموویت: ((باڵی زەلیلی و بەزەیی بۆ دایك و باوکتان ڕابخەن) لەگەڵ ئەوەی کە ئەم بیردۆزە لایەنێکی زۆر گەورەی لەچەمکی واتا ڕوون کردۆتەوە، بەڵام لەڕەخنە بەدەر نییە.

(پالمەر) ڕەخنە لە ڕێبازی (فێرس) دەگرێ ، کە ڕێبازی چوارچێوەو دەوروبەرە، دەڵێت (فێرت) بیردۆزێکی تەواو و گشتگیری بۆ وەسف کردنی هەموو پێکهاتەکانی زمان پێشکەش نەکردووە، بەڵکو تەنها جەختی لەسەر چوارچێوەو دەوروبەر کردۆتەوە بۆ دیاریکردنی واتا.چەمکی چوارچێوەو

دەوروبەریشی بەتەواوی دیارنەکردووە کە چییە؟ ناتوانرێ بەکاربهێنرێ بۆ دیاریکردنی واتـای زۆرێـك لە ڕستە لەزماندا.

4ـ واتا بریتییە لەکۆمەڵێك پێکهاتەو ڕەگەز

بەپێی ئەم بۆچوونە واتای وشە پێك دێت لەکۆمەڵێك سیمای جیاکەرەوە. کە واتای وشەکە دەگەیەنێ و لەوشەکانی تر جیای دەکاتەوە، کە سەر بەهەمان کێڵگەی واتایین، بۆ نموونە وشەی (پیـاو) سـیما جیا کەرەوەکانی ئەمانەن:

(+زیندوو+مرۆڤ+هـەراش+نێـر)، وشـەی (ژن) ئـەم سـیما جیاکەرەوانـەی هەیـە (+زینـدوو + مـرۆڤ + هەراش ـ نێر)، دەتوانین جیاوازی نێوان وشەکانی (پیـاو، کـوڕ، ژن، کـچ)، لـەم خشـتەیەی خـوارەوە ڕوون بکەینەوە:

وشەکان	زیندوو	مرۆڤ	نێر	هەراش
پیاو	+	+	+	+
کوڕ	+	+	+	–
ژن	+	+	–	+
کچ	+	+	–	–

یـەکێك لـەو گرفتانـەی کـە ڕووبـەڕووی ئـەو بـیردۆزە دەبێتـەوە ، دیـاریکردنی سـیماو ڕەگـەزە پێکهێنـەرەکانی ئـەو وشـە (ئەبسـتراکت)یانەیـە، کـە واتاکانیـان (ئەبسـتراکتین)، وەکـو وشـەی (خۆشەویستی، ئازادی، ڕق... هتد) یان هەندێ وشەی وەك (ئەگەر، لە، بە، بوو، بۆ... هتد).

لەژێر ڕۆشنایی ئەوەی پێشتر باسکرا ،دەتوانین بڵێین توێژەرەوانی بواری واتاسـازی نەگەیشـتوونەتە پێناسـەیەکی وردو گشـتگیر بـۆ چـەمکی واتـا، بـەڵام ئـەوە ناگەیـەنێ کـە لێکۆڵینـەوە لـە واتاسـازی ڕابگیرێ، بەڵکو دەبێ زیاتر لێکۆڵینەوە لەبوارە جۆراوجۆرەکانی واتاسازی بکرێ.

پێش ئەوەی قسەکانمان کۆتایی پـێ بهێـنین دەربـارەی واتـا و بیردۆزەکـانی واتـا، بەشـتێکی سـوود بەخشی دەزانم باسی هەندێ زمانەوان بکەین لەم بوارەدا، کە واتایان بۆ سـێ جـۆر دابـەش کـردووە. لەوانە (فینجان و برزنیر) .

جۆرەکانی واتا

1ـ واتای ئاماژەیی:

مەبەست لە واتای ئاماژەیی وشە، شتەکە خۆیەتی یا کەس یا بیرە ئەبسـتراکتەکە یـا ڕووداو یـا ئـەو بارەیە کە وشەکە یا ڕستەکە ئاماژەی بۆ دەکات.بۆ نموونە کە دەڵێین شاری (جرش) مەبەستمان ئەو

شارە ئاساری و مێژوویەیە کە هەڵگری ئەو ناوەیە. یان کە دەڵێین (عەلی لەژێر دارەکە دانیشتووە) مەبەستمان ئەوەیە کە کەسێك ناوی عەلیە ئێستا لەژێر ئەو شتە دانیشتووە کە پێی دەڵێین دار.

واتای ئاماژەیی بریتییە لە پەیوەندی نێوان ناو و ناولێنراو یا وشەکە و ئەو شتەی کە وشەکە ئاماژەی بۆ دەکات.

2ـ واتای کۆمەڵایەتی:

واتای کۆمەڵایەتی ئەو ئاستەی واتایە کە بەکاری دەهێنین بۆ دیاریکردنی هەندێ تایبەتمەندی کۆمەڵایەتی قسەکەرو جۆری پەیوەندی نێوان قسەکەرو گوێگر، ئەویش بە پشت بەستن بەجۆری ئەو زمانەی کە قسەکەر بەکاری دەهێنێ لەچوارچێوە و دەوروبەرێکی دیاریکراو، زۆرجار وەسفی کەسێك دەکەین و دەڵێین ڕۆشنبیرە، یا تێگەیشتووە تەنها بەگوێ گرتن بۆ قسەکانی و ئاستی زمان و ئەو وشانەی کە بەکاری دەهێنێ. هەروەها دەتوانین بەهۆی قسەکردن و ئەو وشانەی کە قسەکەر هەڵیاندەبژێری و بەکاری دەهێنێ ئاستی کۆمەڵایەتی و چینایەتی ئەو کەسە دیاری بکەین. بۆ نموونە تۆ کەسێك بۆ جاری یەکەم لەکاتی گفتوگۆکردن ببینی ،هەر لەسەرەتادا چەند پرسیارێکی تایبەت بە کەسییەتی خۆتت لێ بکات وەك بلێ مووچەکەت چەندە؟ یا ژنت هێناوە؟ گەر ژنت نەهێناوە بۆچی ژنت نەهێناوە؟ یا کێشت چەندە؟ یا تەمەنت چەندە؟ ئەوانەو چەندان پرسیاری دیکەش لێ بکات، تۆ بڕیاری ئەوە دەدەیت کە ئەو کەسە فزولی و ناڕۆشنبیرە ئاداب و خوڕەوشتی قسەکردن نازانێت.

3ـ واتای دەروونی :

ئەو لایەنە یا ئەو ئاستەی واتایە کە دەربڕی هەست و سۆزو بیروڕای کەسی قسەکەرە لەچوارچێوەو دەوروبەرێکی دیاریکراو. بۆ نموونە کە دەڵێین (فلان کەس ترسنۆکە) یا (دەترسێ) لێرەدا واتای هەردوو بارەکە سیفەتی ترس و ترسنۆکی لەخۆ دەگرێ، بەڵام ڕستەی یەکەم سووکایەتی پێکردن و بەسووك تەماشاکردنی پێوە دیارە، بەڵام ڕستەی دووەم کەمتر ئەوەی پێوە دیارە.

یان کاتێك پرسیار لەخاوەن کارگەیەك دەکەین لەبارەی ئاستی کارکردنی یەکێك لە کرێکارەکانی لەوەڵامدا دەڵێت کەسێکی بەڕێزە، ئەو مەبەستی لەوەدا ئەمەیە کە خووڕەوشتی ئەو کرێکارە باشەو پەسەندە، بەڵام لەکارکردندا زۆر باش نییە، ئەو جۆرەی واتاکە هەست و سۆزو بیرو بۆچوونی قسەکەر دەردەبڕێ، بەهۆی ئەو وشەو ڕستانەی کە دەریاندەبڕێت پێی دەڵێین واتای ویژدانی یا دەروونی.

کێڵگە واتاییەکان

پێش ئەوەی باسی پەیوەندییە واتاییەکانی وشە بکەین، دەبێ ئەوە ڕوون بکەینەوە کە وشەکانی زمان لەهەندێ سیماو تایبەتمەندیدا هاوبەشن، کەوا دەکات پۆلێنیان بکەین بۆ کۆمەڵ و دەستەو پۆل کە پێیان دەوترێ کێڵگە واتاییەکان ،وەکو لەم کۆمەڵە وشەیەی خوارەوەدا دەبینین:

1ـ حوشتر، ئەسپ، چێڵ، مەڕ......

2ـ شەممە، یەکشەممە، دوشەممە....

3ـ چەقۆ، چەنگال، کوچك...

4ـ ڕەش، سپی، سوور، سەوز...

5ـ پیاو، بەرد، دار، ئۆتۆمبێل، مانگ...

ئەگەر سەیری کۆمەڵەی یەکەم بکەین ،دەبینین چەند سیفەتێکی هاوبەش هەیە، کە ئەو وشانە بەیەکەوە دەبەستێتەوە، وا دەکا لەژێر یەك کایەی یا کێڵگەی واتایی کۆببنەوە، ئەویش ئەوەیە کە هەموویان ئاژەڵیماڵین.

کۆمەڵەی دووەمیش هەموویان بریتین لە ڕۆژەکانی هەفتە، کۆمەڵەی سێیەمیش هەموویان ئامێری بەکارهێنانی ناو ماڵن وشەکانی کۆمەڵەی چوارەمیش هەموو ڕەنگن، بەڵام کۆمەڵەی پێنجەم هیچ پەیوەندییەکی هاوبەش یا سیفەتێکی هاوبەش لەنێوان وشەکانیدا نییە، کە ئەو وشانە بەیەکەوە ببەستێتەوە، لەبەرئەوە ناچنە ژێر یەك کێڵگەی واتایی ، چەمکی کێڵگەی واتایی هەندێ جار سوودی دەبێت بۆ ناساندنی واتاو دیاریکردنی بەشێك لەواتاکەی، بۆ نموونە (حوشتر) ئاژەڵێکی ماڵییە، (چەقۆ) ئامێرێکی ناو ماڵە و سەوز یەکێکە لە ڕەنگەکان.

وشەکان لەناو کێڵگەی واتاییدا چەند پەیوەندییەکی جۆراوجۆر بەیەکیان دەبەستێتەوە، کە لەمەودوا باسی دەکەین.

پەیوەندییە واتاییەکان

1ـ هاوواتا:

زمانەوان (کرۆز) بەم شێوەیە هاوواتا پێناسە دەکات کە بریتییە لە پەیوەندی نێوان وشەکان، کە ئەو وشانە لە سیما واتاییە سەرەکییەکاندا وەکو یەکن، بەڵام هەندێ جار لە سیما لاوەکییەکاندا جیاوازن. ئەو پێناسەیە وا دەردەخات کە هاوواتا بەمانای لێکچوونی واتای بابەتی یا سەرەکی نێوان دوو وشە یا زیاتر دێت. هەر لە پێناسەکەدا ئاماژە بەوە کراوە، کە هاوواتا مانای ئەوە نییە، کە هەردوو وشەکە تەواو لەماناداوەکو یەکن، ئەمەش زۆر لە زمانەوانەکانی وەکو (کیمپسۆن، ڤینجان، بزنیر، دوبروڤۆلسکی، گرادی) ئاماژەیان پێکردووە.

هەروەکو (ڤینجان، بزنیر) دەڵێن هاوواتا بریتییە لە پەیوەندی نێوان دوو وشە یا زیاتر، وشەی (أ) هاوواتای وشە (ب) ئەگەر وشەی (ب) هەموو واتاکانی وشەی (أ) بگەیەنێ و بەپێچەوانەوەش.

هاوواتای تەواو لەنێوان وشەکانی زمان کە لەهەموو لایەنێکی واتاوە وەکو یەك بن، زۆر کەم بەدی دەکرێ، نموونە کردارییەکانی هاوواتا ئەو ڕاستییە دەسەلمێنێ، بۆ نموونە کە دەڵێین (ئاوی شیرین) و (ئاوی سازگار) دەشێ، دەشتوانین بڵێین (زمان شیرین)، بەڵام ناتوانین بڵێین (زمانی سازگار)، کەواتە وشەی (شیرین) و (سازگار) هاوواتان، بەڵام هاوواتای تەواو نین.

لێرەدا دەتوانین ئاماژە بە بابەتی (هاوڕێیەتی وشە)بکەین وشەی هاوواتا ئەوەیە کاتێك بەتەنیا سەیری بکەین لەدەرەوەی چوارچێوەی ڕستە بێت، بەڵام ئەوکاتە جیاوازی ئەو دوو وشەمان بۆ دەردەکەوێت، کاتێك لەچوارچێوەو دەوروبەری جۆراوجۆرو جیاواز بەکاردێت وەکو لەنموونەکانی پێشوو بەدیارکەوت.

دیاردەی هاووتا لەهەموو زمانێك بەرچاو دەکەوێت بۆ نموونە لەزمانی ئینگلیزیدا ناتوانین دوو وشەی تەواو هاوواتای یەکتر بدۆزینەوە، کە لە هەموو واتا و بەکارهێنانەکانی هاوواتا بن، بۆ نموونە ئەگەر سەیری وشەکانی (Fast, Rapid, Quick) کە لە زۆربەی فەرهەنگە ئینگلیزییەکان بە هاوواتا دانراون، بەڵام ئەگەر سەیر بکەین لێکچوون هەیە لەنێوان واتای ئەو سێ وشەیە، بەڵام ناتوانین جێگۆڕکێ بەشوێنیان بکەین لە هەموو چوارچێوەیەکدا. بۆ نموونە:

Fast speakerقسەکەرێکی خێرا

Fast train شەمەندەفەرێکی خێرا

Fast colorڕەنگێکی جێگیر

Quick Meal ژەمێکی خێرا

بەڵام ناتوانین بڵێین :

* Rapid train
* Rapid color
* Quick color
* Rapid meal

ئەو نموونانە ئەوە دەگەیەنن کە هاوواتا لەچەند لایەنێکی واتای وشەوە دەبێت، نەك لەهەموو لایەنێکی واتای وشەو هەموو بەکارهێنانەکانی، بەڵام هاوواتای تەواو لەچەند وشەیەکی دیاریکراو لەزماندا دەبێت وەکو بوونی چەند ناوێك بۆ شتێك یا گیانلەبەرێك وەکو لەزمانی عەرەبیدا.

(اسد، خرنمام، هژبر) هەموویان بەمانای شێر دێن.

(سیف، حسام) بەمانای شمشێر دێن

(صحراو، بادیه) بەمانای بیابان دێن

هەندێ لێکۆڵەرەوە وای دەبینن و وای بۆ دەچن کە هاوواتای ئەو جۆرە وشانە ،هاوواتای تەواون، بەڵام وشەی یەکەم لەهەر کۆمەڵەیەکیان لەو نموونانەی باسکران ،زیاتر باوترن لەوشەکانی دی لە هاوواتاکانی تری. لێکۆڵینەوە تازەکان دەڵێن هاوواتای تەواو لەزماندا نییە. بۆ نموونە (فەرهەنگی وەسیگ) وشەی (سیف) واتا شمشێر ڕوون دەکاتەوە و دەناسێنێ کە جۆرێکە لە چەك.

بەڵام وشەی (حسام) شیرێکی برەڕو تیژە وشەی (صحراو) زەوییەکی فراوان و پان و پۆڕ و بێ ئاوە، بەڵام وشەی (البادیه) زەوییەکی فراوانە کە لەوەڕو ئاوی لێیە. کەواتە (صحراو و بادیه) هاوواتا

نین، هەروەها بۆ وشەی (اسد) دەڵێ واتاکەی بریتییە لە یەکێك لە دڕندەکان، کە لە پۆلی (سەنورییەکانە)، بەڵام (خرنعام) واتا شێرێکی زۆر دڕندەو ئازا دەگەینێت زمانەوانەکان وا بۆ هاوواتا دەچن کە یەکێك لەو وشانەی هاوواتان دەبنە ناوی سەرەکی و بنچینەیی ئەو شتەیە ئەوانی تر دەبنە سیفەتی ئەو شتەیە.

2ـ دژواتا

دژواتا پەیوەندی نێوان دوو وشەی سەر بەیەك کێڵگەی واتایین، کە واتای یەکێکیان دژی واتای ئەوی تریانە دژواتا بەوە لەهاوواتا جیا دەکرێتەوە کە دەگونجێ هاوواتا لەنێوان زیاتر لەدوو وشە بێت، وەکو (بەرز، بڵند، سەرکەش)، بەڵام دژواتا بەزۆری لەنێوان دوو وشە دەبێت وەکو (بەرز، نزم) (سارد، گەرم) ،وشەی (أ) دژی واتای (ب) ، کاتێك وشەی (أ) واتایەکی دیاریکراو دەگەیەنێت، نابێت وشەی (ب) واتای هەمان شت بگەیەنێت، بە پێچەوانەشەوە. بۆ نموونە ناتوانین وەسفی شتێك بکەین بڵێین دوورو نزیکە، هەروەها ناتوانین بڵێین ئەو مرۆڤە زیندووەو مردوشە لەهەمان کاتدا، شایانی باسە کە دژواتا تەنها لە ئاوەڵناودا نییە، بەڵکو لەناو کارو ئاوەڵکاریشدا هەیە، وەکو (چیا، دۆڵ) (ڕقی لێ دەبێتەوە، خۆشی دەوێ) (سەر، ژێر) (دووردەکەوێتەوە ، نزیك دەکەوێتەوە).

3ـ دژواتای پێچەوانە

ئەو جۆرە پەیوەندییەی نێوان وشەیە کە جۆرێکی ترە لە دژواتا، کە پەیوەندییەکی حەتمی ئاراستە جیاواز لەنێوان دوو وشدا هەیە، وەکو (ژن و مێر) (باوك و کوڕ) (دایك و کچ) (دەباو دەدا) (دەکڕێ و دەفرۆشێ)(فێر دەبێ و فێر دەکات)، بۆ نموونە ئەگەر (س) مێردبێت ،ئەوا دەبێت (ص) ژن بێت, یان ئەگەر فرۆشیار هەبێت دەبێت کڕیاریش هەبێت، یا ئەگەر فێرکار (مامۆستا) هەبێت، دەبێ قوتابیش هەبێ، کەواتە ئەگەر (س) باوك بێ، ئەوا دەبێ (ص) کوڕ بێ ، کە کوڕی (س)ە.

4ـ گرتنەوە

سەیری ئەو نموونانە بکە:

ئاژەڵ: ئەسپ، چێڵ، مامز...

میوە: پرتەقاڵ، مۆز.........

جل و بەرگ: کراس، پاڵتۆ، پانتۆڵ..........

مێروو: مێش، هەنگ، جاڵجاڵۆکە.........

وةرطيَران

ڕەنگ: ڕەش، سپی، زەرد...........ز

تێبینی دەکەین کە وشەی یەکەمی هەر کۆمەڵەیەك لەم وشانە، واتای ئەوانی تریش دەگرێتەوە کە بەدوای دێت ، بۆ نموونە وشەی (ئەسپ) و (چێڵ) و (مامز) جۆرێکە لە ئاژەڵەکان واتە ئەسپ ئاژەڵە، چێڵ ئاژەڵە، مامز ئاژەڵە .

به وشەی یەکەم لەو کۆمەڵانە دەگوترێ (پۆل) یا (پێڕ)، بەشێوەیەکی گشتی دەنوێنێت و واتای هەموو وشەکان دەگرێتەوە، وشەی (لەخۆگر) یا (گشتی)، بەهەموو ئەو وشانەی کە نموونەیەکن یا جۆرێکن لە وشەی یەکەم دەگوترێ (تایبەتی) ، ئەو واتایەی دەبێتە بەشێك لە واتا لەخۆگرەکە یا (گشتی یەکەم. کەواتە وشەی (میوە) هەموو جۆرەکانی میوە (مۆز، پرتەقاڵ، سێو،...هتد) دەگرێتەوە جاری وا هەیە ئەو واتا تایبەتییەی کە دەچێتە ناو واتای گشتی چەند جۆرێکی تر یا چەند لقێکی تری لێ دەبێتەوە.

وەکو لە ڕەنگەکان بەرچاو دەکەوێ. بۆ نموونە ڕەنگی شین چەند پلەیەك دەگرێتەوە لە هەمان ڕەنگ وەك لەم نموونەیەدا بەرچاو دەکەوێت:

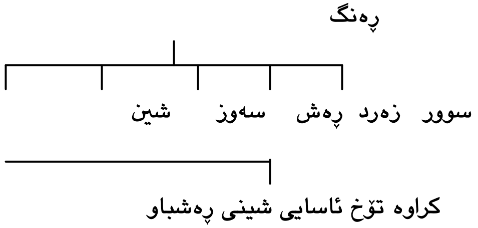

5ـ پەیوەندی بەش لەگشت

جاری وا هەیە پەیوەندی دوو وشە بەشێوەیەك دەبێت، کە وشەیەك بەشێك بێ لەوشەکەی تر. بۆ نموونە وشەی لووت بەشێکە لە وشەی دەم و چاو، یا پەنجە بەشێکە لەوشەی دەست یا وشەی شاشە بەشێکە لە ئامێری تەلەفزیۆن.

6ـ هاوبێژی

زۆر وشە هەیە لە نووسین و گوتندا وەکو یەکن، بەڵام واتایان جیاوازە،وەکو:

خالی: خاڵی من (برای دایك)

خالی: بەتاڵ

دقیق: ئارد

دقیق: ڕاست

وةرطيَران

هوی: کەوت

هوی: ئارەزوو

علی: لەسەر

علا: بەرز بۆوە

مال: ماڵ و سامان

مال: مەیلی کرد

زمانی ئینگلیزیش زۆر نموونەی تێدایە، کە لە گوتن وەکو یەکن ،بەڵام لەنووسین و واتادا جیاوازن.

Know دەزانی

No نەخێر

Right ڕاست

Write دەنووسێ

Night شەو

Knight سوار چاك

7ـ فرەواتا

لەزماندا چەند وشەیەك هەیە، کە زیاتر لەواتایەك دەبەخشن، جاری وا هەیە پەیوەندی هاوبەش لەنێوان واتاکانی ئەو وشەیە هەیە، وەکو وشەی (ڕەگ) ڕەگی ژمارە، ڕەگی ددان، ڕەگی دار، ڕەگی گیروگرفت، ڕەگی هەرشتێك ئەو بەشەیەتی کە نادیارە، هەروەها وشەی (چاو) چاوی مرۆڤ، چاوی جاسووس، ئەو واتایانەش بۆ یەك وشە ڕیز دەکرێت ،جاری واش هەیە پەیوەندی نییە لەنێوان واتاکانی ئەو وشەیە بۆ نموونە وشەی (Bank) لەزمانی ئینگلیزیدا بەمانای (بانك) یان (بانق) دێت و بە مانای ڕۆخی ڕووباریش دێت، ئەو لەزمانی ئینگلیزیدا بە (Homonymy) هاوبێژی ناسراو واتای ئەو وشانەی کە هاوبێژن، دوو دەروازەی فەرهەنگی سەربەخۆو جیاوازیان دەبێت.

واتای ڕستە

ڕستە لەڕێزمانی دێریندا وا پێناسە کراوە کە بریتیە لە کۆمەڵە وشەیەك کە واتایەکی تەواوی هەیە، بۆ نموونە کە دەڵێین (عەلی فرۆکەوانێکی لێهاتووە)، ئەو ڕستەیە واتای هەموو ئەو وشانە دەگەیەنێت کە ڕستەکەی لێ پێکهاتووە، لەوانەیە ئەو ڕستەیە ڕاست بێ یا درۆبێت ،بەڵام ڕستەیەکی وەکو (ئاگر سوتێنەرە) جیاوازە لە نموونەی پێشوو ،لەوەی کە لەگەڵ واقیعدا تەبایەو دەگونجێ و بەڕاست دادەنرێت، کەواتە ڕستە لەڕووی واتاوە دەکرێت بەدوو جۆر:

1ـ ڕستەی شیکاری

ڕستەی شیکاری ئەو ڕستەیەیە کە بەردەوام ڕاستەو درۆ هەڵناگرێ، بەهۆی واتای وشەکانی ناو ڕستەکە.

ڕەبەن پیاوێکە ژنی نییە.

کوێر کەسێکە نابینێ.

لاڵ کەسێکی قسە ناکات.

2ـ ڕستەی پێکهاتەیی

ئەو ڕستەیەیە کە پشت بەواتای وشەکانی نابەستێت بۆ دەرخستنی ڕاستی و ناڕاستی، بەڵکو پشت بەوە دەبەستێت کە تاچەند لەگەڵ واقعدا هاوڕێکەو دەنگونجێ، یا ناگونجێ ، بۆ نموونە: دارێکم بینی درێژییەکەی زیاتر لە پەنجا مەتر بوو.

زمانەوانی بابەتێکی خۆشە.

ئەسپ حەفتا ساڵ دەژی.

دەتوانین ئەو ڕستانە بەڕاست یا ناڕاست دابنێین بەگوێرەی گونجان و نەگونجانی لەگەڵ واقیع لەزۆر باردا واتای ڕستە یەکسان نییە بە واتای وشەکانی، واتاکەی لە وشەکانی وەرناگیرێ، وەکو لە پەندو خوازە و هەندێ وتەدا بەدیار دەکەوێت:

1ـ خالید شێرە.

2ـ بۆخەکانی سکم قیرە قێرە دەکەن.

3ـ منداڵەکانمان جەرگمانن، لەسەر زەوی دەڕۆن.

4ـ مامۆستا مۆمێکە دەسووتێ.

ڕستەی یەکەم واتا کاوە ئازایە، ڕستەی دووەم واتای ئەوەیە کە قسەکەر برسییەتی، ڕستەکانی تریش بەهەمان شێوە واتای وشەی مەبەست نییە لەو جۆرە ڕستانە.

پەیوەندی نێوان ڕستەکان

1ـ لەیەکچوونی واتا

بۆ نموونە عەلی دەرگاکەی کردەوە، دەرگاکە کرایەوە .

2ـ پابەندبوون

وادەبێت ڕستەیەك ئەنجامی ژیربێژی و مەنتیقی ڕستەیەکی تر بێت. خالید شێرەکەی کوشت ـ شێرەکە مرد.

ئەگەر ڕستەی یەکەم ڕاست بێ، ئەوا پێویستە ڕستەی دووەم ڕاست بێ، واتە ڕاستی ڕستەی یەکەم پێویست دەکات و وا دەکات ڕستەی دووەم ڕاست بێ.

بەلام ئەگەر ڕستەی یەکەم ڕاست نەبوو، ئەوا ڕستەی دووەم لەوانەیە ڕاست بێ یا ڕاست نەبێ، کەواتە ناڕاستی ڕستەی یەکەم نابێتە پێویست بوونی ناڕاستی ڕستەی دووەم ئەگەر ڕستەی (خالید شێرەکەی کوشت) ناڕاست بێ ، ئەوە مانای ئەوە نییە کە شێرەکە زیندووبێ.

3ـ گرتنەوە

لەپەیوەندی نێوان ئەم ڕستانە وردبەوە:

زوهێر ئێستا شیعر نانووسێ، زوهێر پێشتر شیعری دەنووسی .واتای ڕستەی یەکەم لە نموونەکە ئەوە لەخۆ دەگرێ کە زوهێر پێشتر شیعری دەنووسی، هەروەها بۆ ڕستەی دووەمیش لە نموونەی دووەم، تێبینی ئەوە دەکەین لەخۆگرتنەکەو گرتنەوەکە نەگۆڕەو گۆڕاو نییە، لەباری ئەرێ و نەرێدا.

4ـ دژیەك:

واتا بوونی ڕستەی دژیەك لەواتادا، ئەو پەیوەندییەش وەکو پەیوەندی دژواتای نێوان وشەکانە، وەکو : خالید خێزاندارە ـ خالید ڕەبەنە، ئاگر گەرمە، ئاگر ساردە.

***ئەم وتارە لەم کتێبە وەرگێڕدراوە:**

د.شحده فارع و د. جهاد حمدان و اخرون ، مقدمه فى اللغويات المعاصره ، دار وائل للنشر ، الگبعه الپالپه ،2006، ص175-196. وةرطيَران

سیستەمی ڕێزگرتن (ڕێزلێنان)

لە زمانی کوردیدا

وەرگێڕانی لە ئینگلیزی: ڕۆژگار جەلال

قوتابی ماستەر لەزانکۆی سلێمانی

باسەکە لە سیستەمی ڕێزگرتن لە زمانی کوردیدا دەکۆڵێتەوە کە تیایدا چەند جۆرێك لە سیستەمی ڕێزگرتنی لە خۆ گرتووە و پیشان دراوە. مەبەستی باسەکە پێك دێت لە دەرخستنی چۆنیەتی

ناسینەوەی شێوەکانی ڕێزگرتن لە زمانی ئاخاوتنی کوردیدا . هەروەها لە باسەکەدا هاتووە لە زمانی کوردیدا شێوازو بنچینەی تایبەت هەن بۆ دەربڕینی سیستەمی ڕێزگرتن.

پێشەکی

شێوازی ڕێزگرتن تایبەتمەندییەکە لە خاسیەتەکانی زمانی قسەکردن. بابەت و ناوەڕۆکی شێوازی ڕێزگرتن بەستراوەتەوە بە هەریەکە لە کەسی گوێگر و کەسانی ئاماژە بۆ کراو و کەسانی نزیك لە بابەتەکان ئەمەش ئەوە دەردەخات کەوا ئەم شێوازانە ڕۆڵێکی گرنگ دەگێڕێ لەمەڕ دەرخستن و ئاماژە پێ کردنی سۆز و کۆمەلایەتیەکان لە نێوان قسەکەرو گوێگر لە بواری قسە کردندا.

زمانی کوردی بەوە ناسراوە کەوا سیستەمێکی سادەی هەیە بۆ شێوازی ڕێزگرتن کە تیایدا شێوە و فۆرمەکانی شێوازی ڕێزگرتن جیا دەکرێنەوە لە شێوەکانی نیشاندانی شێوازی کەم ڕێزی. شێوازەکانی کەم ڕێزی یاخود بێ ڕێزی کە لە ناوەکەیانەوە دیارە بە هیچ شێوەیەك ڕوویەك لە ڕووەکانی ڕێزگرتن نیشان نادەن بۆ کەسەکان هەرچی شێوازەکانی ڕێزگرتنە هەم ڕێز و حورمەت نیشان دەدەن کە لە هەمان کاتدا جیاوازی دەکات لە نێوان تەمەن و ڕەگەز و بوارە کۆمەلایەتیەکانیش.

باسەکە لە شێوازەکانی ڕێزگرتن لە زمانی کوردی دەکۆلێتەوە و تیشك دەخاتە سەر باس کردن و وەسف کردن و شی کردنەوەی فۆرمەکانی شێوازی ڕێزگرتن لە هەندێ بواردا بۆ خستنەڕو و ناسینەوەی دیاردە کۆمەلایەتیەکان لە زمانی کوردی دا لە میانەی ڕستەو بواری قسەکردندا کە دیاردەیەکە لە واتاسازی کۆمەلایەتیدا دەردەکەوێ.

چەمکی شێوازی ڕێزگرتن

لەکاتی خۆی دا وا دەرخراوە کە لە هەموو زمانێك تا ڕادەیەك چەند تێرم و زاراوەیەك هەن بەکاردێن بۆ نیشان دانی شێوازی ڕێزگرتن بەوپەڕی ڕێزەوە، بەلام فۆرم و پێکهاتەیان لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی تر جیاوازە و بە جیا بەکاردێن و باسیان لێوە دەکرێت.

هەروەك وتمان شێوازی ڕێزگرتن خاسیەتەکە تایبەت بە زمانی قسەکردن، بەلام ئەم ڕێگایانەی بەکاردێن بۆ دەربڕینیان دەگۆڕێت. ڕەزامەندی دراوە لەسەر دانانی سیستەمی شێوازی ڕێزگرتن لە زمانی قسە کردندا بە تایبەتمەندییەکی ناسراوی سیستەمی ڕێزگرتن لە هەر زمانێکدا.

کریستال (1991:179) بەم شێوەیە پێناسەی شێوازی ڕێزگرتن دەکات" زاراوەیەکە بەکاردێت لە شی کردنەوە گرامەرییەکانی هەندێ زمان بۆ ئاماژەکردن بە لێك نەچووە ڕستەسازی و مۆرفۆلۆژیەکان کە بەکاردێن بۆ دەربڕینی ئاستەکانی ڕێزگرتن و ڕەوشت بەرزی بەتایبەت ئەوانەی پەیوەستن بە حالەت و بەراوردکارییە کۆمەلایەتیەکانی کەسانی بەشداربوو.

ئەم شێوە گرامەرییە لە وشەیەك یاخود پێشگر یاپاشگر پێك دێت كە لە بنچینەدا بە شێوەی ئاماژە پێ كردنە. لە زۆربەی زمانە جیهانیەكاندا باس لە جۆرەكانی ئاماژە پێ كردن دەكرێت لەلایەن قسەكەرو گوێگرو كەسانی ترەوە بە بونی بارە كۆمەلایەتیە خزمایەتیەكانەوە (بۆ نمونەگوێگر لە باری بەرز پێچەوانەی گوێگر لە باری نزم). ئەو دەستەواژانەی كە ئاماژە بە باری بالاَ دەدەن بە شێوازی رێزگرتن دادەنرێن.

یول (2000:10) وا ئاماژە دەكات كە ئەم شێوە گرامەرییە لە قسەكردن دا باس لە پلەی بەرز و كەسایەتی بەتەمەن و... هتد دەكات.

سەرەرای ئەمەش، هەریەك لە تەهرانی و یەگگان ئەو راستیە دەردەخەن كەوا شێوازەكانی رێزگرتن بەشێكن لە فۆرمەكانی رەوشت بەرزی و رێزەوە لە هەرزمانێك دا كە ئەمانیش لە شێوەی وشەو پێشگر یاخود پاشگر و رستەدا دەبێت.

لە لایەكی ترەوە ئیرڤن (1995) لەگەلَ ئەو رٍایە دایە كە شێوازی رێزگرتن لە زماندا رۆلێكی پێك هاتەیی هەیە كە هەلدەستێ بە بەستنەوەی جیاوازی كەسیەكان بە خۆیانەوە. ئەو كەسەی رێزگرتنی دەدرێتە پالَ پێ ی دەگوترێت "ئۆرگیۆ" وە ئەوەی جیاوازی دەدرێتە پالَ یان ئاراستە دەكرێت پێ ی دەگوترێت تێروانینی رێزگرتن.

ئۆرگیۆ بە شێوەیەكی سروشتی قسەكەر دەگرێتەوە كە جیاوازیەكان پیشان دەدات بە كەسانی ترەوە.

یابانیەكان سیستەمێكیان هێنایە كایەوە پەیوەست بە شێوازی رێزگرتن لە زماندا پێیان دەگوت "كیگۆ" كە رێزی قسەكەر دەردەخات بۆ كەسی گوێگر. ئەم سیستەمە پێك دێت لە ئاستی جیاوازی قسەكردنەوە كە كەسی كارامە (كیگۆ) دەتوانێت دەستەواژەی گونجاو هەلبژێرێت و بەكاریان بێنێ كە لەو كۆمەلە وشە و دەستەواژانەن لە بیری كەسەكەدا بۆ دەربرینی رێزگرتن.

ئۆتەیك و یاماتۆ (2003:13) باوەرٍیان وایە كە مەبەستی شێوازی رێزگرتن بۆ جەخت كردنە لەسەر كەسی ئاماژە بۆ كراو وە بە درێژایی مێژووش تەنها كەس چەند ئاماژە بۆ كراوی هەبێت سەرۆكی پێشووی ولایەتە یەكگرتوەكانی ئەمەریكایە "جۆرج واشنتن" ە كە لە تێكستەكاندا بەم شێوانە دەبینرێن:

- سەرۆك
- بەرێز واشنتن
- ئەو
- یاخود بە دەستەواژەی "هاورێ" دەردەبردرێت.

وةرطيَران

لەگەڵ ئەوەی بە چەند شێوەیەك دەتوانرێ باسی لێوە بكرێت، بەڵام تەنها و تەنها یەك رووی ئاماژە پێ كراوی هەیە لە بوارەكەیدا.

شێوازەكانی رێزگرتن لە زمانی كوردیدا

زمانی كوردی چەند جۆرێك شێوازی رێزگرتن لە خۆ دەگرێت لەوانە زاراوەكان كە دەدرێنە پاڵ كەسەكان بۆ دەرخستنی حالەتەكانیان و ئەو كاتانەی كە پەیوەستن بۆ ئاماژە پێ كردنی كەسەكان. سەرەرای سلاو كردن و ناوی كەسەكان ئەو دەربرینانەی لەلایەن تاكەكانەوە دەردەچێ پێویستیان بە سەرچاوەو زانیاری هەیە بۆ دەربرینی رێزگرتن.لە هەندێ حالەتی تردا دەبینین چەند شێوەیەكی رێزگرتن لەگەڵ ناونیشان و دانە پالی وشەكان دەبینرێن كە دەدرێنە پاڵ ناوی كەسەكانەوە.

پێشگر

پێشگرەكان دەكرێ بەوە بناسرێن كە یارمەتی دەرن بۆ دەربرینی سلاو كردن بە شێوەی فەرمی یاخود نا فەرمی دا. پێشگر لە زمانی كوردی دا زیاتر پەیوەستن بە تەمەن و باری بە خێزان بوون یان نەبوون وەك كاك، بەرێز، خاتوون، ئاغا، خوشكە.

پێشگرە دیارەكانی زمان لە ژمارەدا سنوردارن، زۆربەیان ئاماژە بە رەگەزی كەسی گوێگر یاخود كەسی پەیوەست دار دەكەن بە بابەتەكەوە بۆ نمونە ئاغا و كاك رەگەزی نێرینە دەردەخەن لە كاتێكدا خاتوون یا خانم وە پاشگری خان ئاماژە پێ دەری رەگەزی مێینەن.

كۆمەلێك پاشگرو پێشگر لە زمانی كوردیدا

- كاك، بەرێز
- خانم
- خاتوون
- خان
- خوشكە

وةرطيَران

ناونیشان

سەرەرای بونی پێشگر لە فۆرم و دەستەواژەكانی رێزگرتن دەكرێت سیستەمی رێزگرتن بە شێوەی ناونیشانیش دەربربردرێت. بەكارهێنانی ناونیشان بۆ ناسینەوەی شوێن و پلەو پایەی كۆمەلایەتی یە. لێرەدا شێوازەكانی رێزگرتن لە چەند فۆرمێكی جیاوازدا خۆی دەبینێ.

1- ناونیشان لەگەڵ ناوی یەكەم

شێوەکانی ناونیشان بە چەند جۆرێك دەردەبردرێن بە پشت بەستن بە پلەو پایەی کۆمەلایەتی ئەو کەسانەی کە ناونیشانەکانیان دەدرێتە پاڵ.

ا- ناونیشانە ئاینیەکان

ناونیشانە ئاینیەکان ئەمانە لە خۆ دەگرێ (مەلا، شێخ، مفتی، قازی، حاجی، سەید).

لێرەدا پێویستە دوو خالی گرنگ لەبەرچاو بگیرێت:

یەکەم، هەموو ناونیشانەکان دەکەونە پێش ناوی یەکەمی کەسەکە تەنها ناونیشانی (موفتی) نەبێت کە دەکەوێتە دوای ناوەکەوە.

دووەم، دەتوانرێت وشەو دەستەواژەی تری رێزگرتن بدرێتە پاڵ هەریەکە لەم ناونیشانانەی کە باس کران لەسەرەوە، وەك کاك مەلا، مامۆستا مەلا...، کاك حاجی.

ب- دەستەواژە خزمایەتیەکان

وەك ئەمانەی خوارەوە

1- دەستەواژەکان بە بوونی ناو : (مام سوار، خالە تاهیر، پلە خەجیج)

2- دەستەواژەکان بێ بوونی ناو : (مامە، خالە، پلە، بابە، دایە)

ج- ناونیشان بەبێ بوونی ناو

وەك (مامۆستا، وەستا)

د- تێکنۆنیم

ئەو دەستەواژانەن کە بەکاردێت بۆ بانگ کردنی کەسەکان (دایك یان باوك) بە هۆی ناوی یەکەم منداڵیان. ئەمەش دیاردەیەکی کۆمەلایەتی باوە لە زۆر کەلتوری ولاتان دا دەبینرێت لەوانە لە زمانی کوردیش دا، وەك باوکی سارە، دایکی دانا.

ھ- پێغەمبەران

وەك (موحەمەد پێغەمبەر، عیسا پێغەمبەر)

پلەو پایە بەرز و ناونیشانە خانەدانیەکان

1- ناونیشان بێ بوونی ناو

وەك (ئاغا، ئاغا ژن، شا، شاژن، میر، میر ژن، خاتوون، بەگ)

2- ناونیشان لەگەڵ ناوی یەکەم

(میر بدرخان، شا موحەمەد، کێخوا سێوێ)

ا- ناوی یەکەم لەگەڵ ناونیشان

(حەسەن ئاغا، عوسمان بەگ)

ب- ناونیشانە حکومی و دەزگا فەرمیەکان

(سەرۆك بەش، بەرپرس، وەزیر، حەكیم، بریكار، ئەفسەر، سیناتۆر، نوێنەر، قسەكەر، بالیۆز، قونسول، قایمقام) هەریەك لەمانیش دەتوانرێت بە شێوەیەكی ناراستەوخۆ بە دەربرینی تری شێوازی رێزگرتن دەرببردرێن وەك جەنابی وەزیر، بەرێز جەنابی سەرۆك.

3- ناونیشانە عەسكەرییەكان

وەك (جەنەرال، كۆلۆنێل، سەرهەنگ، نەقیب، ئەفسەر، چاوش، عەریف، فەرماندە، لیوا) هەریەك لەمانیش پێش ناوی تایبەتی دەكەون وەك لیوا وریا، عەریف عبدالله، نەقیب دلێر.

4- ناونیشانە زانستی و كارگێرییەكان

وەك (سەرۆك، راگر، پرۆفیسۆر، پ.یاریدەدەر، مامۆستا، م. یاریدەدەر)

5- ناونیشانە پزیشكی یەكان

وەك (دكتۆر، سیستەر، یاریدەدەری پزیشك)

سیستەمی رێزگرتن و ناونیشانە خێزانیەكان

لە زمانی كوردی دا ئەندامانی خێزان بە جۆرێك لە شێوازی رێزگرتن دەردەبردرێن شان بە شانی شێوازی كەم (بێ) رێزی دا كە ئەمیش بۆ مەبەستی ئاسان بەراورد كردنە لە نێوانیان دا. شێوە رێزگرتنیەكان دروست دەبن بە دانە پالی مۆرفیمی (ە) بۆ دوای ناونیشانەكە ، لەلایەكی ترەوە مۆرفیمی (ە) هێماو گەواهیدەری حالەتی ناوی بچوككراوە دەدەن.

لە زمانی ئینگلیزی دا هەردوو حالەتی رێزگرتن و بێ رێزی بە دیاردەكەوێت وەك:

باپیر	grandfather	باپیرە	granny
داپیر	grandmother	داپیرە	granny
باوك	father	باوە، بابە، باوكە	dad, daddy
دایك	mother	دایە، دایكە	mum, mummy
دایك و باوك	mother and father	دایەوبابە	daddy and mummy
برا گەورە	elder brother	برالە	dear brother
خوشكە گەورە	elder sister	دادە	dear sister
كوڕ	son	ڕۆڵە	sonny
كچ	daughter	كچۆلە	little girl
مێرد	husband	پیاوەكە	darling, honey
ژن	wife	ژنەكە	darling
مام	paternal uncle	مامە	uncle
خاڵ	maternal uncle	خاڵە	uncle

پلك aunt ← پلە auntie

له زمانی کوردی دا زۆر جار ژن بانگی پیاوەکەی دەکات بە "پیاوەکە" بە مانا سـەرەکیەکەی "تـۆ" بەلأم لەم حالەتەدا بەکاردێت بۆ دەرخستنی سۆز و خۆشەویستی بۆ یەکتر وەك ئازیزم، رۆحەکەم. بە هەمان شێوەش پیاو بانگی خێزانەکەی دەکات بە "ژنەکە" یان "ژنە" ـ ژنێ کـە هـەردووکیان مانـای "تۆ" دەبەخشن. بێ گومان هەریەك لەم زاراوانەش لە جیاتی ناوی کەسەکە بەکاردێن.

سیستەمی ئەریستۆکراتی رێزگرتن لە زمانی کوردیدا

چوارچێوەو بنچینەی سەرەکی سیستەمی رێزگرتن لە زمانی کوردیدا بریتی یە لە خستنە بەرو دانانـە پـالّی ناونیشـانەکە بـۆ سـەر نـاوی کەسـەکە کـە لـەوانـەری پلـەو پایـەو فـرە دەسـەلات دایـە. ئـەم چوارچێوەیە شێوە بلاّو و ناسـراوەکان لـە خۆدەگرێـت و ئـامرازی بـانگ کـردن و کەسـی سـێ یـەمی ئاماژە بۆ کراو لە خۆی وەدەردەنێ وەك گەورەم، خاوەن شکۆ، جەنابی سەرۆك.

سیستەمەکە ئەمانە لە خۆ دەگرێ

شا – شا موحەمەد

شاژن، شازادە

میر – میرکامەران

میرژن، میرزادە

بەگ – عوسمان بەگ

بەگزادە

ئاغا – عەباس ئاغا

ئاغا ژن، کوری ئاغا، کچی ئاغا

کێخوا– کێخوا رەسول

کێخوا ژن، کوڕی کێخوا، کچی کێخوا

جێی خۆیەتی ئاماژە بەوە بکرێت کەوا پاشگری "زادە" لە زمانی کوردیـدا دەرخـەری ئـەو راسـتیەیە کەوا ئەو کەسانەی ئەم پاشگرەیان دەدرێتە پالّ کەسانی جێ ی رێـز و بایـەخ و سـەرنجن و سـەر بـە خێزانی خانەدانن. لە هەمان کاتیشدا بەکاردێت لەگەلّ ئەو خێزانانـەی سـەر بـە رێچـکەیەکی ئـایینین وەك شێخ، مەلا، سەید، موفتی. شێخ زادە، مەلازادە، سەیدزادە، موفتی زادە.

لێرەدا دەردەکـەوێت ئەوانـەی ئـەم پاشـگرەیان لەسـەرە کەسـان و نـەوەی مـەلاو شـێخ و سـەید و موفتین.

شێوازە هاوبەش و تاك لایەنەكان لە زمانی كوردیدا

شێوازی رێزگرتن بە دوو شێوەی سەرەكی دەردەبردرێت لەوانە شێوازی هاوبەش یان دوولایەن و شێوازی تاك لایەن، لە شی كردنەوە وتاریەكاندا واباوە جیاوازی بكرێت لە نێوان دوو جۆری سەرەكی و گرنگی گوتار، هەمە لایەن و تاك لایەنەكان (تەهرانی و یەگگان 1999: 62).

وەرطیَران

شێوازی هاوبەش و پەیوەندی بەتێنی هاورێیەتیەكان بریتین لە هێلی ئاسۆیی نێوان ئەندامەكان وە هۆكارە سەرەكیەكانیان پێك دێن لە نرخ و بەهای هاوبەش (كە دەكرێت ناسنامە خزماییەتیەكان سود وەرگرن لە پیشەو رەگەز و تەمەن و بە هاولاتی بوون ئەمیش بەهۆی پەیوەندی بەردەوام و راستیە باو و دیارەكان هەروەها خۆ دەرخستنی راستی كەسایەتی). (براون فۆرد 1946: 236)

كریستال (1991: 291) بەم شێوەیە باسیان لێوە دەكات كە دەستەواژەیەكن بەكاردێن بۆ ئاماژە پیَ كردنی ئەو پۆلانەی كە رووی راستەقینەی پەیوەندی هاوبەش و دوولایەنە دەردەخەن لە هەندێ شێوازی وەسفی گرامەریدا. ئەم پەیوەندیە دوولایەنیە باری یەكسانی نیشان دەدەن لە نێوان نێردەر– قسەكەر وە وەرگر– گوێگر دا لە هەریەك لە لایەنی تەمەن و رەگەزو پلەی كۆمەلایەتی دا.

لە زمانی كوردی دا شێوازە هاوبەشەكان دەتوانرێت بەم شێوانەی خوارەوە دەرببردرێن

ناونیشان/ناونیشان ، ناونیشان +ناوی یەكەم/ ناونیشان +ناوی یەكەم، تێكنۆنیم/ تێكنۆنیم

1– ناونیشانە هاوبەشەكان، بەم شێوانەی خوارەوەن

ا– ناونیشانە زانستی و ئەكادیمیكان

مامۆستا/ مامۆستا، دكتۆر/ دكتۆر

ب– مزگەوت و كەنیسەكان

مامۆستا (مەلا)/ مامۆستا، باوكە/ باوكە (قەشە)

پێویستە ئەوەش بزانرێ كە لەگەڵ ئەوەی تایتل و ناونیشان لە زمانی كوردیدا لە پلەو ئاست و پەیوەندی ئەوتۆی بەتێندا نییە, بەلاَم لە هەمان كاتیشدا پلەو پایەكی زیاتر و جیاوازی هەیە بە بەراوردكردن لەگەڵ ناونیشان+ ناوی یەكەم.

2– ناونیشانی هاوبەش+ ناوی یەكەم/ ناونیشانی هاوبەش+ ناوی یەكەم

بەم شێوانە دەبینرێن

ا– لە نێوان ئاغا ، میرو شا ی دوو هۆزدا

دلشاد ئاغا/ سوارا ئاغا

ب– لە نێوان بەرێوەبەرانی دوو دەزگا

بەرێز علی/ بەرێز موحەمەد

مامۆستا علی / مامۆستا موحەمەد وەرطيَران

ج- لە نێوان مامۆستا، دکتۆر، وەستا و کرێکاردا

مامۆستا رێبوار/ مامۆستا سیروان

دکتۆر شاسوار/دکتۆر هندرێن

وەستا زرار/ وەستا رەشید

3- تێکنۆنیمە هاوبەشەکان

ا- لە نێوان ژن و مێردا

باوکی شاد/ دایکی شاد

ب- لە نێوان دوو خێزان دا

مێ ینە: دایکی سارا/ دایکی نور

نێرینە: باوکی سۆران/ باوکی مەریوان

ج- لە نێوان گروپە ئایینیەکان

باوکی موحەمەد/ باوکی ئەحمەد

4- هاوبەشی لە چەند ناوێك

ئەم شێوازە بەکاردێت لە نێوان چینەکانی مندالان و هاورێیان و کەسانی نزیك وە لابردن و نەهێشتنی هەر تایتل و ناونیشانێك شتێکی ئاساییەو یاخود هەندێ جار ناچارییە،

ئازاد/ نەوزاد

رێبۆ/ رەشۆ

دلۆ/ نەوە

لەلایەکی تردا شێوازەکانی تاك لایەنی رەنگدانەوەیەکی جیاوازی هەیە لە بیرو فکری قسەکەرو گوێگردا.

براون و فۆرد (1946: 236) باس لەوە دەکەن کە شێوازی تاك لایەنە بریتین لە هێلی ستونی پەیوەندییە کۆمەلایەتیەکان، لەم شێوازەدا دەرفەتی تەواو گونجاو بەدی نایەت بۆ پەیوەست بوون و تێکەل بوون لەگەلْ یەکتری ئەمەش بەهۆی ئامادەنەبون و بێ ئاگایی کەسی گوێگرە لە هەموو ئەو گۆرانکاری و پێشکەوتنەنانەی کە دەگوترێت. ئەمەش ئەم پەیوەندییە دوولایەنیە دەردەخات کە دووپاتی نایەکسانی لە بیر و تەمەن و حالەتەکانیەوەکاتەوە، بەم شێوانەی خوارەوە دەبینرێن: وەرطيَران

1- ناونیشان/ ناوی یەکەم

ا– لە نێوان خوداو پێغەمبەرو بەندەكانی

خوای گەورە/ موحەمەد، عیسا

ب– لە نێوان سەرۆك و داروەدستەكانی

سەرۆك/ ئازاد

ئاغا/ كرمانج

ج– لە نێوان مامۆستا/ قوتابی و دكتۆر/ نەخۆش

مامۆستا/ ئازاد

دكتۆر/ رێبوار

د– لە نێوان دادوەرو تاوانباران

جەنابی قازی/ بارام

2– تایتل/ ناوی یەكەم

ا– مامۆستا/ قوتابی

مامۆستا وریا/ ئازاد

ب– دكتۆر/ نەخۆش

د. پشتیوان/ نەوزاد

ج– تێكنۆنیم

– خێزاندار/ سەلت

– باوكی ئازاد/ نەوزاد

– خاوەن ماڵ

باوكی سوار/ رێبۆ

3– زاراوە خزمایەتیەكان

– باوك/كوڕ

باوكە/ دلێر

– دایك/ كچ

دایكە/ ژینۆ

وةرطيَران

ڕاناوە كەسییەكان

لـە سیسـتـەمی زۆربـەی زمانەکانـدا بـەراورد و جیـاوازی لـە نێـوان قسـەکەرو گـوێگر نیشـان دەدرێت.ڕاناوەکان پەیوەندیان بە دوو ڕەهەندەوە هەیە لەوانە ڕەهەندی تواناو ڕەهەنـدی هاوکـاری. (براون و گلیمان 1972: 254)

کریستال (1991: 177) باس لەوە دەکات کە سیستەمی راناو لە زۆربەی زمانـە ئەوروپیـەکان وەك (tu and vous) لە زمـانی فەرەنسـی و (tu and usted)ی ئیسـپانی دا بـە روونـی جیاوازیەکـە دەردەخـەن، هـەروەهاش بێتـەوە ئـەم دیاردەیـە لـە هەریـەك لـە زمانـەکانی کـوردی و عەرەبیـدا بـە دیاردەکەوێ وەك (انت و انتم) وە (تـۆ و ئێـوە)، بـەڵام هەرچـی لـە زمـانی ئینگلیزیـە ئـەم جیاوازیـە بەدیار ناکەوێ لەبەر ئەوەی تەنها یەك فۆرم مان هەیـە بـۆ دەربڕینیـان ئـەویش (you) ە، لـە کـاتی ئێستاماندا ئەم دیاردەیە شێوەیەکی بچوککراوەیی وەرگرتووە لە رووی مۆرفۆلۆژیەوە.

لە زمانی کوردیدا، راناوی کەسی یەکەم و دووەم ڕوویەك لە شێوازەکانی ڕێزگرتنیـان هەیـە بـە هـۆی ئەمانەوە دەتوانرێت بەکاربهێنرێن وەك ڕێگایەك بۆ دەرخستنی ڕێزلێنان شـان بەشـانی شـێوازەکانی کەم ڕێزی.

ڕێزلێنان	ڕێزلێنەنان
ئێمە	من
ئێوە	تۆ

یول (2000: 10) ئاماژە بەوە دەکات کە بەکارهێنانی هەریەك لە شێوەکانی (ئێوە و تۆ) خـۆی لـە خۆی دا جێ بەجێ کردنی کردارێکە کە بریتییە لە پەیوەندی کردن لە نێوان قسەکەرو گوێگردا.

راناوی (تۆ) بە دوایدا فەرمان بە شێوەی تاك دێت، بەڵام هەرچی راناوی (ئێمەیە) فەرمان بە شێوەی کۆ دێت. لە کاتی بەکارهێنانی راناوی "ئێمە" لە شێوەی ڕێزگرتن دا ناوی دوای خۆی هەر لە شێوەی تاك دەبێت نەوەکو کۆ، چونکە ئاماژە بۆ کەسی گوێگر دەکات.

بەم شێوەیە لە رووی مۆرفۆلۆژییەوە دەتوانرێت جیاوازی بکرێت لـە نێـوان هـەردوو بـاری ڕێزگـرتن و ڕێزلێ نەگرتن بۆ راناوی "ئێمە" کە لە بنچینەدا شێوەو مانای کۆ دەدات لە حالەتی کەم ڕێزی نیشان دان و مانای ڕێزگرتن دەدات لە حالەتی ئاماژە کردن بۆ کەسی گوێگری تاك. (لڤنسن 1997: 130)

ئەم جیاوازیە کۆمەڵایەتیە کـە لـە ئامـاژە پـێ کردنـی کەسـیەوە دا هـاتووە ناودەنرێـت بـە جیـاوازی تی/ڤی کە لـە زمـانی فەرەنسـی دا لـە شـێوەی (tu vous) وەرگـیراوە مانـای ناسـراو و نەناسـراو دەدەن.

لە زمانی کوردی دا بارێکی نادیار و لێل دێتە گۆرێ لە کاتی باس کردن و بەکارهێنانی ئەم راناوە کـە تیایدا سێ جۆر تێگەیشتن و راڤە کردن شیمانەی ڕوودانن. جارێك "ئێمە" بەکاردێك کە مانـای لـەخۆ

گرتنی تەنها قسەکەرو کەسانی تر دەدات جگە لە گوێگر، لە کاتێکی تردا یان لە لایەکی تردا بەکاردێت کە مانای لە خۆگرتنی قسەکەر و گوێگر دەدات. لەم نمونانەدا زیاتر روون دەبێتەوە

1- ئێمە بە تۆ رازی نین. (قسەکەر و کەسانی تری لە خۆگرتووە)

2- ئێمە مرۆڤمان دروست کردووە. (کەسی یەکەمی تاك لە خۆدەگرێ)

3- ئێمە ناچین، وانیە؟ (قسەکەرو گوێگر لە خۆدەگرێت)

لە هەندێ حالەتی ئاینی وەك تکا و نزاو داوای لێ بوردن کردن و حالەتی تری کۆمەلایەتی دا، کەسی سێ یەمی تاك روویەك لە شێوەی رێزگرتن وەردەگرێت وەك ئەمانەی خوارەوە

1- لە کاتی نزاو پارانەوە: ئەو ئێمەی دروست کردووە.

2- کاتێ بەندەیەك باس لە گەورەیی گەورەکەی خۆی دەکات راناوی (ئەو) بەکاردێنێ بۆ نیشان دانی رێز بۆی.

3- کاتێ ژن ناوی مێردەکەی خۆی دێنێ بە "ئەو" دەری دەبرێت ئەمەش خۆی لە خۆی دا گەواهیدی ئەوەیە کە لە کۆمەلی کوردی دا تاکی نێرینە کەسی بالاَ دەستە. تا ئێستا باس و تێروانین لەسەر کەسی سێ یەم بوو بەلام لێرەدا جەخت لەسەر کەسی ئاماژە بۆ کراو دەکەینەوە لە هەندێ حالەتدا لە کاتی گفتوگۆ کردن لە نێوان قسەکەر و گوێگر یا کەسی ئاماژە بۆ کراو. جیا لەم بابەتانەی سەرەوە لە بری بەکارهێنانی راناوی "ئەو" لێردا قسەکەر وشەی "خاوەن شکۆ" بەکاردێنێ وە ئەگەر کەسی ئاماژە بۆ کراو دەسەلاتێکی زۆری هەبوو ئەوا قسەکەریش رێزێکی زۆرتری دەداتە پالّ بە هۆی بەکارهێنانی ئامرازی تری رێزگرتن وەك "جەنابی سەرۆك". (لڤنسن 1997: 90-92) (ئیرڤن 1995: 11-13)

<u>دەرئەنجام</u>

لەم باسەدا گەیشتینە ئەم ئەنجامانە:

1- بابەتی رێزگرتن لە زمانی کوردی شێوەیەکی سادەی هەیە بۆ دەربرین.

2- فۆرمە ناسراوەکان لە زمانی کوردی لەم شێوانەی خوارەوەن

ناونیشان، زاراوە خزمایەتیەکان بە بونی ناوی یەکەم و بێ بوونی، ناونیشان بە تەنها ، تێکنۆنیمەکان.

3- دەتوانرێت راناوی کەسی یەکەم و دووەمی کۆ بەکاربهێنرێت بۆ دەربرینی رێزلێنان.

4- لە رووی مۆرفۆلۆژیەوە پێشگر لە زمانی کوردی رۆلی دەربرینی سۆزو باری کۆمەلایەتی کەسەکانە.

5- شێوه هاوبەش و تاك لایەنەكان لە زمانی كوردیدا خاوەنی شێوەی دەربرینی خۆیانن كە شێوه تاك لایەنەكان هێمای نایەكسانی نیشان دەدەن لە نێوان قسەكەرو گوێگردا لە رووی تەمەن و پلەوە، وە دیاردەی كۆمەلایەتی لە زمانی كوردی دا بە زۆری لە بواری دەرەبەگایەتی خۆی دەبینێتەوە.

ژێدەر:

Bakir, S. N. 2008. Eight Kurdish Studies. Hawler. Kurdish Honorifics system

وةرطيَرِان

سەرچاوەكان:

1- Brown, R., and Ford, M. 1964. "Address in American English". Language in Culture and Society. New York: Harper.

2- and Row and Gilman, A. 1972. "The Pronouns of Power and Solidarity". Reading in the Sociology of Language. Paris: Mounton, the Hague.

3-Crystal, D. 1991.A Dictionary of Linguistics and Phonetics, 3rd ed. Oxford: Blackwell publishers.

4- --------1997. The Cambridge Encyclopedia of the English language. Cambridge: Cambridge university press.

5- Flint. D. 1995. "Honorifics and Equality in the Court". Australian press council. Vol.7, No.4, (1-6).

6- Irvinne, J.,T. 1995. Honorifics: handbook of Pragmatics. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamin, pp. 1-20.

7- Levinson, S.C. 1997. Pragmatics. Cambridge: Cambridge university press.
8- Mish, S.1991. What is a referent?
http://www.google.com
9- Ohtake, K. and Yamamoto, K. 2002. Paraphrasing Honorifics. http://www.google.com pp. 13-20
10- Tehrani, N. J. and Yagsneh, A. Sh. 1999. A Dictionary of Discourse Analysis. Tehran: Rahnama.
11- Webster's and unabridged dictionary. 2001. New York: Random house Inc. p. 1951.
12- Yule, G. 2000. Pragmatics. Oxford: Oxford university press.
ئەرشیفی

ئەرشیفی زمانناسی

پرۆفیسۆر د. وریا عومەر ئەمین

تا ئیستا ساغ نەبۆتەوە و نەزانراوە کەی پیتەکانی ئەلفوبێی عەرەبی بە شێوەی (ابجد – هوز – حگی – کلمن – سعفص – قرشت – پخژ – چقغ) دا داریژراون و بەکار هێنراون. ئەوەی لەم بارەیەوە روونە و زانراوە ئەوەیە کە لە سەردەمی جاهیلیی پێش ئیسلامیشا هەر بەم جۆرە بووە.

بە بەراورد کردنی سروشتی ئەم ریزبوونە لە گەڵ ئەلفوبێی زمانە کۆنەکانی وەك عیبری و عەرەبی و لاتینی و گریکی و سەنسکریتی و زمانە سیریلیکیەکان و ئەو زمانانەی پێیان ئەنووسرێن ، لیك چوونێکی دیار و ئاشکرا لە نێوانیانا لە ریزبوونی پیتەکانیانی ئەلفوبێ یەکانیانا بە دی ئەکرێ کە هەرگیز ناشێ بخرێتە پاڵ رێکەوت.

ئەمە بەڵگەیێکی بەهێزە بۆ سەلماندنی هاوسەرچاوەیی ئەم ئەلفوبێ یانە.(ئەم جۆرە بەڵگەیە ئەشێ بە فۆسڵ – متحجرات ناو ببرێ).کە تا ئیستا ریزبوونە نژادەکەیان پاراستووە. ئەو

رایەش ئەسەلمێنێ کە ئەڵێ هەموو ئەلفوبێ یانە لە یەك سەرچاوەوە کە (هیرۆگلیفی) یە دابەزیوون.

نصر بن عاصم (27 – 89ك) پێڕۆێکی تری بۆ ریزبوونی پیتەکانی عەرەبی دانا ، کە بە گوێرەی شێوەی لێکچوونیانە. ئەو پیتانەی لێك ئەچن لە تەنیشت یەکتری دانان (ت) و(پ) لە (ب) ئەکەن ، لە تەك یێکی دانان (ح) و (خ) لە (ج) ئەکەن و لە تەك یێکی دانان وبەم جۆرە (ا – ب – ت – پ – ج – ح – خ – ...) . ئیستا بە شێوەیێکی گشتی ئەم پێڕەوە لە کاروباری بەڕێوەبردن و فەرهەنگ دانانا بە کار ئەهێنرێ.

خلیل بن احمد الفراهیدی (94 – 175ك) لە فەرهەنگی (کتاب العین) دا پیتەکانی بە پێی شوێنی دروست کردنی دەنکەکانی لە زارا ریز کردووە. بە (ع) دەست پێ ئەکا لە بەشی هەرە دواوەی ئەندامانی ئاخاوتندا دروست ئەکرێ. بە (م) کۆتایی پێ ئەهێنێ کە لە بەشی هەرە پێشەوە دروست ئەکرێ کە دوو لێوەکانە. ریز بوونەکەی بەم جۆرە ریزیان ئەکات : (ع ح هـ خ غ ق ك ج ش چ ص س ز گ د ت ڤ ژ پ ر ل ن ف ب م) ئنجا بزوێنەکان (و ا ی).

بۆ حیسابی ئەبجەد پیڕەوی (ابجد ـ هوز ـ حگی ـ کلمن ـ سعفص ـ قرشت ـ پخژ ـ ڤچغ) کراوەتە بیناغە.هەر پیتەی ژمارەیێکی هەیە. بە ﴿أ﴾ دەست پێ ئەکات کە ژمارەکەی (1) ـە. بە ﴿غ﴾ کۆتایی دێت کە ژمارەکەی هەزارە (1000). تا پیتی دەیەم بە یەکانە ئەڕوات.لە یازدەهەمەوە ئەبێ بە دەیانە تا پیتی (ق) ئەبێ بە سەدانە بەم جۆرە:

أ ـ 1	ك ـ 20	ر ـ 200
ب ـ 2	ل ـ 30	ش ـ 300
ج ـ 3	م ـ 40	ت ـ 400
د ـ 4	ن ـ 50	پ ـ 500
هـ ـ 5	س ـ 60	خ ـ 600
و ـ 6	ع ـ 70	ژ ـ 700
ز ـ 7	ف ـ 80	چ ـ 800
ح ـ 8	ص ـ 90	ڤ ـ 900
گ ـ 9	ق ـ 100	غ ـ 1000
ی ـ 10		

هونەری حیسابی ئەبجەد لەوەدایە ، رستەییێك یا دێرە شیعرێك یا وشەییێك بە جۆریَ رێك ئەخریَ گەر ژمارەی پیتەکانی کۆ بکرێنەوە ئکاتە مێژووی رووداوێك نووسەریَ یا شاعیریَ ئەیەویَ تۆماری کات و بیچەسپێنیَ وەك مێژووی مردن یا لە دایك بوون... هتد.

بۆ نموونە شێخ سەلام لە شیوەنی (محمد امین زەکی) دا بەم دێرە کۆتایی بە شیعرەکەی ئەهێنیَ.

سالَی تأریخی دلَی ئاشفتە وتی بە تەعجیل

(امین زکی بەگ شوێنی بەهەشتە) بە یکصد دلیل

1368

ئەمین (1 + 5 +40 + 10 + 50) = 106

زکی (7 + 20 + 10) = 37

بەك (2 + 5 + 20) = 27

شوێنی (300 + 6 + 10 + 50 + 10) = 376

بەهەشتە (2 + 5 + 5 + 5 + 300 + 400 + 5) = 722

106 + 37 + 27 + 376 + 722 = 1368 هـ کە ئەمە سالَی کۆچی دوایی مێژوونووس (ئەمین زەکی بەگ) ـە.

* ئەم وتارە بۆ یەکەم جار لە رۆژنامەی هاوکاری ،ژمارە (1122) ی 1989/10/30، ل7 بلاَوکراوەتەوە .

بیبلۆطرافیا

بیبلۆگرافیای فەرهەنگی کوردی

2009 – 1787

بەشی یەکەم

د.شوان سلیمان یابە

کۆلێجی زمان– زانکۆی سەلاحەددین

<u>فەرهەنگی ئابووری</u>

ـ ئینسکلۆپیدیای ئابووری ـ لێکدانەوی زیاتر لە (2000) زاراوەی ئابووری بە کوردی، (عەرەبی ـ ئینگلیزی ـ کوردی)، فەیسەڵ دەباغ، هەولێر: چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، 2001، 571ل.

ـ فەرهەنگی ئابوری (ئینگلیزی ـ عەرەبی ـ کوردی)، (عەرەبی ـ کوردی ـ ئینگلیزی)، نەژاد عەبدولقادر شمقار،سلێمانی: دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم،2003 196+217ل.(زنجیرەی گۆڤاری زانستی سەردەم: 5).

فەرهەنگی ئاینی

ـ فەرهەنگی ئاسان بۆ لێکدانەی وشە و زاراوەکانی قورئان لەگەڵ بە دەرخستنی هۆکاری دابەزینی ئایەتەکان، رزگار کەریم و ناسیح فەتاح، قم: چاپخانەی بیلوطر اسوه،2004، 610ل.

ئەرشیفی

<u>فەرهەنگی ئەدەبی</u>

ـ فەرهەنگی زاراوەی ئەدەبی (کوردی ـ ئینگلیزی)، (ئینگلیزی ـ کوردی)، بەختیار سەجادی، محەمەد مەحموودی، سلێمانی: دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، 2002، 123+98ل.

ـ فەرهەنگی زاراوەی ئەدەبی، ب1، د. موحسین ئەحمەد عومەر، هەولێر: لە بلاوکراوەکانی دەزگای چاپ و بلاوکردنەوەی ئاراس، 2005، 110ل.

– زاروەی ئەدەبی (کوردی– عەرەبی– ئینکلیزی)، لیژنەی ئەدەب لە کۆڕی زانیاری کوردستان،هەولێر: چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە،2006، 320ل.

– فەرهەنگی دیوانی شاعیران (نالی، سالم، کوردی) ، د. محەمەد نوری عارف، هەولێر: چاپخانەی دەزگای ئاراس، 2007، 1000ل.

– فەرهەنگی دیوانی نالی،چ2 ، دانان و ئامادەکردنی مارف خەزنەدار، هەولێر: چاپخانەی حاجی هاشم، 2008، 191ل.

<u>فەرهەنگی ئەستێرەزانی</u>

ـ فەرهەنگی ئەستێرەزانی (ئینگلیزی ـ عەرەبی کوردی)، (عەرەبی ـ کوردی ـ ئینگلیزی)، کەمال جەلال غەریب، ئەکرەم قەرەداغی، سلێمانی: دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، 2004، 174+179ل.

فەرهەنگی ئیتالی – کوردی (بە پیتی لاتینی)

– ڕیزمان وشەی زمانی کوردی ماریزۆ گارزۆنی فەرهەنگێکی ئیتالیایی – کوردی یە، ڕۆما، 1787، 288ل.

فەرهەنگی ئیدیۆمی کوردی

- فەرهەنگی ئیدیومی کوردی (کوردی - کوردی - عەرەبی)یە، سادق بەهائەددین ئامێدی، 1973، 162ل.

- فەرهەنگی ئیدیۆمی کوردی - ڕوسی، د. مەکسیمی خەمۆ، یەریڤان، (ب،چ)، 1979، 284ل.

– فەرهەنگی زاراوە و ئیدیۆمی زمانی کوردی، کۆکردنەوە و لێکدانەوە و بەراوردکردنی محەمەد ئەمین هەورەمانی، بەغدا: ئەمینداریێتی گشتی ڕۆشنبیری و لاوان، 1989، 432ل.

- ئیدیۆم لە زمانی کوردیدا، ب2، جەلال مەحمود عەلی، سلێمانی: وەزارەتی ڕۆشنبیری - سلێمانی، 1997، 148ل.

بيبلۆطرافيا

– فەرهەنگی ئیدیۆم لە زمانی کوردیدا، عەبدولوەهاب کانەبی شەریف، سلێمانی: چاپخانەی ڕوون، 2005، 420ل.

– ئیدیەمێت کوردی، سادق بەهائەدین، چ2، هەولێر: چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، 2005، 227ل.

فەرهەنگی ئیسپانی – کوردی

– فەرهەنگی هەندەران (ئیسپانی - کوردی)، حەمەی ئەحمەد ڕەسووڵ، سلێمانی: چاپخانەی سەردەم، 2004، 403ل.

فەرهەنگی ئینگلیزی – کوردی

– فەرهەنگی قوتابی (ئینگلیزی – کوردی)،د. ئیحسان فوئاد، جەمال عەبدول، عەبدوللا شالی، محەمەدئەمین غەفور هەورەمانی، بەغدا: چاپخانەی دار افاق العربیە، 1985، 272ل.

- فەرهەنگی کوردی - ئینگلیزی، وشە و زاراوەی هاوواتا، ب1 (ئـ)، شەوکەت شیسماعیل حەسەن، بەغدا: دار الجماهیر للصحافە، 1989، 374ل

- قاموسا سەلاحەدین (ئینگلیزی - کوردی) ، سەلاحەدین سەعدوللا، بەغدا: دار الحریە للگباعە، 1998، 1183ل.

- فەرهەنگی شارەزوور (کوردی - ئینگلیزی) د. شەفیق قەزاز، هەولێر: دەزگای چاپ و بلاوکردنەوەی ئاراس، 2000، 601ل.

- قاموسا سەلاحەدین (ئینگلیزی - کوردی (لاتینی)، سەلاح سەعدوللا، چ2، ئەستنبول: ئەنیستوتی کوردی لە پاریس، 2000، 1477ل.

- فەرهەنگی جاف (ئینگلیزی - کوردی)، ئیحسان جاف چ1، 2002، 654ل.

- فەرهەنگی فوئاد (ئینگلیزی - کوردی)، فوئاد ڕەشید، سلێمانی: چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری - سلێمانی: 2002، 592ل.

- فەرهەنگی ئۆکسفۆرد (ئینگلیزی - کوردی)، سەلام ناوخۆش، هەولێر: لە بلاۆکراوەکانی نووسینگەی تەفسیر، 2002، 416ل.

- فەرهەنگی ئۆکسفۆردی نویێ - فەرهەنگێکی ئینگلیزی - کوردییە، سەلام ناوخۆش، چ2، هەولێر: چاپخانەی منارە، 2003، 407ل.

- فەرهەنگی گیرفانی ئۆکسفۆرد (ئینگلیزی - کوردی)، سەلام ناوخۆش، هەولێر: چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە - هەولێر، 2003، 540ل.

- فەرهەنگی جاف (ئینگلیزی - کوردی)، چ2، ئیحسان جاف ، (ب.ش)(ب.چ)، 2003، 654ل.

- فەرهەنگی جاف (ئینگلیزی - کوردی)، چ3، ئیحسان جاف ، (ب.ش)(ب.چ)، 2003، 654ل.

- فەرهەنگی جاف (ئینگلیزی - کوردی)، چ4، ئیحسان جاف، (ب.ش)(ب.چ)، 2003، 654ل.

– فەرهەنگی ئۆکسفۆردی نویێ فەرهەنگێکی کوردی - ئینگلیزییە (سۆرانی - بادینی - ئینگلیزی)، سەلام ناوخۆش، هەولێر: چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، 2003، 303ل.

– فەرهەنگا کورمانجی – ئینگلیزی، مایکل چایت، ئەمەریکا: زانکۆی یەیلی، 2003، 847ل.

- فەرهەنگی جاف (ئینگلیزی - کوردی)، چ5،ئیحسان جاف، ،(ب.ش)(ب.چ)، 2004، 654ل.

- فەرهەنگی گیرفانی ئۆکسفۆرد (ئینگلیزی - کوردی)، سەلام ناوخۆش، سلێمانی: لە بلاۆکراوەکانی کتێبخانەی زانیار، 2004، 536ل.

- فەرهەنگی جاف (ئینگلیزی - کوردی)، چ6، ئیحسان جاف ،(ب.ش)(ب.چ)، 2004، 654ل.

– فەرهەنگی سپی (کوردی– ئینگلیزی)،ئیسماعیل سەلام ئەسعەد،، سلێمانی: چاپخانەی دیلان،2005،298ل،(لە بلاۆکراوەکانی سەنتەری هەتاو، ز:7)

– فەرهەنگی فوئاد (ئینگلیزی – کوردی)، فوئاد بەکر ڕەشید ، سلێمانی: چاپخانەی کارۆ، 2005، 568ل.

فەرهەنگی باڵندە

- نامهای پرندگان در لهجه های کردی، محمد کیوان پور، تهران، (ب. چ) 1326(1947)، 155ل.

- فەرهەنگی باڵندە، ئەحمەد بەحری، هەولێر: چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، 2001، 352ل.

فەرهەنگی بایۆلۆژی

- فەرهەنگی بایۆلۆژی بۆ ماوەی خانە، (ئینگلیزی - عەرەبی - کوردی)، (عەرەبی کوردی - ئینگلیزی)، ئەکرەم قەرەداغی، سلێمانی: دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم،2002، 149+154ل. (زنجیرەی گۆڤاری زانستی سەردەم: 4).

فەرهەنگی پزیشکی

- گیانیٚ مرۆڤیٚ - فەرهەنگێکی (عەرەبی - کوردی)، بەغدا: (ب، چ)، 1978، 55ل.

– فەرهەنگی پزیشکی سوێدی– کوردی ، حەسیب ڕۆژبەیانی و عەلی لەبرێز، سوید: چاپخانەی ئاپێك، 1999، 98ل.

– فەرهەنگی سۆفیا ، ئۆتمە بیوهمە، و/ لە سویدییەوە بەهرۆز حەسەن، سلێمانی: چاپخانەی سەردەم، 2003، 253ل(کتێبی گیرفان، ز: 40).

– ئەتلەسی توێکاری لەشی مرۆڤ، (ئینگلیزی– کرمانجی– سۆرانی)، مستەعین لەیلانی، هەولێر: چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە– هەولێر، 2004، 63ل.

– فەرهەنگی پزیشکی ددان(ئینگلیزی– کوردی– عەرەبی)، د. سەعید عەبدوللەتیف عەبدولکەریم، سلێمانی: چاپخانەی چاپو پەخشی سەردەم، 2007، 605ل، (لە زنجیرە بلاّوکراوەکانی گۆڤاری زانستی سەردەم، ز: 14).

فەرهەنگی پێنج زمانی

ـ کۆلکە زێرینە (کوردی ـ فارسی ـ عەرەبی ـ فەرەنسی ـ ئینگلیزی)، گیو موکریانی، هەولێر: چاپخانەی کوردستان، 1966، 240ل.

فەرهەنگی تورکی– کوردی

ـ فەرهەنگی جاف(تورکی– کوردی)،ئیحسان جاف، ،(ب.ش)(ب.چ)، 2003، 644ل.

فەرهەنگی جەنگی ڕوسی ـ کوردی

ـ فەرهەنگی جەنگی ڕوسی ـ کوردی، ڤ. نیکتین، ورمیٚ: (ب،چ) 1916، 72ل.

فەرهەنگی جوگرافی

ـ فەرهەنگی جوگرافیای سروشتی (ئینگلیزی ـ عەرەبی ـ کوردی)، (عەرەبی ـ کوردی ـ ئینگلیزی)، جەزا تۆفیق تالیب، ئەحمەد محەمەد عەلی، سلێمانی: دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، (ب، س)، 159+171ل.

– فەرهەنگی جوگرافیای دانیشتوان(کوردی– عارەبی–کوردی)، د.عەبدوللاّ غەفور، دهۆك: چاپخانەی خانی،2007، 152ل،(لە زنجیرە بلاّوکراوەکانی دەزگای توێژینەوەو بلاّوکردنەوەی موکریانی،ز: 258).

فەرهەنگی چوار زمانی

ـ فەرهەنگی (کوردی ـ ترکی ـ فەرەنسی ـ ئینگلیزی)، جۆیس بلو، ئەستەمبول: (ب،چ)، 1991، 341ل.

– فەرهەنگی ئاماژە (کوردی– عەرەبی– فارسی– ئینگلیزی)، جەمیل سەید مەحمەد، سلێمانی: چاپخانەی چوار چرا،2006، 159ل.

فەرهەنگی دەروونناسی

ـ قاموسی دەروونناسی (ئینگلیزی ـ عەرەبی ـ کوردی)، عەبدولسەتار تاهیر شەریف، بەغدا: چاپخانەی علاو، 1985، 250ل.

فەرهەنگی دووانەی ئینگلیزی– کرمانجی– کرمانجی– ئینگلیزی

ـ فەرهەنگی (کوردی ـ ئینگلیزی ، ئینگلیزی– کوردی)، عەزیز ئەمیندارۆڤ، نیۆرك: 1994، 313ل.

– فەرهەنگی (ئینگلیزی– کرمانجی– کرمانجی– ئینگلیزی) دیالێکتی بادینی ،ب1،چ2،شیرین، هەولێر: چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، 2005، 361ل .(بە تیپی لاتینی)

ـ فەرهەنگی ئۆکسفۆردی نوێ (ئینگلیزی ـ کوردی ـ کوردی ـ ئینگلیزییە)، چ3، سەلام ناوخۆش، هەولێر: چاپخانەی منارە، 2003، 303+383ل.

– فەرهەنگی دوانەی ئۆکسفۆرد (ئینگلیزی– کوردی، کوردی– ئینگلیزی)چ5،،سەلام ناوخۆش،سلێمانی: لە بلاوکراوەکانی کتێبخانەی زانیار، 2006، 400ل.

فەرهەنگی دووانەی کوردی ـ ئینگلیزی، ئینگلیزی ـ کوردی

ـ فەرهەنگۆك ـ قامووسچەیەکی ئینگلیزیی ـ کوردی و کوردیی ـ ئینگلیزییە، شاکر فەتاح، رەواندوز: چاپخانەی زاری کرمانجی، 1934، 53ل.

ـ فەرهەنگا کوردی ـ ئینگلیزی، ئینگلیزی ـ کوردی، باران ڕزگار، لەندەن: (ب.چ)، 1993، 400ل.

ـ فەرهەنگی (کوردی ـ ئینگلیزی، ئینگلیزی کوردی)، عەزیز ئەمیندارۆڤ، نیۆرك: 1994، 313ل.

فەرهەنگی دووانەی کوردی ـ تورکی، تورکی ـ کوردی

ـ فەرهەنگ کوردی ـ ترکی، ترکی ـ کوردی، دەلیلۆ ئیزۆلی، نێدرلاند، (ب.چ)، 1987، 413ل.

– فەرهەنگی (کورمانجی– دیمیلی– ترکی، ترکی– دیمیلی – کورمانجی)، سەید ڤیرۆژ ،ئەستەنبۆل: وەشانی وار، 2003، 512ل.(بە پیتی لاتینی).

فەرهەنگی دووانەی کوردی ـ ڕوسی،ڕوسی ـ کوردی

– فەرهەنگی کوردی – ڕوسی ، ڕوسی – کوردی، س. ئا. یەگیزاریۆف، ل.ق. زاگۆرێسکی، تەفلیس: (ب.چ)، 1891، 122ل.

فەرهەنگی دووانەی کوردی ـ عەرەبی،عەرەبی ـ کوردی

ـ فەرهەنگا قازی (کوردی ـ عەرەبی) (عەرەبی ـ کوردی) حافف قاچی، هەولێر: چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، 2005، 469ل

فەرهەنگی دووانەی کوردی ـ فارسی – فارسی ـ کوردی

ـ ژورەزاری (کار) زازەکی زانەیی سەرهەمی زارین کوردی، تەلغی فارسی و ئیسپرانتو فراگویش (کار)، (م.س.کارا)، (کوردی ـ فارسی – فارسی ـ کوردی)، سنندج: چاپ تعاونی 2م سنندج، 1363، (1984)

فەرهەنگی ڕوەکە ئابوورییەکان

- کەلە فەرهەنگی ڕوەکە ئابوورییەکان، (کوردی - عەرەبی - لاتینی)، کەمال جەلال غەریب، ستۆکهۆلم، 1994، 436ل.

– کەلە فەرهەنگی ڕووەکە ئابوورییەکان بەتایبەتی لە کوردستاندا (کوردی - عەرەبی - ئینگلیزی)، کەمال جەلال غەریب، سوید، کتێبخانەی هەرزان، 2002، 432ل.

فەرهەنگی ڕوسی - کوردی

- خەبەرناما ژ فلەیی - کرمانجی، ئەمینی ئەڤدالێ، حاجی جندی، ج - گینجو، ڕەوان: (ب ،چ)، 1933، 330ل.

- فەرهەنگا عروسا - کرمانجی،ئومار و ئیج، فادیزوف ئیڤان، مۆسکۆ: (ب،چ)، 1957، 782ل.

- خەبەرناما کوردییا، نڤیساندنە ئەمینی ئەڤدالێ، ڕەوان: (ب، چ)، 1958، 214ل.

- فەرهەنگێکی قوتابخانەیی (روسی - کوردی) ێ. ئی. میترۆخینە، مۆسکۆ: 1977،ل.

بیبلۆگرافیا
– فەرهەنگی ڕوسی – کوردی ، د. کوردستان موکریانی به هاوکاری کیدایتینیە، مۆسکۆ: (ب.چ)، 1977،ل.

فەرهەنگی زاراوەی زانستی

- هەندێك زاراوەی زانستی (کوردی - عەرەبی)، جەمال نەبەز، سلێمانی: چاپخانەی کامەران، 1960، 17ل.

– زاراوەی زانستی ی کوردی، (عەرەبی – کوردی)، سلێمانی: چاپخانەی ژین، 1960، 104ل.

- زاراوە زانیارییەکانی کتێبە قوتابخانەیی یەکان، (عەرەبی - کوردی)، گۆڤاری پەروەردە و زانست، ژ(7، 8)ی ساڵی (4)ی هاوینی 1974، 290ل.

– فەرهەنگی زانیاری (عەرەبی– کوردی)، ب1،کەمال جەلال غەریب، سلێمانی: چاپخانەی کامەرانی، 1974، 438ل.

- فەرهەنگی زانیاری وێنەدار، (عەرەبی - ئینگلیسی - کوردی)، کەمال جەلال غەریب، بەغداد: چاپخانەی اجیال، 1975، 102ل.

- زاراوە زانستییەکان (عەرەبی - کوردی - ئینگلیزی)، دانان و لێکۆڵینەوەی لیژنەی زاراوە زانستییەکان، بەغدا: چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، 1976، 45ل.

– فەرهەنگی زانیاری (عەرەبی– کوردی)، ب2،کەمال جەلال غەریب، بەغدا:، 1979، 403ل.

- فەرهەنگی زانیاری (عەرەبی - ئینگلیزی - کوردی)، ب3، کەمال جەلال غەریب، بەغدا: چاپخانەی المیناو ، 1983، 384ل.

- پرۆژەی زاراوەی زانستی کوردی، کەمال جەلال غەریب، ستۆکهۆلم، 1991، 149ل.

- زێوار - دەستە فەرهەنگێکی زانستی یە، هەندێك زانستە زاراوەی کیمیا و زیندەوەرزانی و بیرکاری و فیزیای پێویستی قۆناغی زانکۆی گرتۆتە خۆی (ئینگلیزی - عەرەبی - کوردی)، جەمال عەبدول، هەولێر: چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، 1995، 336ل.

ـ فەرهـەنگی زاراوەی زانسـتی، (ئینگلیـزی ـ عـەرەبی ـ کـوردی) (کـوردی ـ عـەرەبی ـ ئینگلیـزی)، مصگفی سلیمان، سلێمانی: چاپخانەی ڕەنج، 2001، 180+220ل.
ـ کەمالنامە ـ فەرهـەنگی زانسـتی عـەرەبی ـ ئینگلیـزی ـ کـوردی، کـەمال جـەلال غـەریب، سـلێمانی: چاپخانەی ڕێنوین، 2002، 1640+48ل.

فەرهەنگی زارەوەگەلی کاروباری مین بیبلۆطرافیا

فەرهەنگی زارەوەگەلی کاروباری مین(کوردی – ئینگلیزی)(ئینگلیزی– کوردی)، ب1، ئامادەکردنی جەمال جەلال حوسـێن و دلێـر سـابیر ئیـبراهیم، هـەولێر: چـاپخانەی وەزارەتـی پـەروەردە، 2006، 80ل.

فەرهەنگی ڕاکەیاندن

ـ فەرهـەنگی زاراوە، زاراوەگـەلی ڕاگەیانـدن و گـارکێری و قوتابخانـەیی عـەرەبی ـ کـوردی، بـەدران ئەحمەد حەبیب، هەولێر: لە بلاوکراوەکانی کۆڕی زانیاری کوردستان، 2002، 142ل.
ـ زاراوەی ڕاگەیاندن (عەرەبی ـ کوردی)، ئا: لیژنەی زاراوە لە کۆڕی زانیاری کوردستان، هـەولێر: لـە بلاوکراوەکانی کۆڕی زانیاری کوردستان، 2005، 108ل.
ـ فەرهەنگی زاراوەگەلی ڕاگەیاندن (ئینگلیزی ـ کوردی ـ عەرەبی)، بەدران ئـەحمـەد حـەبیب، هـەولێر: لە چاپکراوەکانی کۆڕی زانیاری کوردستان، 2005، 165ل.
– زاروەی ڕاگەیانـدن (عـەرەبی – کـوردی)، ئامـادەکردنی کـەمال غـەمبار، هـەولێر: چـاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، 2006، 96ل.
– فەرهەنگی ڕاگەیاندن(ئینگلیزی– کوردی– عەرەبی)، جەمال عەبدول، سلێمانی: چاپخانەی شڤان، 2007، 842ل،(لە زنجیرە بلاوکراوەکانی دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، ز: 14).

فەرهەنگی زمانەوانی

ـ فەرهەنگی وشە دووانەکانی زمانی کوردی، تاها فەیزی زادە، ارومیە: مرکز فرهنگ و ادبیات کـردی، 1363 (1984)، 223ل.
ـ فەرهەنگی ئێریەن ڤاچ، محەمەد ئەمین هەورەمانی، بەغدا: چاپخانەی سومر، 1987، 340ل.
ـ زمـانی ئاڤێستا ـ سـۆکۆلۆڤ، محەمـەد ئـەمین هـەورامانی، بەغدا: چـاپخانەی دار الحریـە للگباعـە، 1988، 320ل.
ـ فەرهەنگی ناوی دەنگ لە زمانی کوردیدا، د. نەسرین فەخری، بەغدا: چاپخانەی مـەعارف، 1974، 122ل.
ـ فەرهەنگی زاراوەی زمانناسـی(کـوردی ـ عـەرەبی ـ ئینگلیـزی) لەگـەڵ دوو پاشـکۆ،د. ئـەورەحمانی حاجی مارف، سلێمانی: (ب،چ)،2004، 485+60ل.
ـ فەرهەنگی زاراوەکانی دەنگسازی (ئینگلیزی ـ عەرەبی ـ کوردی)، د. تالیب حوسێن عـەلی، هـەولێر: چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، 2005، 278ل.

– فەرهەنگی ڕێزمانی کوردی، د. کەمال هێرش وەدەلی ، سلێمانی: لە بڵاوکراوەکانی مەڵبەندی کوردۆلۆجی، 2007، 161ل

فەرهەنگی زمانناسی

زاراوەگەلی بواری وزەو گەرمی

بەشی دووەم

ئا: رزگار بەکر وەلی

پرۆفیسۆری یاریدەدەر

زانکۆی سەلاحەدین

Dry ice	پلج جاف	ووشکە بەفر: دووەم ئۆکسیدی بەستوو(رەق), لە ژێر پاڵپەستۆی زەپۆشدا دەگۆڕێت بۆ دۆخی گازی بە بێ ئەوی بە دۆخی شلیدا بڕوات چونکە شێدار نیە, وە ئاو نامینێتەوەو لە کاتی توانەوەی, وە لەبەر ئەم هۆیە بەم ناوە ناو نراوە.
Dry saturated steam	بخار الماو المشبع الجاف	تێرە هەڵمی ووشك
duct	مسلك	کەنال, هەواکێش, جۆك
Durable	متین	توکمە , خۆڕاگر
Dust	غبار	تۆز
Dynamic similarity	تشابه دینامی	لێکچوونی دینامیکی
Ebullition cooling	التبرید بالغلیان	ساردکردنەوە بە کوڵان
Ecliptic plane	مستوی دائره البروج	ڕووتەختی بازنەی کەلوەکان
Economizer	الموفر	ئابووری خواز

Eddy formation	تكوين دوامى	دروستبوونی گێژاو
Effective	مؤپر	كاریگەر
efficiency	الكفاوە	چووستی, هەژیتی
Efficiency	كفائه	چوستی
Efficient cross-section	مقگع كفـو	بڕگەی كاریگەر
Elbow meter	مقياس الكوع	پیوەر له شیوەی چەماوە: بەكار دەهێنرێت بۆ پێوانی بڕی ڕۆیشتنی گازاو
Electric analogy	تماپل كهربائى	لیكچوونی ئەلیكتریكی(كارەبایی)
Elevation	الارتفاع	بەرزی, بلّندی
Elevation head	سمت الارتفاع	ئاستی بەرزی
Ellipse	شكل بيچوى	شێوەهێلكەیی
Emissivity	انبعاپيه	تیشكدانەوە
Emissivity	الانبعاپيه	پەرچدانەوە
Empirical	تجريبى	پراوەسازیانە
Empirical equation	معادله تجريبيه	هاوكێشەی پراوەیی
Emulsion	مستحلب	شیراو, شیلاوگ, شێلاڤ
Endothermic	ماص للحراره	گەرمی بەر
Energy	الگاقه	وزە
Energy gradient	انحدار الگاقه	پلیكانەی ئاستی وزە
engine	المحرك	بزوێنەر, مەكینە
Engine deposit	ترسبات المحرك	نیشتەكانی ناو بزوێنەر
Enlargement	توسيعه	فراوان بوون, بەربینایی
Enthalpy	الانپالبى	ئینسالّپی
entropy	الاينتروبى	ئینتروپی
Environment	البيئه	ژینگە, دەروبەر
Equalizer	معادل	یەكسانكەر
Equation of motion	معادله الحركه	هاوكێشەی جوولّە , هاوكێشەی لڤین

Equation of state	معادله الحاله	هاوكيشهى ڕهوش
Equation of time	معادله الزمن	هاوكێشهى كات
equilibrium	التوازن	هاوسهنگى
Equilibrium	الاتزان	هاوسهنگى
Equipotential lines	خگوگ تساوى الجهد	هێڵهكانى پاڵهێزى يهكسان
Equivalent length	گول مكافىو	درێژى هاوتا
Erosion	تئكل, تعريه	داخوران: كهم بوونهى پێوانهكانى كانزا لهئهنجامى لێخشاندن و بهركهوتن نهوهك له ئهنجامى گۆڕانى كانزاكه بۆ كهرستهى خاوى سهرهتايى.
Established	توگد, مرسخ	دامهزراندن، جێگيربوون
Established flow	انسياب متكون	داشلانى دامهزراو(جێگير)
Estimated reserves	الاحتياگى المخمن	يهدهكى خهملێنراو
Ethyl fluid	السائل الاپيلى	شلهى اپيلى
Euler's number	رقم اويلر	ژمارهى ئويلهر
Evacuation	اخلاو	چۆڵكردن, ڤالاكردن
Evaporator	المبخر	ههڵمێنهر, ههڵمكهره
Excess air	الهواو الزائد	ههواى سهربار
Exhaust	التفريغ	بهتاڵكردن, دهرهاوێشتن
Exhaust gas	غاز العادم	گازى فرێدراو, گازى پاشهڕۆ
Exhaust valve	صمام العادم	وهلفى فرێدان
Exothermic	باعپ للحراره	گهرمى دهر
Expansion factor	معامل التمدد	هاوكۆلكهى كشان
Expansion loss	فقد التمدد	زيانى كشان
Experimental methods	گرق التجارب	ڕێچكه كردهنيهكان, ڕێكه ئهزموونيهكان
Explosion	الانفجار	تهقينهوه , پهقين

External fired boiler	مرجل الاشتعال الخارجی	بۆیلەری دەرەگڕ
External mixing atomization	التزريه بگريقه المزج الخارجی	پرۆژاندن بەتێکەلبوونی دەرەکی
Extinction	توهين	جیاکردنەوە, ڤاڤارتن
Extraction	استخلاص	قالّ کردن, ڕشتە گری
Extrinsic	غير نقی	خلّتە دار
Fan	مروحه	پانکە
Fiber glass	الياف زجاجيه	ریشالی شوشەیی
Field	حقل	بوار, کێلّگە , بیاڤ
Film coefficient of heat transfer	المعامل الغشائی لانتقال الحراره	هاوکۆلکەی توێژالّی بۆ گواستنەوەی گەرمایی
Fin	زعنفه	پەرماسی, فین, پەرەی زیادە لە دەوری بۆڕی یان ئەو شوێنەی کە پێویستی بە ساردکنەوەیە بە مەبەستی زیادکردنی ڕووبەری گەرمی گواستنەوە.
Fire bricks	الگابوق الناری	کەرپوچی سووکراو
Fire tube boiler	مرجل انابيب النار	بۆیلەری بۆڕی ئاگرین
Fire tube boilers	بويلر بانابيب الغاز	بۆیلەری گازە بۆڕی
Firing	الاحتراق	ئاگرتێ بەردان
Fittings	وصلات	تێکبەستەکان, جومگەکان, ئاسنجە
Fixed bed cracking	التكسير بالعمل المساعد على هيئه گبقه پابته	درزبردنی بنکە جێگیر
Fixed carbon	الكربون الميبت	کاربۆنی جێگیرکراو
flame	الشعله،اللهب	گڕ, بلّێسە
Flame	اللهب	گڕی ئاگر, بلّێسە , گوری
Flame blown off	انفصال اللهب	جیابوونەوی بلّێسە
Flame diffusion	تشتت اللهب	پەرتبوونەوەی گڕ

Flame extinguished	انگفاو اللهب	کوژانەوەی گڕ
Flame propagation	انتشار اللهب	بلاوبوونەوەی گڕ
Flame speed	سرعه اللهب	خێرایی گڕ
Flash point	نقگه الوميچ	خالی بلێسه دان
Flat plate	لوح مسگح	رووتەخت, تەختەك
Flat plate solar collector	المجمع الشمسى المستقيم	تەختە کۆکەرەوەی تیشکی خۆر
Float measurements	قياسات العوامه	پێوانەکانی سەرئاوکەوتوو
Flow	تدفق، جريان	داشلاندنی شلکاز
Flow	جريان	داشلان
Flow	انسياب او جريان	داشلان
Flow	جريان	داشلاند
Flow net	شبكه الانسياب	تۆڕی داشلان
Flow nozzle	بوق الانسياب	نۆزلی داشلان
Flow rate	معدل الانسياب	تێکڕایی داشلان
Fluctuation	تراوح	هەلبەزو دابەز
Flue gas	غاز العادم	گازی پاشەڕۆ گازی فرێدراو
Fluid	الموائع	گازاو، شلگاز, شلکاو
Fluid coupling	المزدوج المائعى لنقل القدره	تێك بەست بە شلگاز
Fluid dynamics	ديناميك الموائع	گازاو بزووتن, گازاو داینامیك
Fluid mechanics	ميكانيكا الموائع	میکانیکی گازاوەکان
Fluidized bed cracking	التكسير بالعمل المساعد على هيئه گبقه مسيله	درزبردنی بنکە شل
Foaming	ارغاو	دروستتبوونی کەف, کەف کردن, کەفدان
Focal length	البعد البؤرى	دووری تیشکۆیی
Focus	بؤره	تیشکۆ
Forced draught	تيار السحب القسرى	تەووژمی ڕاکێشانی بەزۆر
Forced vortex	دوامه جبريه	گێژاوی پالنراو

Fossil fuel	الوقود الحجرى	سووتەمەنی بەردین, كۆمڕ
Fossil fuel	وقود المتحجرات	سووتەمەنی بەردینەكان
Foul gas	غاز لا يتكيف	گازی نەچڕ
Fouling factor	معامل التقزر	هاوكۆلكەی پیسبوون (گەنیبوون)
Frame of reference	اگار مرجعي	چێوەی بنچینەیی
Francis turbine	تربين فرنسيس	تۆربینی فرانسیس
Free body diagram	مخگگ الجسم الحر	هێڵكاری تەنێكی بێبەربەست
Free discharge	تصريف حر	داشلانی بێبەربەست
Free outfall	سقوگ حر	تاڤگەی بێبەربەست
Free surface	سگح حر	ڕوویەكی بێبەربەست (ڤەژێر)
Free vortex	دوامه حره	گێژاوی بێبەربەست (ڤەژێر)
Friction drag	اعاقه احتكاكيه	بەرگری لە ئەنجامی لیكخشاندن
Friction factor	معامل الاحتكاك	هاوكۆلكەی لیكخشاندن
Friction head	سمت(ارتفاع) الاحتكاك	بەرزی لێكخشاندن
Froude number	رقم فراود	ژمارەی فراود
Fuel	الوقود	سووتەمەنی
Fugacity	مدلولات التگاير	نیشانەكانی هەلأوكردن
Fuidge diagram	مخگگ فيوج	هێڵكاری فیوج
Full throttle	الاختناق الكلى	خنكانی تەواو, فەتساندن
Furnace	الفرن	كورە , فڕن, تەندوور
Fusible plug	سداده انصهاريه	دەمەوانەی ئاسانتواوە
Gage	مقاس او مقياس	پێوەرە , گێج
Gas	الغاز	گاز
Gas	الغاز	گاز
Gas constant	پابت الغاز	نەگۆری گاز
Gas dynamics	ديناميك الغازات	گاز بزووتن, گاز دایناميك
Gas laws	قوانين الغاز	یاساكانی گاز
Gas producer	مولد الغاز	گاز زایەنەر, گازچاكەر

Gas purger	مگهر الغاز	خاوێنکەرەوەی هەوا, گاز پاگژکەرە
Gas separator	برج فصل الغاز	تاوەری جیاکەرەوەی گاز
Gas turbines	التربين الغازى	تۆربینی گازی, گاز تۆربین
Gasification	التغويز	بەگاز کردن, گازاندن
Gasoline	البنزين	بانزین
Gate	البوابه	دەروازە, دەرك
Gear pump	مجخه ڑات التروس	ترومپای دیشلیدار
Geometric similarity	تشابه هندسى	لێکچوونی ئەندازیاریانە
Glazing	تغليف پلجى	داپۆشینی بەفری، بەفر پۆشی
Governor	حاكم	گلاتۆر, رێکخەری خێرای
Gradient	انحدار	پلیکەیی, نشێو
Gradient	ميل او تدرج	پلیکانە
Gradually varied flow	انسياب متغير تدريجيا	داشلانی گۆڕاو بە پلە
Grates	المواقد	ئاگردانەکان, کوانوو, کۆچك
Gravity	جاڑبيه	ڕاکێشانی زەوی
Gravity waves	موجات تپاقليه	شەپۆڵەکانی کێشکردن
Green house	البيت الزجاجى	خانووی سەوز, شوشەبەند
Grille	شبيكه	پەنجەرۆکە, هێڵەنگ, هێلەك
Groove	اخدود	ڕچە, تلێش, دەرزە
Guide vanes	ارياش توجيه	پەروانەکانی ئاراستەکردن
Gum	الصمغ	کەتیرە
Gum content	محتوى الصمغ	پێکهاتەی کەتیرە
Gum existing	الصمغ الموجود	کەتیرەی بەردەست
Gum formation	تكوين الصمغ	درووستبوونی کەتیرە
Gum test	مقياس الصمغ	پشکنینی کەتیرە
Hard water	ماو عسر	ئاوی ناسار
haze	سديم	نەرمە هەور, تەنکە هەور,

Head loss	فقد السمت	زیانی بەرزی
Heat	حراره	گەرمی, گەرماتی
Heat balance	موازنه الحراره	گەرمە هاوسەنگی
Heat density	الكپافه الحراریه	گەرمە چڕی
Heat exchanger	المبادل الحرارى	جێگۆركەری گەرمایی
Heat exchanger	المبادل الحرارى	جێگۆرەری گەرمایی, جێگۆركەری گەرمایی
Heat input	الحراره الداخله	گەرمی تێ چووێنراو
Heat output	الحراره الممتصه او المگروحه	گەرمی دەرچوێنراو
Heat pump	المچخه الحراریه	ترومپای گەرمایی
Heat radiation	حراره الاشعاع	گەرمی تیشكدانەوە, تیشكە گەرمی
Heat transfer	انتقال الحراره	گەرمی گواستنەوە
Heater	سخان	گەرمكەرە، هیتەر
Heating load	الحمل الحرارى	بارتای گەرمكردن
Hermetic compressor	چغاگ محكم الغلق	كۆمپرێسەری تەواو داخراو
High pressure gas burner	محرق الچغگ العالى(للغازات)	سوتێنەری بەرزە پەستان
High silica bricks	الگابوق العالى السلیكا	كەرپوچی بەرزە سلیكا
Hook gage	مقیاس خگافی	پێوەری چەنگالدار
Horizontal fired furnace	الفرن ژات المحارق الافقیه	تەندووری ئاگر ئاسۆیی
Hot wire anemometer	انیمومتر(مقباس السلك الساخن	ئەنیمومیتەر(پێوەر بە وایەری گەرم: ئەم ئامێرە بەكاردێت بۆ پێوانی خێرایی گاز لە كاتی داشلانیدا.
Hour angle	زاویه الساعه	كۆشەی كات
Humidity	الرگوبه	شێداری, شێ, نم

Humidity	رگوبه	شیٚ
Hydrate	هايدرات	هايدرات
Hydraulic cross section	مقگع هايدروليكى	برگەيەكى هايدرۆليكى
Hydraulic drop	انخفاچ هيدروليكى	دابەزينى هايدرۆليكى
Hydraulic efficiency	الكفاوه الهايدروليكيه	چوستى هايدروليكى
Hydraulic grade line (HGL)		هێلی پلیکانەی هایدرۆلیکی
Hydraulic gradient	الانحدار الهايدروليكى	پلیکانەی هایدرۆلیکی
Hydraulic jump	قفزه هايدروليكيه	بازدانی هایدرۆلیکی
Hydraulic radius	نصف قگر الهيدروليكى	نیوە تیرەی هایدرۆلیکی
Hydraulic slope	ميل هيدروليكى	لاری هایدرۆلیکی
Hydraulics	هيدروليكا	زانستی هایدرۆلیك
Hydro cracking	التكسير بالهدرجه	درزبردن بە هایدرۆجین, هایدرۆ-درز
Hydro skimming process	عمليه التقگير البترول بمرحله واحده	پرۆسەی دڵۆپاندنی یەکسەرە
Hydro treating	التنقيه بالهدرجه	پوختکردن بە هایدرۆجین
Hydrodynamics	هيدروديناميكا	دینامیکی هایدرۆلیکی, هایدرۆداینامیك
Hydroelectric power	القدره الكهرومائيه	توانستی کارۆئاوی
Hydrogenation	الهدرجه	هایدرۆجین پێدان
Hydrometer	هيدروميتر	پێوەری هایدرۆیی, شلپێو: بەکار دەهێنریت بۆ پێوانی کێشی جۆری شلەکان
Hydrometer	المكياف	چڕی پێو, چڕی پێوەرە
Hydrostatic	هيدروستاتيكا	هایدرۆستاتیك
Hygrometer	هيجروميتر	هایگرۆمیتەر, شیٚ پێوەر ئامێرێکە بەکار دەهێنرێت بۆ

		پێوانی ڕێژەی شێداری
Hypersonic flow	انسياب فرگ الصوتی	داشلانی گازاو بەخێرایی زۆری سەرووی دەنگ
Ideal	مپالی	نموونەیی, میناکی
Ideal behavior	السلوك المپاليه	ڕەفتاری نموونەیی
Ideal fluid	مائع مپالی	گازاوی نموونەیی (میناکی)
Ignition	اتقاد	گڕگرتن, داگیرسان, پێکردن
Ignition temperature	درجه حراره الاتقاد	پلەی گەرمای داگیرسان
Illumination	اجاوه	ڕۆوناك كردنەوە, تەیسین
Impeller	دفاعه	پاڵنەر, هاژۆ
Impulse momentum principle	نقريه الدفع و التحرك	بنەماکانی پاڵدان و جووڵە
Impulse turbines	تربينات الدفع	توربینەکانی پاڵدان
Impurity	شائبه	گەرد, خەوش
Indicating horse power	القدره الحصانيه المبينه	ئەسپە توانستی دیاریکراو
Indirect	غيرمباشر	ناڕاستەوخۆ, نایەکسەر
Induced drag	اعاقه مستحپه	بەرگری وروژێنراو
Induced draught	تيار السحب التاپيری	تەووژمی ڕاکێشانی وروژێنراو
Induction period	فتره المقاومه (للاكسده)	کاتی بەرگری (بۆ ئۆکساندن)
Industrial fuel	الوقود الصناعی	سووتەمەنی دەستکرد
Inert gas	غاز خامل	گازی سست, سستە گاز
Inflammability limits	حدود قابليه الاشتعال	سنووری توانای گڕگرتن
Infrared radiation	الاشعة تحت الحمراو	تیشکی ژێر سوور
Inhibitors	مواد مانعه (مچادە)	دژە مادەی (داڕزین)
Insolation	تشمس	خۆدانە بەر هەتاو
instantaneous	ئنی	هەنووکەیی, نەهۆیی
Insulant	عازل	نەگەیەنەر, دابڕ

Insulator	عازل	نەگەیەنەر, دابڕ, ناوبڕ
Intake valve	صمام السحب, صمام الدخول	وەلفی ڕاکێشان، وەلفی چوونە ژوورەوە
Intensity	شدە	توندی
Interface	السگح البینی	ناوکەش, ڕووی ناوکەش
Interferometer	مقباس التداخل	پیوەری بەیکداداچوون
Internal combustion engines	محرکات الاحتراق الداخلی	بزوێنەری ناوە سووت
Internal energy	گاقە داخلیە	وزەی ناوەوە
Internal fired boiler	مرجل الاشتعال الداخلی	بۆیلەری ناوەگڕ
Internal mixing atomization	التثریە بگریقە المزج الداخلی	پروژاندن بە تێکەلبوونی ناوەکی
International system (SI) of units	نقام الوحدات(SI) العالمی	سیستەمی یەکەکانی (SI) جیهانی
Intrinsic	ژاتی، نقی	ناوخۆیی, پاك
Ionosphere	الگبقە المتاینە فی الجو	ئایۆنۆسفیر, چینێکی ئایۆندار لە هەوادا
Irreversible process	العملیە اللارجاعیە	پرۆسەی نا پێچەوانە
Irrotational flow	انسیاب لادورانی	داشلانی گازاوی نە خوولاوە
Irrotational vortex	دوامە لادورانیە	گێژاوی نە خوولاوە
Isentropic flow	انسیاب ایسنتروبی	داشلانی ئایسنترۆپی گازاو
Isentropic process	اجراو ایسنتروبی	کرداری ئایسنترۆپی
Isobaric	تچاغگی	پەستاندن
isobars	خگوگ تساوی الچغوگ	هێڵەکانی پالەپەستۆ هاوسەنگ
Isochoric	تحاجمی	هاوقەبارەیی
Isomers	اینسومرات	ئایزۆمێرەکان
Isothermal process	العملیە الایزوپیرمیە	پرۆسەی ایزۆسێرمی: ئەو پرۆسێسەیە کە لە پلەی

		گەرمای نەگۆردا ڕوودەدات.
isotherms	خگوگ تساوی درجات الحراره	هێڵەکانی پلەی گەرما یەکسان
Isotropic	متماپل الخواص الاتجاهیه	ئایزۆترۆپ, لێکچوونی سیفاتی ئاراسته
Jacket	دپار	گیرفان
Jet	بپق	فیچقه, جێت (دەرچوونی گازاو له کونێکی بچووکەوه به خێرایی)
Jet	نفپ	فیچقاندن
jet condenser	المکیف القزف	خەستکەرەوەی هاوێژەر, چڕکەرەوی گوژمەدار
Jet contraction	تقلص النفپ	هاتنەوه یەکی فیچقاندن
Jet engine	محرك نفاپ	بزوێنەری فیشەکدار
Jet mixing	المزج مع الانبپاق	تێکەلبوون بەهۆی گووژمه, تێکەڵکردن به جێت
Junction	وصله	جومگه, تێکبەست
Kaplan turbine	تربین کابلان	تۆربینی کاپلان
Kinematic similarity	تشابه کینماتی	لێکچوونی کیناماتی
Kinematic eddy viscosity	لزوجه کینماتیکیه دوامی	لینچی کایناماتیکی به گێژاو
Kinematic similarity	تشابه کینماتیکی	لێکچوونی کایناماتیکی
Kinetic energy	گاقه حرکیه	وزەی جولاو
Knock	الفرقعه	لێدان (تەقەتەق): لیدانی بزۆێنرری ئۆتۆمۆبێل له کاتی خراپی جۆری سووتەمەنیەکه
Kutta formula	معادله کوتر	هاوکێشەی (ڕێسایی) کوتەر
Lag	تخلف	دواکەوتن: کاتی پێویست بۆ هەستیارەکان

یان هەر توخمێکی تری تایبەت
بە هەستکردن لە رێکخەری
تۆماتیکی تا بتوانێت هاوسەنگ
بێت لەگەل گۆڕانکاریەی کە
بەسەر ماددەکە یان ئەو بەشەی
کە پێویستەکۆنترۆل بکرێت.

داشلانی چین چین	الجريان الگبائقی	Laminar flow
تێکڕای بەسەرچوون	معدل انقچاو	Lapse rate
هەڵمە گەرمی	حراره التبخر	Latent heat
پانە هێل, هێڵی پانی	خگ العرچ	Latitude
دزەکردن, لیك کردن, لیکداری	تسرب	Leakage

لاپەڕەی دوایی

زمانی دقق

چـەمكی ئاشـكرای دەق بریتییـە لـە سیسـتەمێكی زمانـەوانی كەشـێوەیەكی دیـاریكراوی خـۆی وەردەگرێت بەپێی جۆری بەركاهێنانی لەوانەش شیعر و رۆمان و چیرۆك ..... هتد، لەگەڵ ئەوەشـدا رەخنەی هاوچەرخ ئەم چەمكەی بەهیچ لە پێوەرەكانی شێوەی نەبەستۆتەوە، بەڵكو وا سەیری دەق دەكات كە مامەڵە لەگەڵ كەرەستەكانی زمان وەكو فۆنیم و فۆنەتیك و وشەو ڕستە.....هتد، دەكات، بەو پێیەش كـە زمـان دیاردەیـەكی كۆمەڵایەتییـە و لـەنێو خـودی كۆمـەڵگا لـەدایك دەبێـت و گەشـە دەكات و پێش دەكەوێت ، بۆیە زمانی دەقیش بەپێی بارودۆخی لەدایكبوونی گۆڕانی بەسەردا دێت و بـەم پێیـەش دەقێـك لـە دەقێكـی دیكـەی جیـا دەبێتـەوە، بـەواتای زمـان یەكێكـە لـە هۆكـارە هـەر گرینگەكان كە دەقەكان لەیەكتر جیاواز دەكات، مرۆڤ لە ژیانی خۆیدا رۆژانە ڕووبەڕووی دەیـان دەق دەبێتـەوە و ماناكانیـان لێكداتـەوەو تێیـان دەگـات و وەڵام و قسـەی خـۆی لەبارەیانـەوە ئامـادە دەكـات. لـێ گشـت ئـەو دەقانـە بـەهۆی سیتسـتەمێكی تایبـەتی زمانیـدا لەیـەكتر جیـا دەكرێنـەوە، بەمانایەكی دیكە فۆنیم وشەو رستەو هەر یەك لەو دەقانە لەیەكتر جیاوازن و هەریەكێكیان دەلالەت لە چـەمك و تێگەیشـتنێكەوە دەكـەن، ئەمـەش چـونكە دەق لـە بارودۆخێـك و واقیعێكـی دیـاریكراوە دێتەكایەوەو گوزارشت و لەو بارودۆخەو واقیعە دەكات. هـەر بۆیـە سـاتی نووسـینی دەق ، سـاتێكی دیاریكراوەو دەكەوێتە ژێر كاریگەری گشت فاكتەرەكانی دەوروبەرو بوونـەوەو دواجـاریش گوزارشـت لەگشــت ئــەو فاكتەرانــەش دەكــات. دەق هــەڵگری مــاكی ســەردەمەكەی خۆیــەتی و هــەڵگری وردەكارییەكانی سیستەمی زمانی سەردەمەكەیەتی ، هەر بۆیە دەقێكی كـۆن لـە دەقێكـی نـوێ بـە سیستەمە زمانەكەی جودا دەكرێتەوەو بە ئاشكرا ئەو گۆڕانانـەی بەسـەر زمانەكـەدا هـاتووە بـەپێی واقیع و بارودۆخی خولقاندنی دەقەكە دیار دەكەوێت. بەهەمان پێوەر تەواوی كایەكانی دیكەی وەكو مێژوو و سیاسەت و ئابووری ، لە نێو دەقدا دەستنیشان دەكرێت.

عەبدوڵڵا رەحمان